

IISALMEN KULTTUURIYMPÄRISTÖ MAASEUTU

Listaus inventoiduista kulttuuriympäristökohteista

Kansien kartat:
Yhdistelmä karttasarjasta Ylä-Savo 1920-luvulla,
alkuperäinen kartta Maanmittauslaitoksen arkisto, ©tulkinta Heikki Rantatupa, Matti Pehkonen
painopaikka: Painotalo Seiska Oy, 2010

Kuvat ylhäällä oikealla:
kirjasta RUNNI, SATA VUOTTA VETTÄ JA VÄKEÄ,
(Markku Hattula ja Arto Seppälä) 2004, ©Lomayhtymä ry.

Viitaan Ala-Lyyra (Lyyra), ©Kuopion kulttuurihistoriallinen museo

Sisällysluettelo

Esipuhe	4
Iijärven ympäristö	5
Iijärven ympäristön kohdelista	6
Limäen ja Joutsenjoen ympäristö	7
Limäen ja Joutsenjoen ympäristön kohdelista	8
Kilpijärven, Viitaanjärven, Hernejärven ja Ala-Varpasen alue	9
Kilpijärven, Viitaanjärven, Hernejärven ja Ala-Varpasen alueen kohdelista	10
Kirmanjärven ympäristö	11
Kirmanjärven ympäristön kohdelista	12
Multamäen, Kotikylän ja Nerohvirran alue	13
Multamäen, Kotikylän ja Nerohvirran alueen kohdelista	14
Paaslahden, Siikalahden ja Ruotaanmäen alue	15
Paaslahden, Siikalahden ja Ruotaanmäen alueen kohdelista	16
Peltosalmen ympäristö	17
Peltosalmen ympäristön kohdelista	18
Pörsänmäen ja Lappetelän ympäristö	19
Pörsänmäen ja Lappetelän ympäristön kohdelista	20
Runnin ympäristö	21
Runnin ympäristön kohdelista	22
Ryhälänmäen ympäristö	23
Ryhälänmäen ympäristön kohdelista	24
Sourunsalon ja Huotarin ympäristö	25
Sourunsalon ja Huotarin ympäristön kohdelista	26
Kohteiden suojelutilanne ja arvottaminen	27

Esipuhe

Kädessäsi on listaus kaikista inventoiduista rakennetun kulttuuriympäristön kohteista lisalmen maaseutualueella. Lisalmen työskenstelee arvottamistyöryhmä, joka arvioi rakennusten kulttuurihistorialliset arvot. Tätä työtä tehtiin maaseutualueen osalta vuonna 2015.

Arvottamistyöryhmän työ kesäkaudella 2015 perustui lisalmen kaupungissa tehtyihin kulttuuriympäristöä koskeviin selvityksiin, joita oli inventointikorttien muodossa laatinut Hanna Oijala 2000-luvulla. Rakennusinventointien osalta oli inventoinneissa käytetty kriteereinä maisemalliset (M), historialliset (H) ja rakennushistorialliset (R) arvot.

Arvottamistyöryhmän työn tarkoituksena oli valita kaikista kulttuurihistoriallisesti arvokkaista kohteista ne, jotka on syytä jatkossa merkitä kaavoihin suojeltavina kohteina tai rajata kartalle inventoituina arvokkaina ympäristöinä. Kulttuuriympäristön arvottamisessa käytettiin hyväksi Pohjoismaiden ministerineuvoston ”Kulttuuriympäristö ympäristövaikutusten arvioinnissa” - julkaisussaan 2002 esittämää mallia kulttuuriympäristön arvottamiseksi. Arvot on tässä mallissa jaettu kolmeen ryhmään, eli lähde- ja tiedollinen arvo (L), elämysarvo (E) ja käyttöarvo sekä taloudellinen arvo/merkitys (K). Käytetty malli toi päätöksentekoon uusia ulottuvuuksia. Kulttuuriympäristön arvioinnissa koettiin erittäin tärkeäksi se, että käyttö- ja taloudelliseen arvoon kiinnitettiin entistä enemmän huomiota.

Arvottamisen tarkempia kriteerejä ovat ainutlaatuisuus, paikallinen harvinaisuus, paikallinen tyypillisuus, edustavuus, toiminnallinen edustavuus, aitous, säilyneisyys, historiallinen todistusvoimaisuus, identiteetti, elämyksellisyys, kertovuus, monimuotoisuus, harmonisuus ja yhteys luonnonoloihin. Arvottamisessa käytettiin asteikkoa suuri, keskisuuri ja pieni.

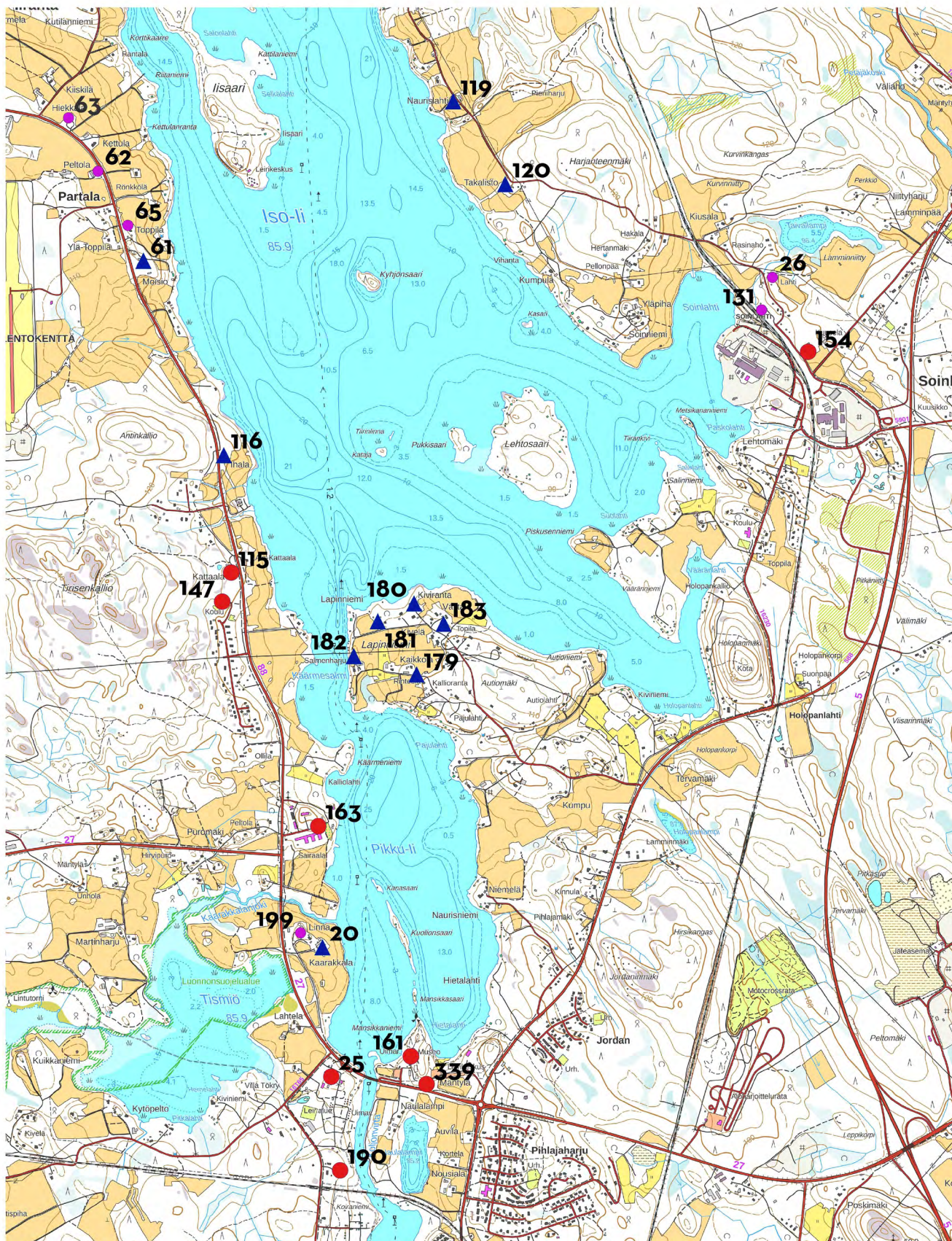
Arvottamistyöryhmään vuoden 2015 aikana kuuluivat:

Anja Tsokkinen (FT), Sirkka Heiskanen-Mäkelä (FT), Jaana Luttinen (FT, YTT) Niilo-Kustaa Malmivaara (kulttuurilautakunta, lisalmen kaupunki), Kauko Kauhanen (tekninen lautakunta, lisalmen kaupunki), Auri Vallinmäki (arkkit.yo lisalmen kaupunki), Kalevi Koponen (rakennustarkastusinsinööri, lisalmen kaupunki), Sanna Marin (kulttuuritoimen johtaja ja jäsen lisalmen kotiseutuyhdistys), Sari Niemi (kaavoituspäällikkö, lisalmen kaupunki), Pirjo Pykäläinen (kaupunginarkkitehti, lisalmen kaupunki), Raimo Saarenvirta (arkkitehti, tekninen lautakunta, lisalmen kaupunki), ja Jukka Virtanen (yleiskaavatutkija, lisalmen kaupunki).

Tarkempaa tietoa kustakin inventoidusta kohteesta löydät ottamalla yhteyttä lisalmen kaupungin kaavoitukseen, jossa on nähtävillä kattavampi julkaisu kohteista kuvauksineen.

Sari Niemi, kaavoituspäällikkö
lisalmen kaupunki

Iijärven ympäristö

Merkintöjen selitys:

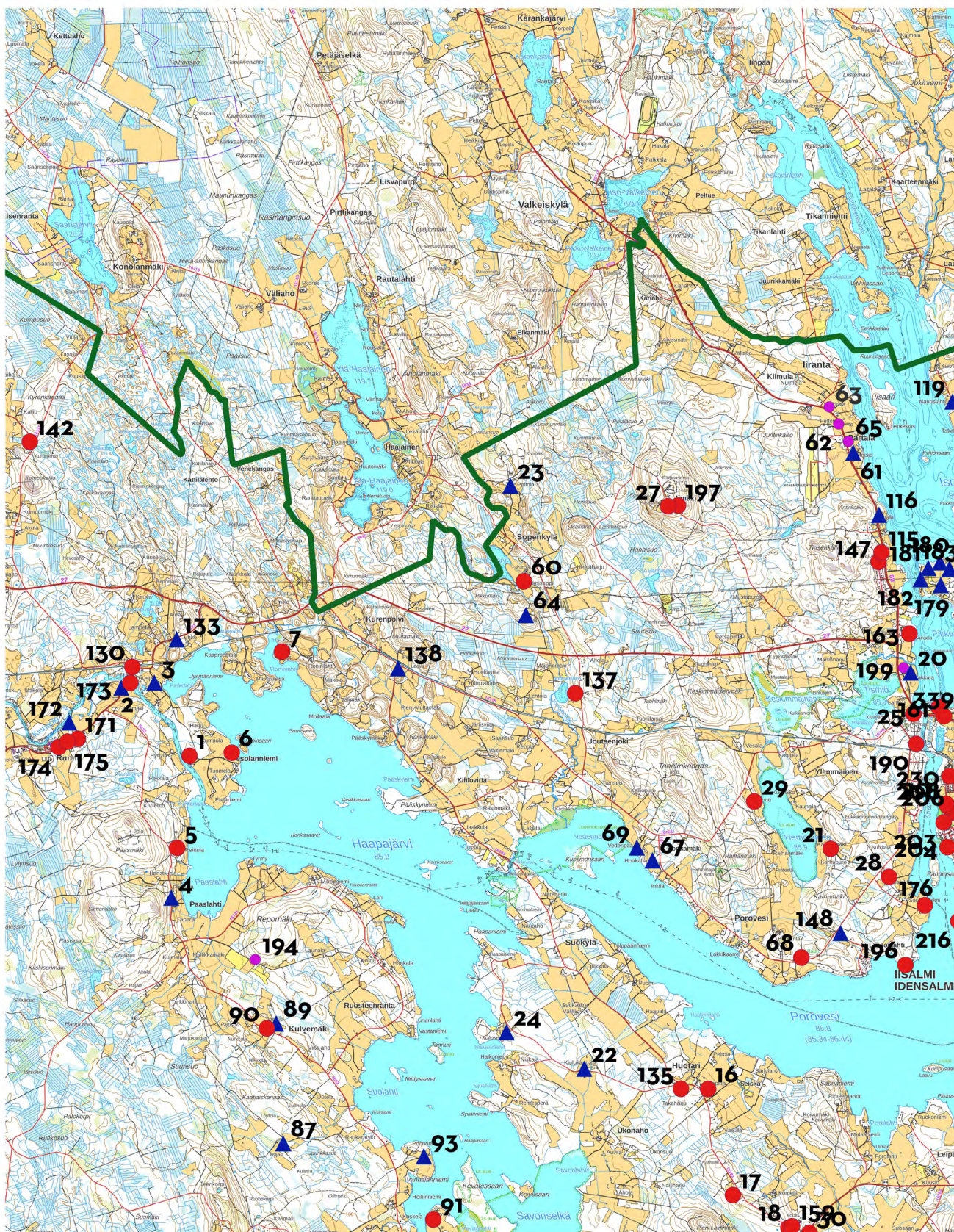
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskisuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Iijärven ympäristön kohdelista

- 20 Kaarakkala
- 25 Koljonvirta
- 26 Lahti
- 61 Moisio
- 62 Peltola
- 63 Pienpartala (Kainula)
- 65 Toppila
- 115 Kattaala
- 116 Iiranta (Mehtola, Ihala)
- 119 Naurislahti
- 120 Takalisto (Suhola, Tuomilahti)
- 131 Soinlahden asema ja ratavartijan asunto
- 147 Partalan koulu
- 154 Soinlahden vanha koulu (Mäntykangas)
- 161 Juhani Ahon museo
- 163 Koljonvirran sairaala
- 179 Kaikkola
- 180 Kiviranta
- 181 Räsälä (Lapinniemi)
- 182 Salmenharju (Topila)
- 183 Topila
- 190 Komulanmäki
- 199 Reporanta (Linna)

limäen ja Joutsenjoen ympäristö

Merkintöjen selitys:

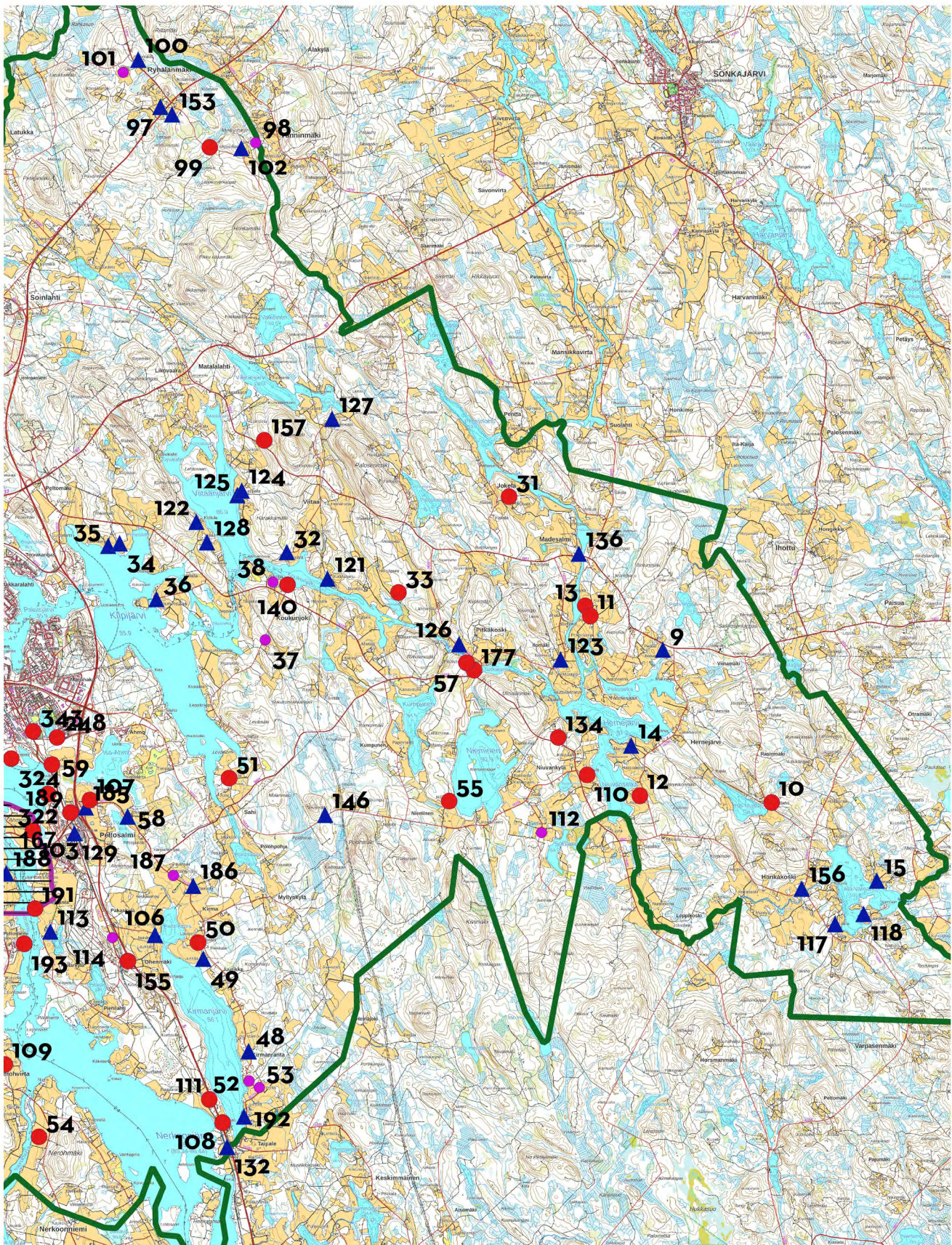
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keski-suuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

limäen ja Joutsenjoen ympäristön kohdelista

- 7 Roninmäki
- 21 Kanta-Kaupinmäki
- 23 Kivimäki
- 27 Pehkola
- 28 Savikko
- 29 Sirviö (Ylemmäisen Sirviö)
- 60 Kolmisoppi (Sopentalo)
- 64 Sopenmäki
- 67 Honkaharju
- 68 Niiralanniemi (Sonnila)
- 69 Vedenpää
- 137 Joutsenjoen koulu (Joutenaho)
- 138 Kihlovirran koulu (Ahjola)
- 142 Lammasahon koulu (Salola)
- 148 Poroveden koulu (Laasonlahden koulu, Karhula)
- 176 Sourunniemi
- 196 Sourunniemi (Käänninniemi, Korolaisen huvila)
- 197 Huttula

Kilpjärven, Viitaanjärven, Hernejärven ja Ala-Varpasen alue

Merkintöjen selitys:

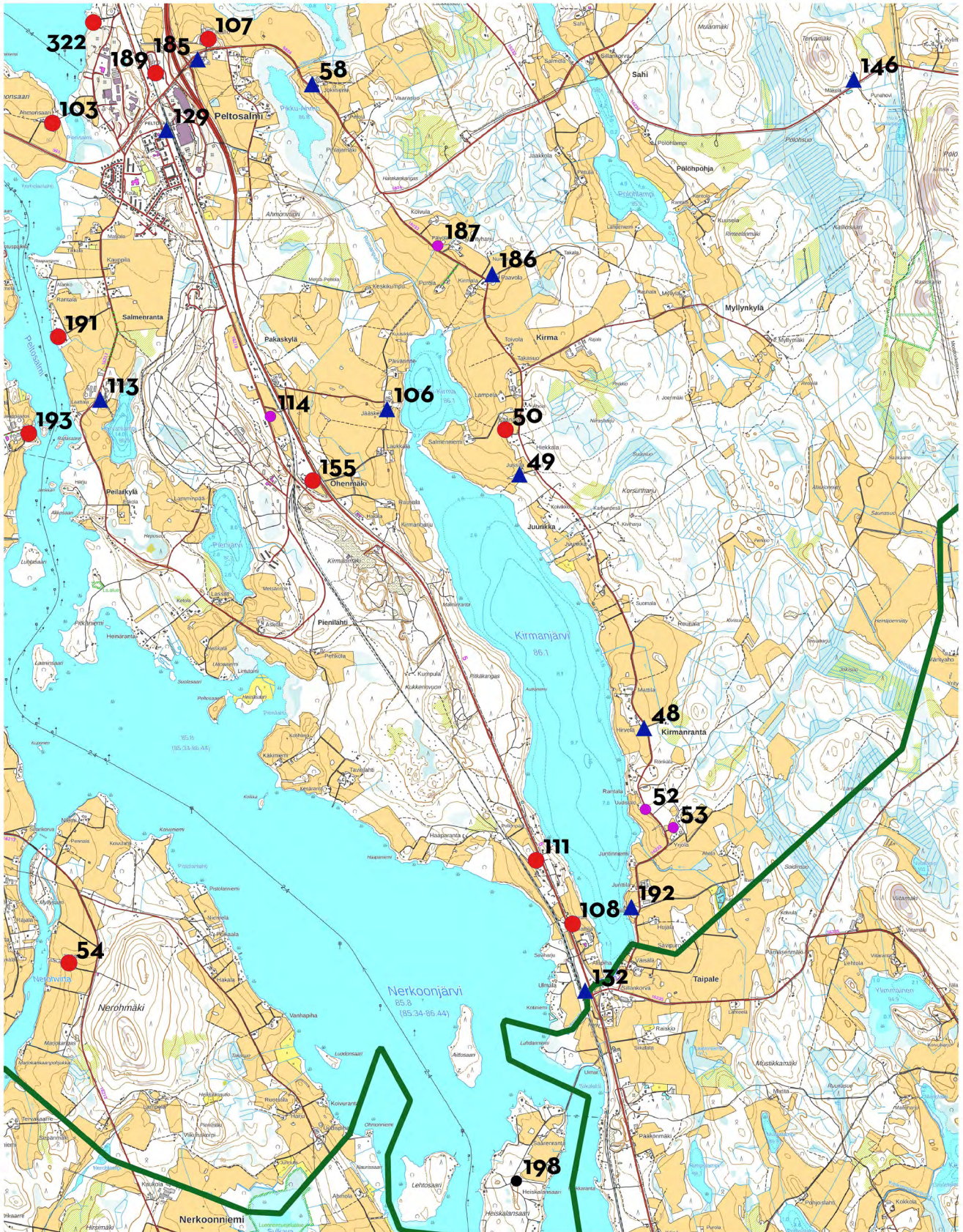
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keski-suuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Kilpijärven, Viitaanjärven, Hernejärven ja Ala-Varpasen alueen kohde- lista

- 9 Toivonlahti (Ihotunlahti)
- 10 Itälahti
- 11 Joenpolvi
- 12 Leväniemi
- 13 Manula
- 14 Marjoniemi
- 15 Simola
- 31 Vanha-Ylätalo
- 32 Kypärä
- 33 Petrolampi
- 34 Ritoniemi
- 35 Ritoniemi
- 36 Sourunsaari
- 37 Tikanlahti
- 38 Väänälä I
- 51 Ruottila (Vanha-Ruottila)
- 55 Niemisenranta (Ristola)
- 57 Pitkäkoski
- 110 Mäntylä
- 112 Tuorila
- 117 Laitila
- 118 Sääskelä
- 121 Kattilaharju
- 122 Kettula
- 123 Kivimäki
- 124 Lappala (Ylä-Lyyra, Ylä-Piha)
- 125 Ala-Lyyra (Lyyra)
- 126 Pitkäkoski
- 127 Sokerimäki
- 128 Viitaankokkola
- 134 Hernejärven koulu
- 136 Jokelan koulu (Salmela)
- 140 Koukunjoen koulu (Hakala, ent. Koukunjoen kurssi- ja leirikeskus)
- 146 Niemisen koulu (Koulurinne)
- 156 Varpasen koulu (Rientola)
- 157 Viitaan koulu (Lamminmäki)
- 177 Koskenniska

Kirmanjärven ympäristö

Merkintöjen selitys:

- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskisuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

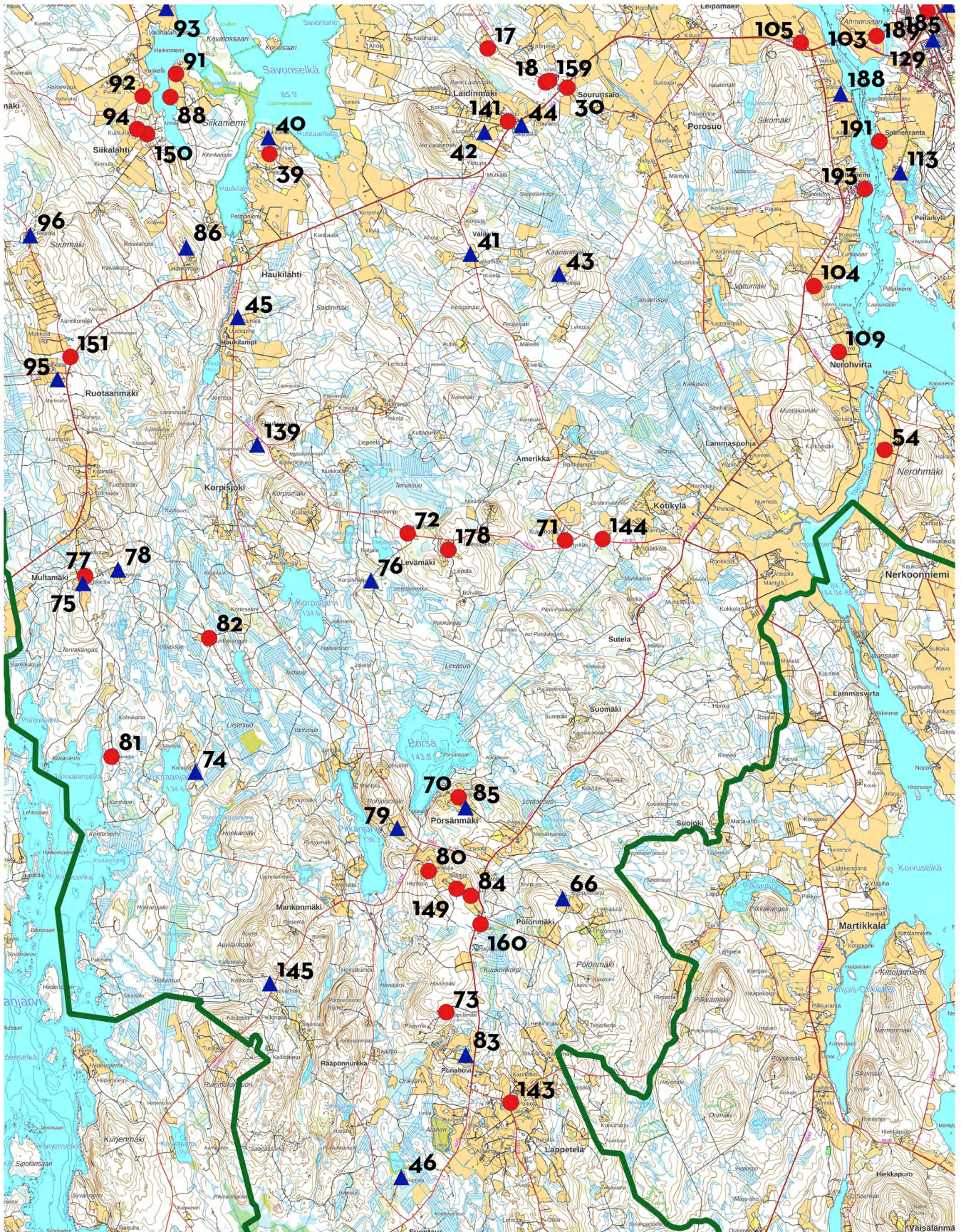
Taustakartta MML/WMS

Kirmanjärven ympäristön kohdelista

- 48 Hirvelä
- 49 Jussila
- 50 Kääriälä
- 52 Uudistalo
- 53 Yrjölä
- 58 Jokiniemi
- 106 Jääskelä
- 108 Kievari
- 111 Postitalo
- 114 Veikkola
- 132 Taipaleen asema
- 155 Ulmalan koulu
- 186 Pihapaavola (Paavola)
- 187 Päivölä
- 192 Ollila
- 198 Kerhola

Multamäen, Kotikylän ja Nerohvirran alue

Merkintöjen selitys:

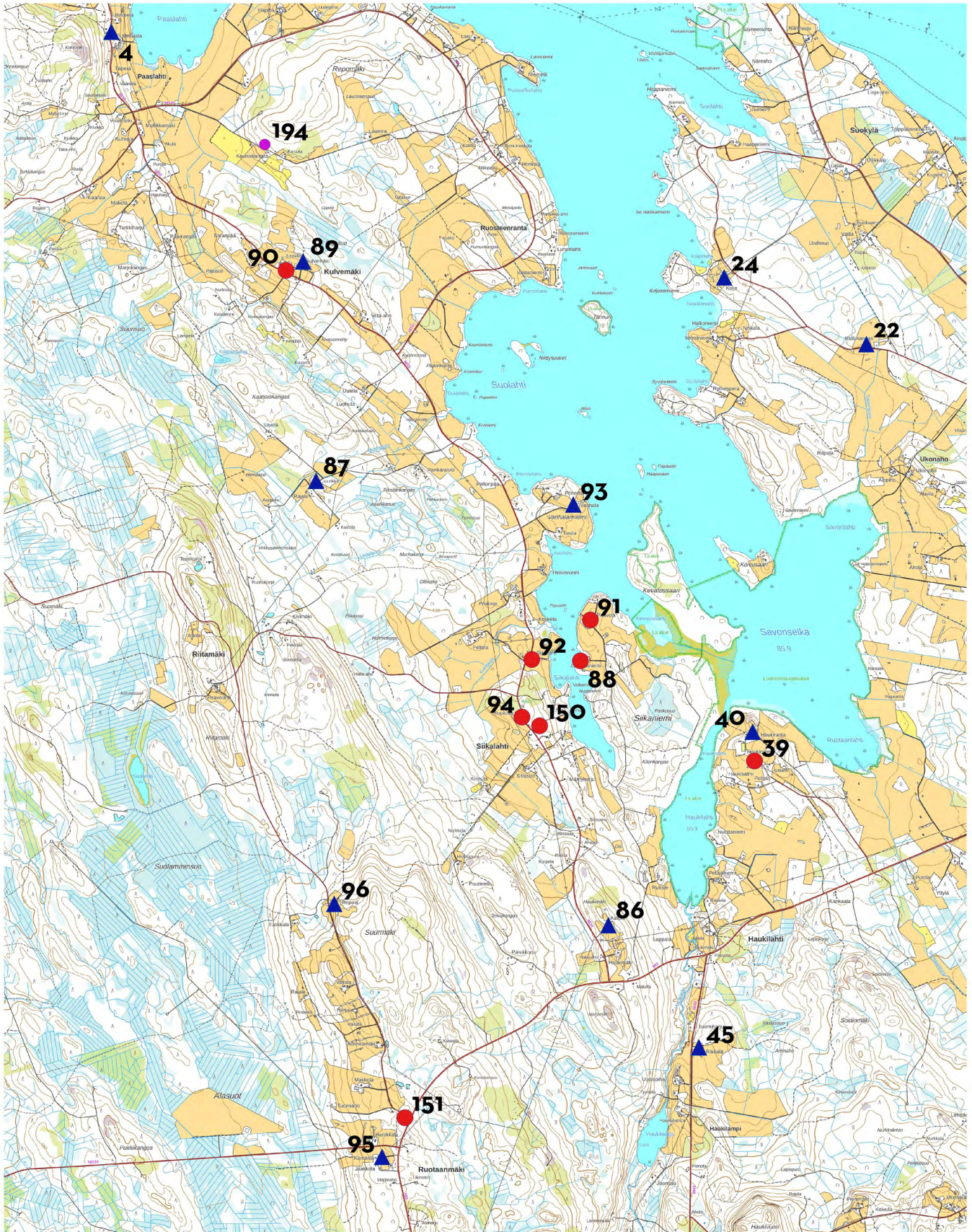
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskisuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Multamäen, Kotikylän ja Nerohvirran alueen kohdelista

- 54 Tikkananranta (Tikkala)
- 71 Hyrkäs
- 72 Kallioharju
- 74 Koivula
- 75 Kokkola
- 76 Korpisharju
- 77 Mehtola
- 78 Möykkylä
- 81 Toivaala
- 82 Tuhkakangas
- 109 Kyrö
- 139 Korpijoen koulu (Mäkelä)
- 144 Levämäen koulu (Alava)
- 178 Levämäki

Paaslahden, Siikalahden ja Ruotaanmäen alue

Merkintöjen selitys:

- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskiuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Paaslahden, Siikalahden ja Ruotaanmäen alueen kohdelista

86 Aatola

87 Juurikka

88 Juurikkaranta (Juurikkaniemi)

89 Kulvenmäki

90 Kulvemäki

91 Paavola (Siikaniemi)

92 Siikalahti

93 Vanhala

94 Harjula (Kuoluharju)

95 Kämärilä

96 Repola

150 Ruotaanlahden/Siikalahden koulu (Villa Anna)

151 Ruotaanmäen koulu (Kaunisharju)

194 Paaslahden koulu (Koulurinne)

Peltosalmen ympäristö

Merkintöjen selitys:

- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keski-suuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan pieni kohde

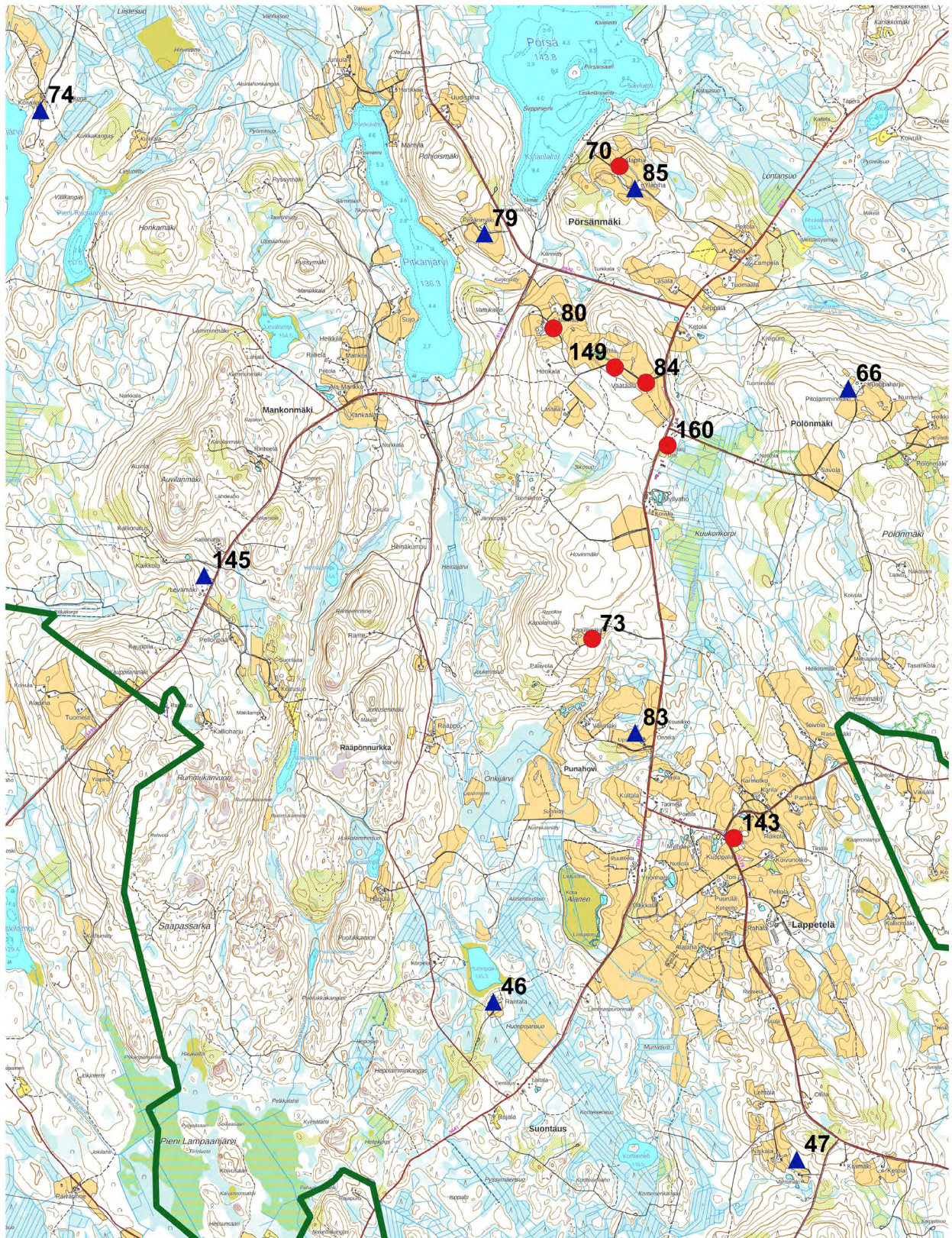
Taustakartta MML/WMS

Peltosalmen ympäristön kohdelista

- 59 Koivikko
- 103 Ahmonsaari
- 104 Akkolahti
- 105 Itikka
- 107 Kallio
- 113 Vanha-Peltosalmi (Peltosalmen tila)
- 129 Peltosalmen asema
- 185 Ahmo
- 188 Pekkala
- 189 Peltosalmen viljasiilot
- 191 Kielorinne (Tuomirinne)
- 193 Koulutila (Peltosalmen maanviljelyskoulu)
- 322 Kyllikinniemi

Pörsänmäen ja Lappetelän ympäristö

Merkintöjen selitys:

- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keski-suuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Pörsänmäen ja Lappetelän ympäristön kohdelista

46 Rantala

47 Varismäki

66 Istuva Härkä (Pitolamminmäki)

70 Alapiha

73 Kapulamäki

79 Pitkämäki (Pohjoismäki)

80 Salomaa (Heimola)

83 Upsala

84 Väättäälä (Kievari)

85 Yläpiha I

143 Lappetelän koulu (Miina Äkkijyrkän koulu)

145 Mankon koulu (Koulurinne)

149 Pörsänmäen koulu (Kansakoulu)

160 Seurala

Runnin ympäristö

Merkintöjen selitys:

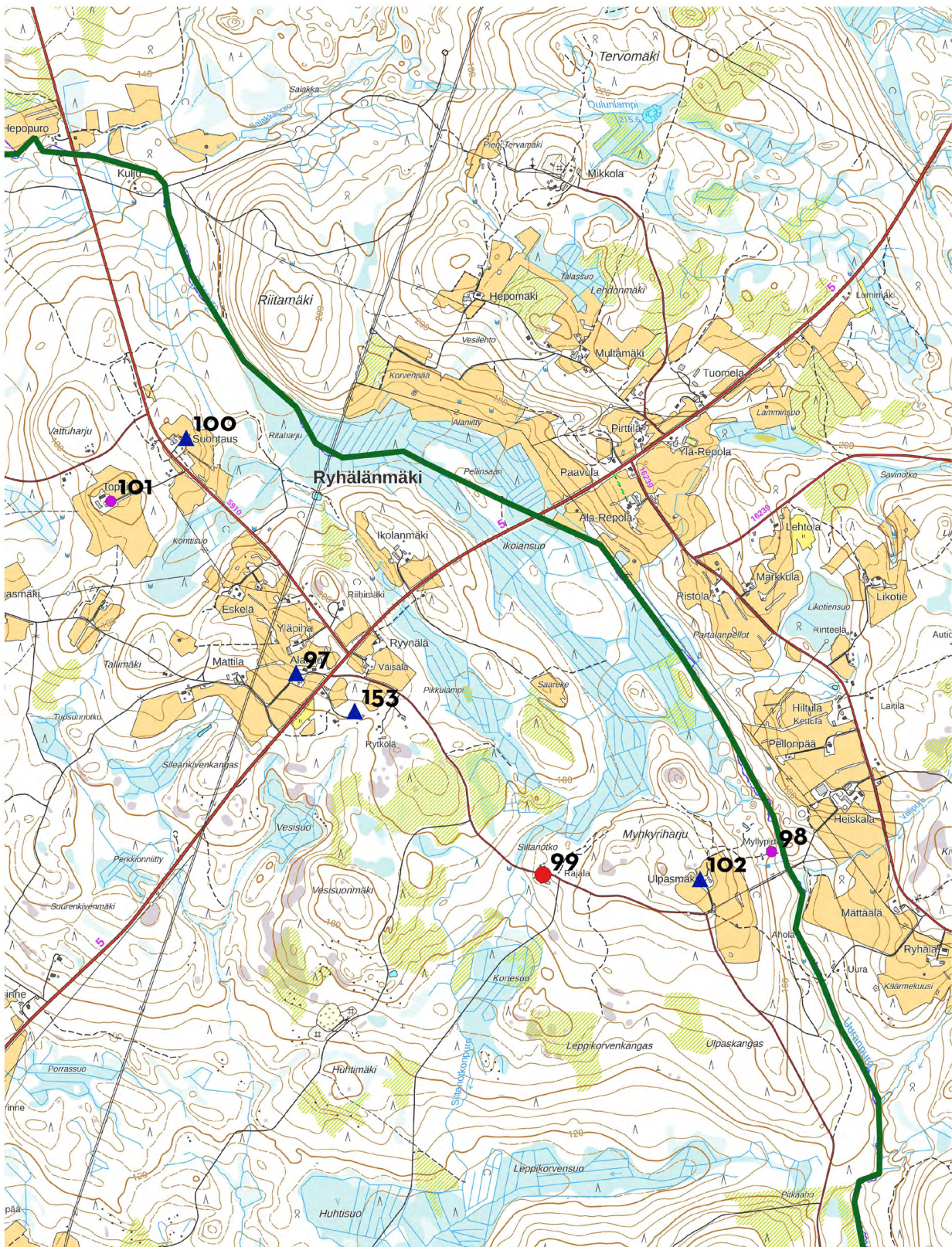
- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskisuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Runnin ympäristön kohdelista

- 1 Jokela
- 2 Nivankosken siltavahdin asunto (Kiurujoen kanava-alue)
- 3 Niskala
- 4 Nousiala
- 5 Reittula
- 6 Repola
- 8 (A) Runnin terveyskylpylä
- 130 Runnin asema
- 133 Haapajärven koulu (Koulukangas)
- 152 Runnin koulu
- 171 Lähdeaho
- 172 Metsäpirtti
- 173 Nivanmäki
- 174 Kuusela (Runnin talouskauppa)
- 175 Kansantupa (Runnin työväentalo, Runnin kansantalo)
- 195 Ahola

Ryhälänmäen ympäristö

Merkintöjen selitys:

- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskiuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Ryhälänmäen ympäristön kohdelista

97 Alatalo

98 Myllypirtti

99 Rajala

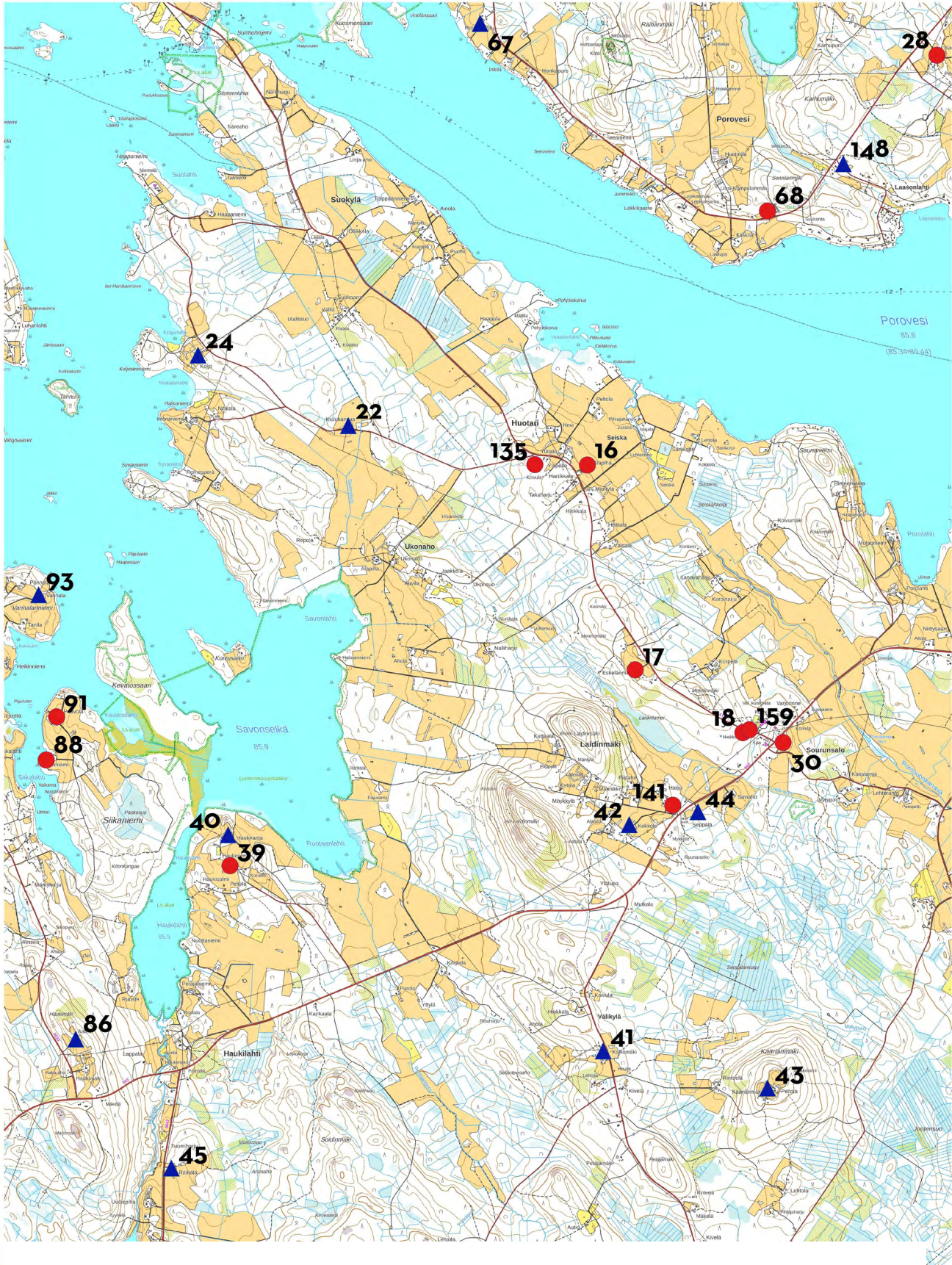
100 Suontaus

101 Toppi

102 Ulpasmäki (Mattila)

153 Ryhälänmäen koulu (Toivola)

Sourunsalon ja Huotarin ympäristö

Merkintöjen selitys:

- kulttuurihistorialliselta arvoltaan suuri kohde
- ▲ kulttuurihistorialliselta arvoltaan keskiuuri kohde
- kulttuurihistorialliselta arvotaan pieni kohde

Taustakartta MML/WMS

Sourunsalon ja Huotarin ympäristön kohdelista

- 16 Alapiha
- 17 Metelinmäki (Eskelänmäki)
- 18 Hiekkaharju
- 22 Kiulukangas
- 24 Koljo
- 30 Sourunsalo
- 39 Haukiniemi
- 40 Haukiranta
- 41 Kalliomäki
- 42 Kokkola
- 43 Kääriänmäki
- 44 Peltola (Pieni-Seppälä)
- 45 Räihälä
- 135 Huotarin koulu (Kouluharju)
- 141 Laidinmäen koulu (Kansakoulupalsta)
- 159 Mäkitupa

Kohteiden suojelutilanne ja arvottaminen

	Suuri
	Keskisuuri
	Pieni
	Keskisuuri/suuri
	Pieni/keskisuuri

Värit kertovat arvottamistyöryhmän määrittelemästä arvo-
luokasta, joka arvottaa rakennuksen arvoa suhteessa seudun
kulttuuriperintöön.

Kohteen numerointi perustuu alkuperäisen inventointikortin
numeroon, jolla kohde yksilöidään.

Nro	Rakennukset ja pihapiirit	suojeltu asemakaavalla	yleiskaavalla suojeltavaksi merkitty	maakunnallisesti (m)/ valtakunnallisesti (v) arvokas (psmk)	muut suojeluperusteet	arvottaminen
1	Jokela					
2	Nivankosken siltavahdin asunto (Kiurujoen kanava-alue)			m		
3	Niskala					
4	Nousiala		x			
5	Reittula		x			
6	Repola					
7	Roninmäki		x			
8	Runnin terveyskylpylä			v		
9	Toivonlahti (Ihotunlahti)					
10	Itälahti					
11	Joenpolvi					
12	Leväniemi					
13	Manula					
14	Marjoniemi					
15	Simola					
16	Alapiha		x			
17	Metelinmäki (Eskelänmäki)					
18	Hiekkaharju					
20	Kaarakkala		x			
21	Kanta-Kaupinmäki		x			
22	Kiulukangas					
23	Kivimäki					
24	Koljo		x			
25	Koljonvirta	x	x	m		
26	Lahti		x			
27	Pehkola			m		
28	Savikko		x	m		
29	Sirviö (Yleimmäisen Sirviö)		x			
30	Sourunsalo					
31	Vanha-Ylätalo					
32	Kypärä					
33	Petrolampi					
34	Ritoniemi		x			
35	Ritoniemi		x			
36	Sourunsaari		x			
37	Tikanlahti					
38	Väänälä I					
39	Haukiniemi		x			
40	Haukiranta		x			
41	Kalliomäki					
42	Kokkola					
43	Kääriänmäki					
44	Peltola (Pieni-Seppälä)					
45	Räihälä					
46	Rantala					
47	Varismäki					
48	Hirvelä					
49	Jussila					
50	Kääriälä		x			
51	Ruottila (Vanha-Ruottila)		x			

Nro	Rakennukset ja pihapiirit	suojeltu asemakaavalla	yleiskaavalla suojeltavaksi merkitty	maakunnallisesti (m)/ valtakunnallisesti (v) arvokas (psmk)	muut suojeluperusteet	arvottaminen
52	Uudistalo					
53	Yrjölä					
54	Tikkalanranta (Tikkala)		x	m		
55	Niemisenranta (Ristola)					
57	Pitkääkoski					
58	Jokiniemi					
59	Koivikko		x	m		
60	Kolmisoppi (Sopentalo)					
61	Moisio		x			
62	Peltola		x			
63	Pienpartala (Kainula)					
64	Sopenmäki					
65	Toppila		x			
66	Istuva Härkä (Pitolamminmäki)					
67	Honkaharju					
68	Niiralanniemi (Sonnila)		x			
69	Vedenpää		x			
70	Alapiha		x			
71	Hyrkäs					
72	Kallioharju					
73	Kapulämäki					
74	Koivula		x			
75	Kokkola					
76	Korpisharju					
77	Mehtola					
78	Möykkylä		x			
79	Pitkänmäki (Pohjoismäki)		x			
80	Salomaa (Heimola)		x			
81	Toivaala		x			
82	Tuhkakangas		x			
83	Upsala					
84	Väätäälä (Kievari)					
85	Yläpiha I					
86	Aatola		x			
87	Juurikka					
88	Juurikkaranta (Juurikkaniemi)		x			
89	Kulvenmäki					
90	Kulvemäki					
91	Paavola (Siikaniemi)		x			
92	Siikalahti		x			
93	Vanhala		x			
94	Harjula (Kuoluharju)					
95	Kämärilä					
96	Repola					
97	Alatalo					
98	Myllypirtti					
99	Rajala					
100	Suontaus					
101	Toppi					
102	Ulpasmäki (Mattila)					
103	Ahmonsaari		x	v		

Nro	Rakennukset ja pihapiirit	suojeltu asemakaavalla	yleiskaavalla suojeltavaksi merkitty	maakunnallisesti (m)/ valtakunnallisesti (v) arvokas (psmk)	muut suojeluperusteet	arvottaminen
104	Akkolahti		x	m		
105	Itikka		x	v	Laki rakennusperinnön suojelemiseksi	
106	Jääskelä					
107	Kallio		x			
108	Kievari		x			
109	Kyrö		x			
110	Mäntylä					
111	Postitalo		x			
112	Tuorila					
113	Vanha-Peltosalmi (Peltosalmen tila)		x			
114	Veikkola					
115	Kattaala		x			
116	Iiranta (Mehtola, Ihala)		x			
117	Laitila					
118	Sääskelä					
119	Naurislahti		x			
120	Takalisto (Suhola, Tuomilahti)		x			
121	Kattilaharju					
122	Kettula					
123	Kivimäki					
124	Lappala (Ylä-Lyyra, Ylä-Piha)					
125	Ala-Lyyra (Lyyra)					
126	Pitkäkoski					
127	Sokerimäki					
128	Viitaankokkola, Viitaanmäki					
129	Peltosalmen asema					
130	Runnin asema			m		
131	Soinlahden asema					
132	Taipaleen asema		x			
133	Haapajärven koulu (Koulukangas)					
134	Hernejärven koulu					
135	Huotarin koulu (Kouluharju)					
136	Jokelan koulu (Salmela)					
137	Joutsenjoen koulu (Joutenaho)			m		
138	Kihlovirran koulu (Ahjola)					
139	Korpiljoen koulu (Mäkelä)					
140	Koukunjoen koulu (Hakala, ent. Koukunjoen kurssi- ja leirikeskus)					
141	Laidinmäen koulu (Kansakoulupalsta)					
142	Lammasahon koulu (Salola)					
143	Lappetelän koulu (Miina Äkkijyrkän koulu)					
144	Levämäen koulu (Alava)					
145	Mankon koulu (Koulurinne)					
146	Niemisen koulu (Koulurinne)					
147	Partalan koulu	x	x			
148	Poroveden koulu (Laasonlahden koulu, Karhula)		x			
149	Pörsänmäen koulu (Kansakoulu)					
150	Ruotaanlahden/Siikalahden koulu (Villa-Anna)		x			
151	Ruotaanmäen koulu (Kaunisharju)					

Nro	Rakennukset ja pihapiirit	suojeltu asemakaavalla	yleiskaavalla suojeltavaksi merkitty	maakunnallisesti (m)/ valtakunnallisesti (v) arvokas (psmk)	muut suojeluperusteet	arvottaminen
152	Runnin koulu					
153	Ryhälänmäen koulu (Toivola)			m		
154	Soininlahden vanha koulu (Mäntykangas)		x	m		
155	Ulmalan koulu		x			
156	Varpasen koulu (Rientola)					
157	Viitaan koulu (Lamminmäki)			v	Laki rakennusperinnön suojelemiseksi	
159	Mäkitupa		x	m		
160	Seurala			m		
161	Juhani Ahon museo	x	x			
163	Koljonvirran sairaala		x	m		
171	Lähdeaho					
172	Metsäpirtti					
173	Nivanmäki					
174	Kuusela (Runnin talouskauppa)					
175	Kansantupa (Runnin työväentalo, Runnin kansantalo)					
176	Sourunniemi		x	m		
177	Koskenniska					
178	Levämäki					
179	Kaikkola					
180	Kiviranta					
181	Räsälä (Lapinniemi)					
182	Salmenharju (Topila)					
183	Topila		x			
185	Ahmo					
186	Pihapaavola (Paavola)					
187	Päivölä					
188	Pekkala		x			
189	Peltosalmen viljasiilot			m		
190	Komulanmäki	x				
191	Kielorinne (Tuomirinne)		x			
192	Ollila					
193	Koulutila (Peltosalmen maanviljelyskoulu)		x			
194	Paaslahden koulu (Koulurinne)					
195	Ahola					
196	Sourunniemi (Käänninniemi, Korolaisen huvila)		x			
197	Huttula			m		
198	Kerhola		x			
199	Reporanta (Linna)					
322	Kyllikinniemi	x	x	m		

Iisalmen maaseudun kulttuuriympäristöjä

Maastokierroksia vuonna 2021

Sisällys

Johdanto.....	3
Heinäkuu.....	4
14.7.2021.....	4
15.7.2021.....	5
Syyskuu.....	8
8.9.2021.....	8
28.9.2021.....	16
Lokakuu.....	26
21.10.2021.....	26
Yhteenveto.....	31
Nähdystä paikoista keskeisimpinä nousi seuraavat.....	31
Jatkotutkittavaa.....	31
Idealistaa seuraaville kierroksille kohteiksi.....	31
EI JULKISTA TIETOA!.....	Virhe. Kirjanmerkkiä ei ole määritetty.

Johdanto

Tämän vapaamuotoisen raportin on kirjoittanut maisema-arkkitehtiopiskelija, Aino Nissinen Aalto-yliopistosta. Valmistuin keväällä 2021 tekniikan kandidaatiksi maisema-arkkitehtuurin pääaineesta, ja toimin kesän 2021 ajan Iisalmen kaupungilla kaavoitusyksikössä maisema-arkkitehtiharjoittelijana.

Teimme kaavoituspäällikkö Sari Niemen ja historioitsija Jaana Luttisen kanssa Iisalmen maaseudulla maastokierroksia kartoittamassa tärkeitä maisemia kesän ja syksyn 2021 aikana. Tämän raportin tarkoituksena oli koota tekemämme maastokierrokset tallentamalla sekä teknistä että ajatuksellista materiaalia. Raportti sisältää valokuvia ja karttoja paikoista, joissa kävimme. (Kierroksilta ottamiani valokuvia löytyy lisää K: asemalta, Aino Nissinen -> kansio: "Valokuvia maaseudun kierroksilta 2021".)

Nähtyjä paikkoja kertyi hyvin runsaasti ja tähän raporttiin olen koonnut niistä tärkeimpiä. Tekstissä kerron siis sekä kierroksilla syntyneitä yhteisiä näkemyksiämme maisemista sekä niiden jälkeenkin nähdystä paikoista syntyneitä omaa pohdintaani näin maisema-arkkitehtuuria opiskelevan näkökulmasta.

Raportin lopusta löytyy yhteenveto sekä idealistausta jatkoselvittämisen kohteista.

Aino Nissinen / 23.12.2021

Heinäkuu

14.7.2021

Ennen varsinaisia tarkemmin suunniteltuja maastokierroksia kävimme heinäkuussa kartoituskierroksella Sarin kanssa Pörsänmäen, Pölönmäen ja Hernejärven suunnilla. Kierroksilla näkemämme perusteella heräsi tarve maastokierrosten jatkamiselle ja idea kysyä niille avuksemme Jaanaa.

Pölönmäki

Kuva 1 Pölönmäentien maisemaa. Pölönmäentie 122 paikkeilla.

Pörsänmäki

Kuva 2 Salomaa mäen päällä Pörsänmäellä. Salomaantien varrella.

Kuva 3 Salomaan pärepintainen aittarakennus, joka on tämänhetkisen tiedon mukaan 1800-luvulta. Kuva otettu Salomaantien varrelta.

15.7.2021

Pölönmäen ja Pörsänmäen kierrosten jälkeen kävimme Hernejärven rannoilla, Hernesaarella ja Pitkäkoscilla.

Kuva 4 Hernejärvelle ajaessa kävimme entisen Niemisen koulun pihassa.

Hernejärvi

- Hernesaaren ympäristö ja koko Hernejärven rantojen seutu ovat kaunista järvi- ja peltomaisemaa.
- Inventoituja kohteita on jonkin verran Hernejärven ympäristössä (12, 14, 110...), mutta Hernejärvellä voisi olla arvokas maisema-alue? Millä rajauksella?

Pitkäkoski

- Pitkäkosken maisemassa on jylhää tunnelmaa.

Kuva 5 Hernejärven koulu.

Honkakoskentie

- Honkakoskentieltä avautuu avarat näkymät idän ja etelän suuntaan jokilaaksoa ympäröiville pelloille.

Kuva 6 Kuva otettu Korpelan pihatieltä idän suuntaan. Honkakoskentie kulkee kuvan keskellä.

Ala-Varpasen eteläinen niemenkärki

- Ala-Varpasen niemi oli metsän reunustamaa pienipiirteistä peltomaisemaa.

Syyskuu

8.9.2021

Nerohvirta

- Nerohvirralla kävimme inventoiduissa kohteissa Tikkananranta (inventointinnumero 54) ja Kyrö (inventointinnumero 109).
- Tikkananranta sijaitsee Lampaanjärven avoimessa, loivassa rantamaisemassa peltojen keskellä. Nerkoonnientietä kohti suorassa kulmassa olevaa Tikkananrannan pihatietä lähestyessä maisema on avointa ja laajaa. Pihapiiriä hiljalleen lähestyessä alhaalla rannassa oleva pihapiiri ja sen taustalla oleva järvi luovat yhdessä vaikuttavan saapumisen tunnelman. Tikkananrannan pihapiiri on yhtenäinen ja hyvin hoidettu, vanhoja lehtikuusia on talon emännän mukaan kaadettu ja uusia puita istutettu. Pihapiiristä katsoen aittojen taakse tulosuuntaan päin metsäisen mäen näkymä on vastakohtainen ja vaikuttava pari rannan puoleiselle näkymälle.

Kuva 7 Tikkananranta.

- Kyröön saapuminen oli hieno myös ja tapahtui hyvin eri tavalla kuin Tikkananrannalle: pitkin kaartelevaa hiekkatietä tiheän kuusimetsän lomassa.

Kyröön ei löydy sattumalta, vaan se on hyvin piiloutunut kuusimetsätien taakse. Pihaan saapuessa avautui viehättävä, hieno kokonaisuus: vanha asuinrakennus talousrakennuksineen ja runsas (vähemmälle hoidolle jäänyt?) pihapiirin kasvillisuus. Koimme, että kyseessä on hieno paikka ja pihapiiri, jossa on säilynyt autenttinen tunnelma. "Sopisi melkein suoraan lavasteeksi vanhaan aikaan sijoittuvan elokuvaan."

- Nerohvirralla näkemämme ei tuntunut ainakaan vielä tällä kierroksella muodostavan maisemallisesti yhtenäistä kokonaisuutta tai kokemusta. Tässä voisi olla jatkotutkimisen paikka. Pohdimme kuitenkin, että ainakin paikallista arvoa Nerohvirran maisemilla ilman muuta on. Nerohvirralta pohjoisrannat jäivät nyt tällä kierroksella näkemättä - ne voisi jatkoselvittelyissä käydä katsomassa ja näin käsitys Nerohvirrasta kokonaisuutena tarkentuisi ja täydentyisi.

Pölönmäki

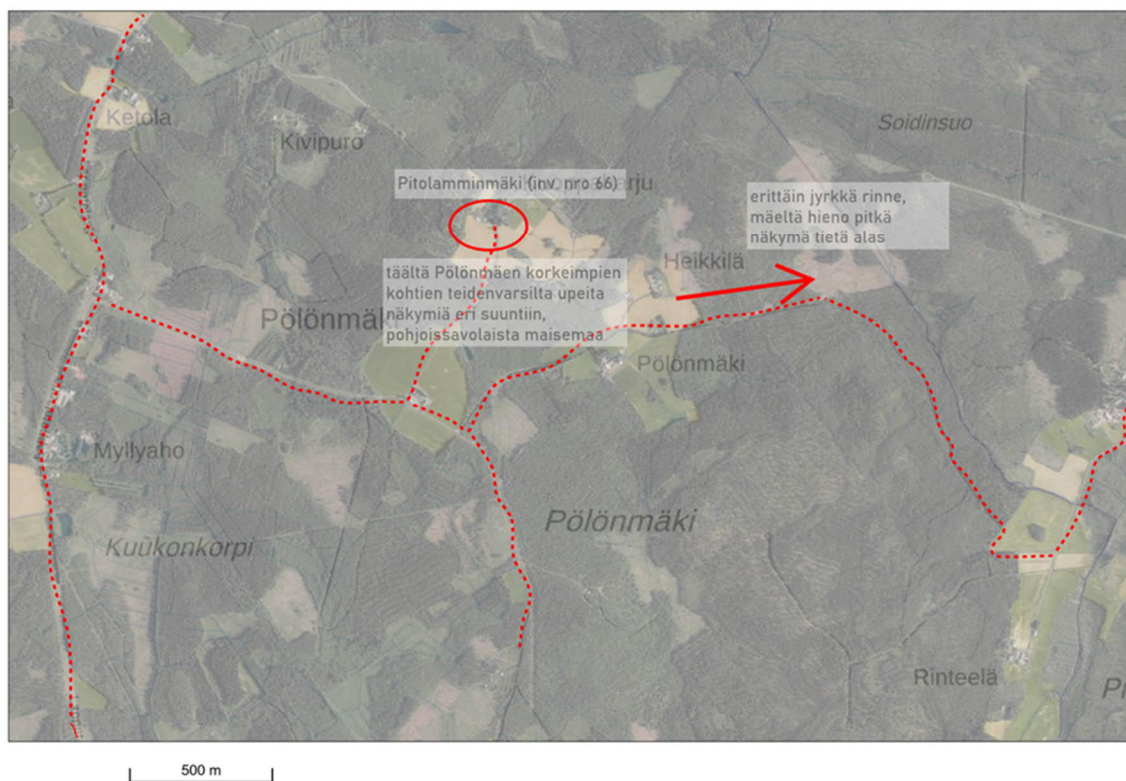
- Pölönmäen korkean mäen päältä avautui upeita metsäisiä mäkimaisemia, jotka kertovat tarinaa kaskikulttuurista ja väljästä asutuksesta - "oikein pohjoissavolaista maisemaa". Ajoimme yksityistietä, jolta oli huikea pudotus alas körötellen - hieno kokemus! Näkymä tieltä mäen päältä alas oli mahtava: puiden latvukset muodostavat lähes tunnelimaisen kujanteen, jonka päässä näkyy hyvin kaukana järvimaisema, ja tästähän syntyi hauska ja epätavanomainen kurkistusikkuna suurmaisemaan.

- Kävimme kohteen Pitolamminmäki (inventointinnumero 66) pihapiirissä. Onko asuinrakennus purettu?
- Pohdimme, että Pölönmäellä olisi ainakin paikallista arvoa.

Kuva 8 Pölönmäen pitkiä maisemia.

Lappetelä

- Ajoimme Iisalmentieltä Lappetelänkyläntietä Punahoviin.
- Kävimme pyörähtämässä lakkautetun Miina Äkkijyrkän koulun (inventointinumero 143) pihassa.
- Lappetelän ympäristössä on kulttuurimaiseman piirteitä.

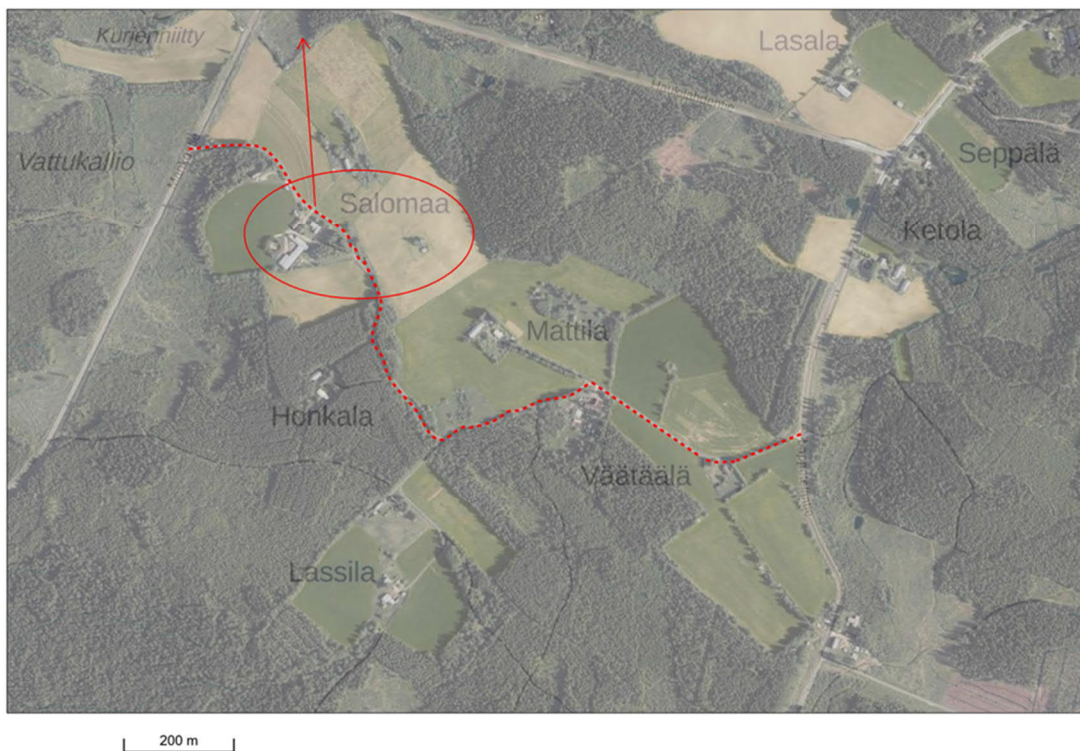
Pörsänmäki

- Salomaan (inventointinumero 80) tilalle saapuessa vastaan tulee pärepintainen aittarakennus ja tuulimylly tien toisella puolen, sitten päärakennus. Salomaan kohdalta avautuu huikea näkymä: tiessä on viehättävä mutka ja näkymä peltojen yli alas Pörsä-järvelle. Näkymä on säväyttävä ja siinä kiteytyy jotain hyvin pohjoissavolaista. Näkymä teki meihin kaikkiin ja etenkin allekirjoittaneeseen lähtemättömän vaikutuksen.
- Perinnebiotooppikartan mukaan Salomaalla on perinnebiotooppi, joka on nimetty Salomaan myllyhaaksi.

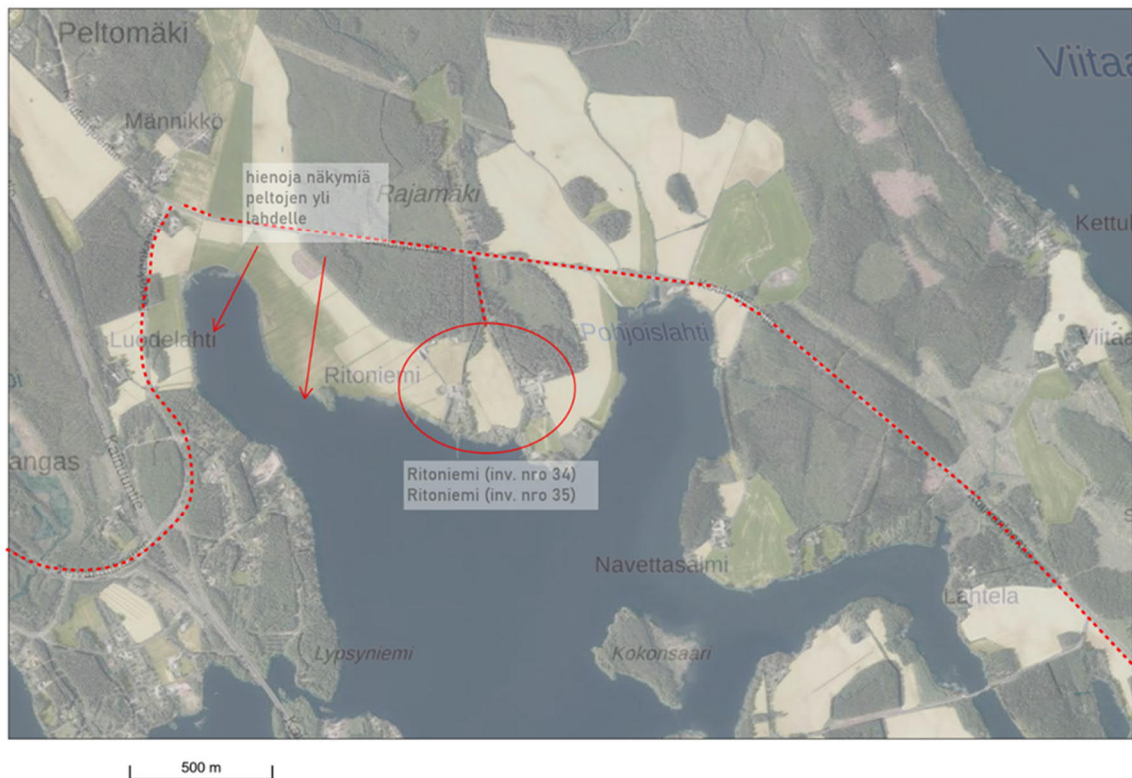
Kuva 9 Salomaan kohdalta vaikuttava maisema Pörsä-järven suuntaan mansikkapellojen yli.

- Salomaantien varsi on vanhaa kylämaisemaa. Koimme Salomaantien kokonaisuudessaan hienoksi tieksi, jossa on vaihtelevia näkymiä ja idyllistä kylätien tunnelmaa.
- Salomaantiellä ainakin paikallista arvoa, jopa enemmän?

Ritoniemi

- Koukunjoentieltä avautuu hienoja pelto- ja järvimaisemia lahdelle.
- Kävimme inventoidulla Ritoniemen pihalla. Omistajan kanssa pihalla käydyn keskustelun mukaan vanha piha on lännenpuoleinen, idän puolella on uusi. Ritoniemestä komeat järvinäkymät.

Jokela

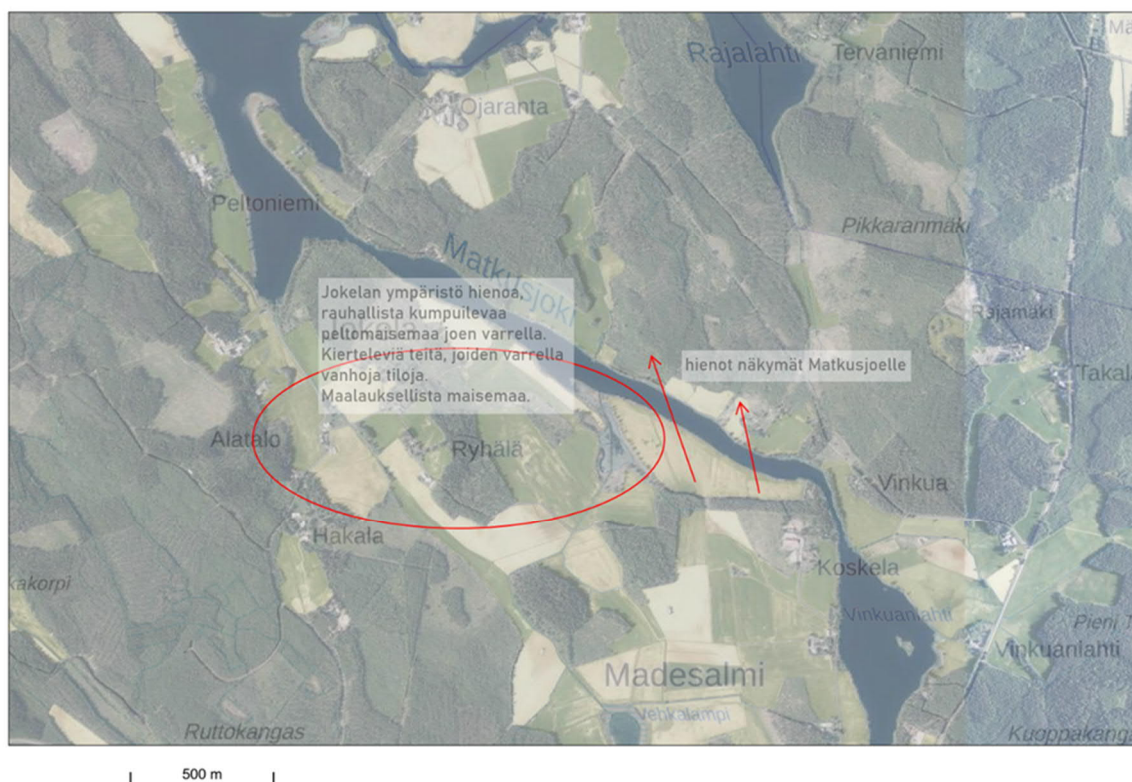
- Ajelimme Matkusjoen eteläpuolen ympäristössä. Alue on hienoa, rauhallista ja kumpuilevaa peltomaisemaa joen varrella. Kiertelevien hiekkateiden varsilla on vanhojen tilojen vanhoja rakennuksia, maalauksellista maisemaa.

Kuva 10 Jokelan ympäristöä.

Kuva 11 Matkusjokea, näkymää pohjoiseen.

[28.9.2021](#)

Kauniita risteysiä

- Matkalla Pörsänmäkeä tulee vastaan kaksi kaunista risteystä: Kotikylän- ja Porosuontien risteysen laaja peltomaisema sekä Kotikylän- ja Välikyläntien pieni kyläristeys, jossa on vanha kaupparakennus.
- Keskustasta päin Pörsänmäelle ajaessa tulee jossain kohti vastaan myllyn näköinen rakennus, jota olemme useamman kerran ihmetelleet. Mikä kyseessä? Sijainti pitää paikantaa.

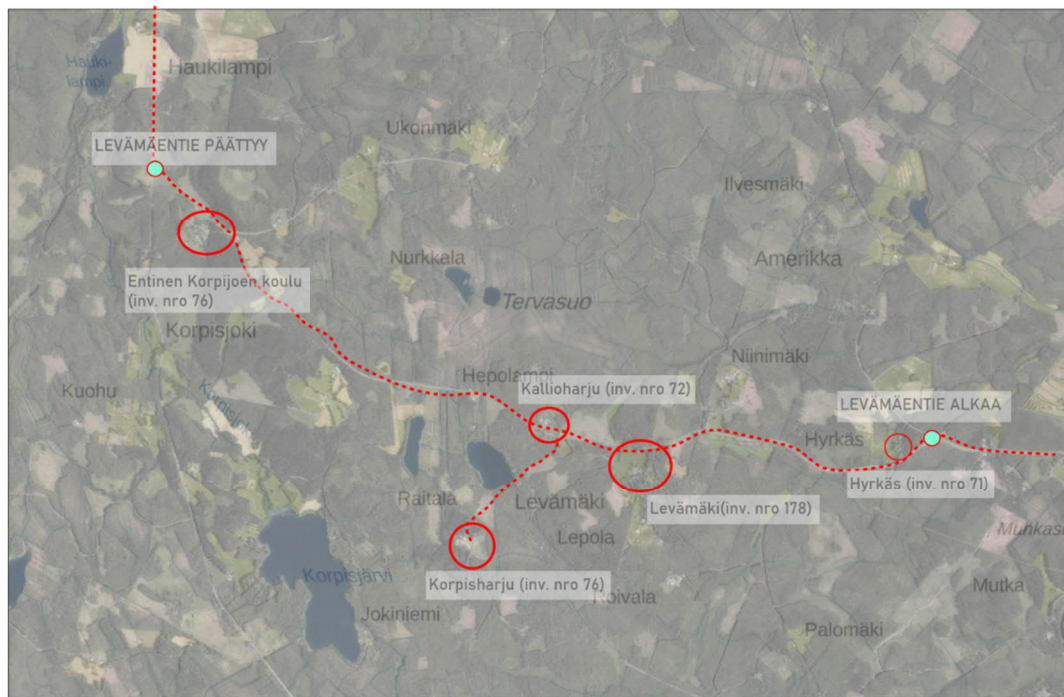
Levämäentie

- Välikyläntie vaihtui Levämäentiksi. Levämäentien alkupuolella näkyi tielle selvästi Hyrkäs (inventointinnumero 71), jonka pihassa käytiin autolla. Kyseessä on hieno, seudulla poikkeuksellinen asuinrakennus, joka inventointikortin mukaan on Iisalmen seudulla rakennustoimintaa harjoittaneen Pekka Hyrkäksen aikanaan itselleen rakentama talo. Pihassa käynnistä jäi vaikutelma, että paikka olisi jonkinlaisessa vapaa-ajan käytössä.
- Matka jatkui Levämäentietä eteenpäin. Käytiin Levämäen (inventointinnumero 178) pihassa ja asuinrakennuksen sisällä. Levämäellä oli hyvin hoidettu ja kaunis pihapiiri, kohde oli kokonaisuudessaan erittäin viehättävä paikka. Siltä osin ei vertaudu Salomaahan (inventointinnumero 80), että pihalta ei avaudu pitkää komeaa näkymää, mutta vertautuu Salomaahan viehättävyydeltään ja tunnelmaltaan kyllä.

Kuva 12 Levämäen pihasta.

- Levämäen pihasta jatkettiin matkaa Levämäentietä eteenpäin lännen suuntaan, ja pian Korpisjoentien risteuksen jälkeen tuli vastaan aivan tien reunainen riihi. Kallioharjuun (inventointinnumero 72), johon riihi kuului, asuinrakennus ja pihapiiri sijoittuivat toiselle puolen tietä. Palasimme vielä takaisin Korpisharjuntielle, josta lähdimme katsomaan Korpishajua (inventointinnumero 76). Saavuttiin autolla pihaan. Kyseessä on metsän ympäröimällä kummalla sijaitsevalla Korpisharjulla, jossa inventointikortin mukaan on tyypilliset pienehkön tilan rakennukset 1900-luvun alusta. Nimi Korpisharju tuntui kuvaavan hyvin paikkaa.
- Levämäentie on loivasti ja tasaisella rytmillä mutkitteleva kylätie. Sekametsien lisäksi sen varrella vuorottelevat vanhat pihapiirit ja pellot, nekin tasaisella rytmillä. Paikka on ollut ennen eläväisempi kylä. Pohdintaa herätti se, miten Levämäentie vertautuisi Salomaantiehen ja voisiko Levämäentiellä varrella nähty maisema muodostaa kokonaisuuden. Levämäentien on Salomaantiehen verrattuna ”korpisempi” kylätie ja tiivistunnelmainen, ja sen maisemasta voi aistia paikalla olleen aiemmin vilkkaampaa kyläelämää. Levämäentieltä ei avaudu samalla tavalla päräyttävän upeaa pitkää järvinäkymää kuten Salomaantiellä, mutta Levämäentie on silti vähäeleisyydessään viehättävä. Inventoituja kohteita on myös tien varrella useita. Edustaisiko Levämäentie jonkinlaista ”metsäistä yläsavolaista kylätietä”? Olisiko siis Levämäentie kokonaan tai joiltain osin paikallisesti arvokasta maisemaa?

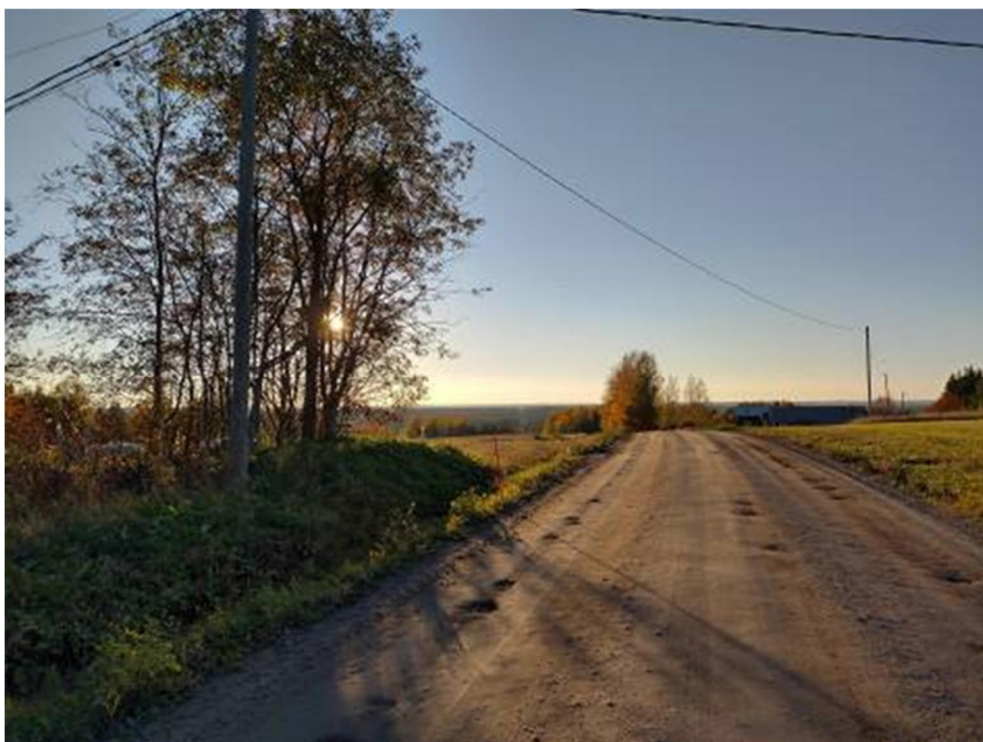
- Levämäentien lähestyessä loppua vastassa oli vielä Mäkelä (inventointinumero 139), eli entinen Korpjoen koulu, jonne emme päässeet ajamaan porttien ollessa kiinni. Koulu sijoittuu pienelle mäkiselle kumpareelle.
- Kävimme Levämäeltä pohjoisen suuntaan ajaessa pyörähtämässä Räihälän (inventointinumero 45) pihassa, tallella oli ja avarat maisemat ympärillä.

Ruotaanmäki

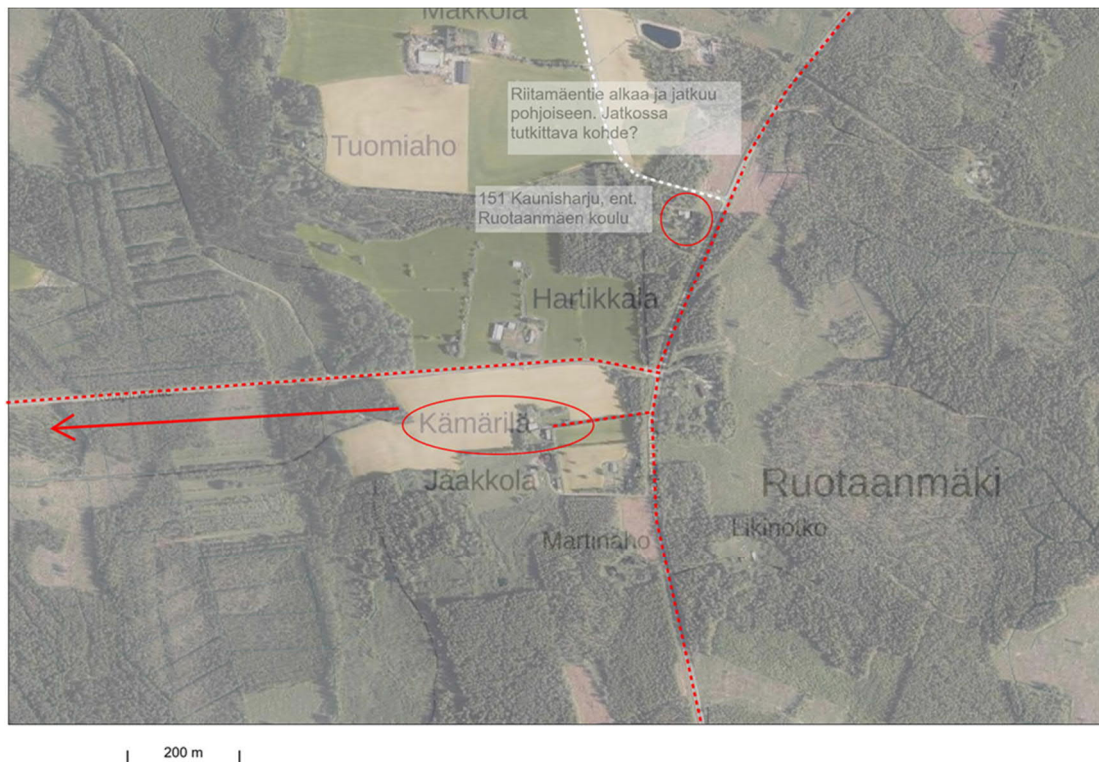
- Kävimme Kämärilän (inventointinumero 95) pihassa. Näkymä pihasta ja eritoten Kotajärven- ja Pielavedentien risteyksestä Kotajärventietä alas pitkälle oli huikea. Maisema on jylhä ja vaikuttava, ja kuulemma tietä käyvät ihmiset auringonlaskulla kuvaamassa.
- Kyseessä ei ole ehkä tyypillisintä savolaista maisemaa, mutta näkymä kertoo siitä, että Iisalmi Ylä-Savossa alkaa lähestymään maisemallisesti Kainuun ja Pohjois-Karjalan suuntia. Pohdimme, olisiko tämä maisema paikallisesti arvokas.
- Kävimme Kaunisharjun eli ent. Ruotaanmäen koulun (inventointinumero 151) pihassa, tallella oli.

Kuva 13 Kämärilän pihan reunalta, avara näkymä länteen.

Kuva 14 Kotajärventien alusta näkymä länteen. Pitkä näkymä, jota ihmiset käyvät kuulemma auringonlaskulla kuvaamassa.

Kuva 15 Pitkä näkymä Kotajärventietä alas. Punainen katkoviiva merkitsee ajamaamme reittiä, valkoinen katkoviiva on jatkotutkimusidea. Punaisella ympyröidyissä paikoissa käytiin.

- Riitämäentiellä ei käyty, mutta se olisi tutkimisen arvoinen seuraavalle reissulle.

Siikalahden länsipuolen ympäristöt

- Siikalahden ympäristössä on paljon inventoituja kohteita (86, 88, 91, 92, 93, 94, 150).
- Ajoimme Haukimäentietä pohjoiseen Vanhalanniemeen, Vanhalan (inventointinumero 93) hienoon pihapiiriin. Vanhalaan johdettava tie, Vanhalanniementie, on hieno itsessään, siltä avautuu hienot näkymät kaikkiin suuntiin, avointa viljely- ja järvimaisemaa.

Kuva 16 Vanhalan pihapiiristä etelään ympäröiviä peltomaisemia.

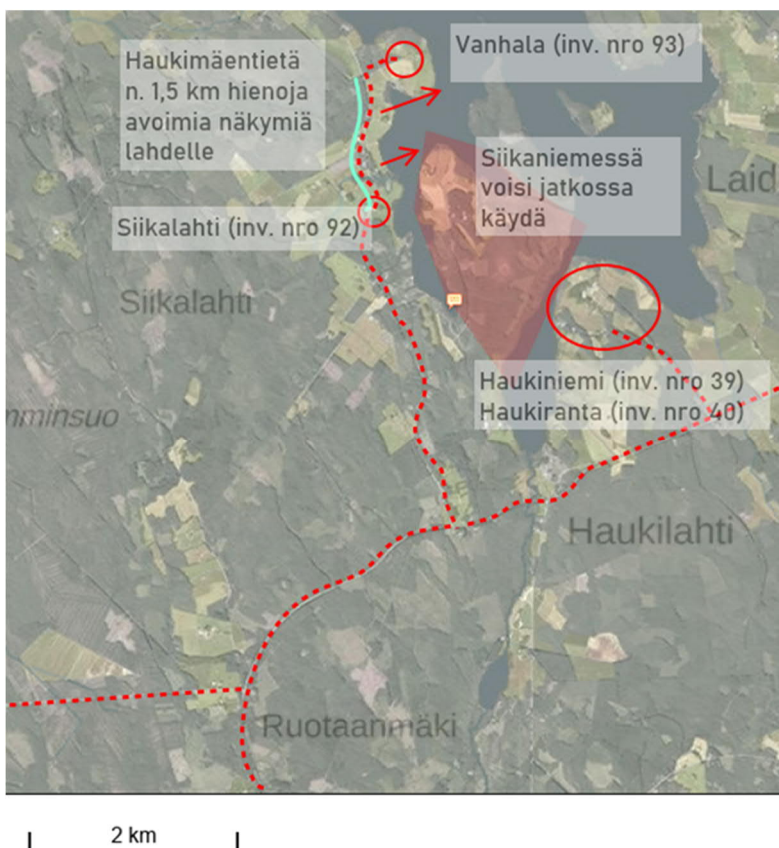

- Ajoimme Kuoluharjun (inventointinnumero 94) ohi, joka sijaitsee aivan tien vieressä. Heti Kuoluharjun jälkeen käännyttiin lahdenpuoleiselle tielle Villa Annalle, eli ent. Ruotaanlahden / Siikalahden koululle (inventointinnumero 150), joka toimii nykyisin asuntona että kokous- ja juhlatiloina.

Kuva 17 Villa Anna eli entinen Ruotaanlahden / Siikalahden koulu. Kuva pihasta. Rakennuksen ja puuston takana kulkee Haukimäentie.

- Siikalahtea (inventointinnumero 92) kohti saapuessa maisema avautuu tien molemmin puolin. Lahdenpuolisessa, avarassa maisemassa nousee vahvana esiin suuri lohkokivinavetta aivan Haukimäentien vieressä. Navetta on seudulle harvinainen.

Kuva 18 Haukimäentie 335. Tien risteyksestä.

Haukiniemi

- Ajoimme Haukiniementietä pohjoiseen. Haukiniemessä (inventointinnumero 39) ja Haukirannassa (inventointinnumero 40) käytiin autolla pihapiirissä. Haukiniemessä oli hieno tuulimylly. Haukiniemi (koko niemi siis) vanhaa asumisen aluetta.

Huotari

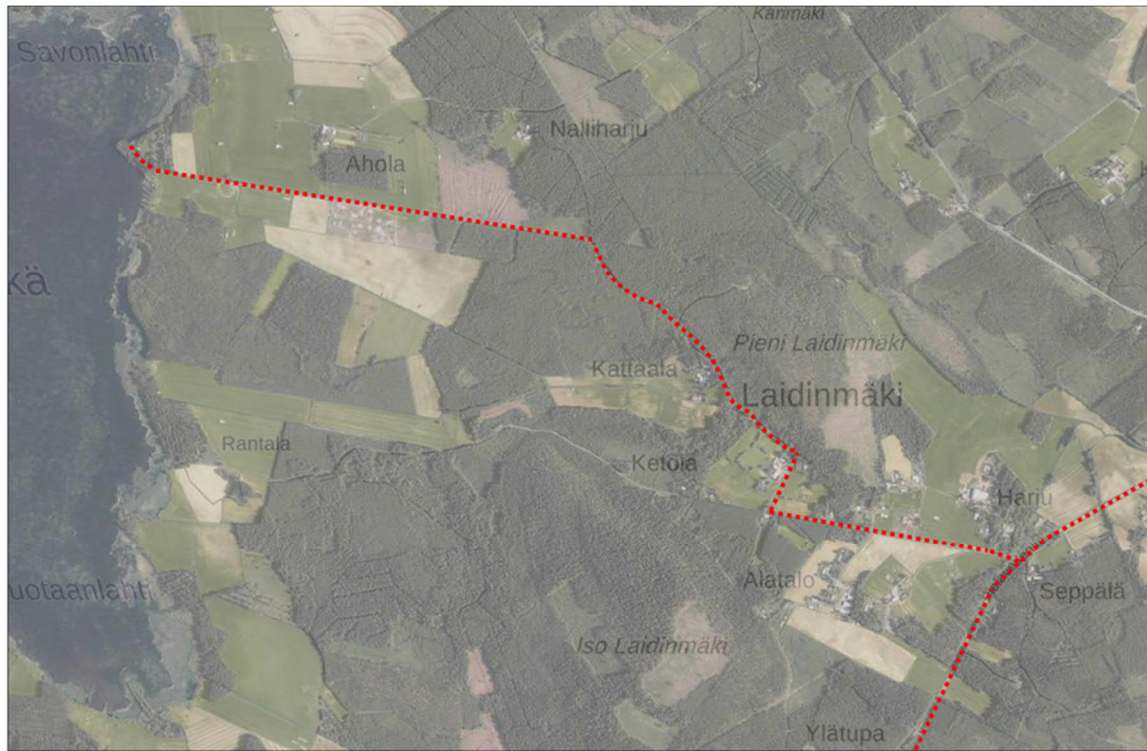
- Huotarin suunnalla inventoituja kohteita ovat numerot 16, 22, 24 ja 135.
- Ajoimme Koljon (inventointinnumero 24) pihaan. Koljoon tehtyjen muutoksien myötä tietynlainen autenttinen tunnelma mielestämme on rikkoontunut. Huotarintiellä näimme vartensiemenviljelyä.

Kuva 19 Metelinmäki.

Laidinmäki

- Nähtiin Metelinmäki (inventointinnumero 17) sekä käytiin Hiekkaharjun (inventointinnumero 18) pihassa. Näiden jälkeen jatkettiin matkaa vielä pikaisesti Laidinmäentielle rantaa kohden, juuri ennen pimeän tuloa.
- Laidinmäentielle kääntyessä näkymään kuului peltoja ja taustan mäkiä metsää. Halosenniementietä kohden ajaessa Laidinmäenttiellä oli viehättävä kiertelevä ja vaihtelevanäkymäinen osuus, johon kuului metsää ja maastonmuodoiltaan "veistellyn" näköistä, tieltä katsoen alas viettävää peltoa. Halosenniementien suuntaan ajaessa nähtiin tienmutkassa metsään rajautuva pihapiiri hevosen kera, ja pihan takana taustalla hämötti järvi ja auringonlasku - hieno näkymä syysillassa!
- Käytiin Halosenniementien aivan loppupäässä, jonne johdatti suora ja pitkä tie. Tämä pitkä tie pikkuruiseen niemennokkaan herätti kummastusta, sillä tien varrella ei ollut muita teitä tai selkeää "selitystä" niin hyvän ja määrätietoisen suoran tien olemassaololle. Niemennokasta löytyi sitten pieni retkimaja ja veneitä, sekä kaunis auringonlaskun järvimaisema, joskin hyvin rehevöityneen näköinen sellainen, Savonselälle.
- Laidinmäen suunnalla on paljon inventoituja kohteita, numerot 17, 18, 30, 42, 44, 141 ja 159.

Kuva 20 Halosenniementien loppusuoran päässä oli niemennokka.

Kuva 21 Halosenniementien päästä näkymää Savonselälle luoteeseen.

Lokakuu

21.10.2021

Pääskymäki

- Pääskymäellä on hienoja maastonmuotoja, drumliineja. Pääskymäkeä ja ympäristöineen oli omaleimaisen näköistä, mieleenjäävää maisemaa.
- Järven reunalle työntyvä Pääskymäki erottuu ja on hieno näkymä sitä kohti ajaessa Kilhovirrantietä. Käväisimme Pääskymäen mäen päällä olevan talon pihassa. Voisiko olla tarve inventoinnille?

Kuva 22 Pääskymäki Kihlovirrantieltä.

- Kirjailija Eino Säisän maisemaa.
- Pohdimme, että olisiko Pääskymäen ympäristö paikallisesti arvokasta maisemaa?

Runni

- Runnin luonnonympäristö on kaunista kumpuineen peltoineen.
- Runnilla on paljon inventoituja kohteita, joita kävimme katsomassa. Kylätie, vanha kylpylärakennus, työväentalo, siltavahdin asunto, työväentalo ja rautatieasema jne. ovat hienot.

- Runnilla on tehty radikaaleja virheitä korjausrakentamisessa, jotka ovat laskeneet alueen kulttuurihistoriallista arvoa. Runnilla on valtavan suuri historiallinen arvo, mutta sen rakennustaiteelliset arvot ovat kärsineet paljon. Pohdimme, onko enää valtakunnallisesti arvokas niiden myötä?

Kuva 23 Runnintupa.

Paaslahti

- Ajoimme Nousialan ja Reittulan ohi.
- Paaslahti on kokonaisuutena hienoa maisemaa.
- Ajoimme rantamäessä kiemurtelevaa ja kumpuja ylös ja alas laskettelevaa Haukimäentietä, jonka varrella on vanhoja tiloja. Rannan vanhat talot ja rantapellot sekä lahti läheisellä, vastapäisellä rannalla muodostavat yhdessä kauniin ja rauhallisen maisemakokonaisuuden. Näkymät molemmin puolin välillä avautuvat ja välillä sulkeutuvat. Haukimäentiellä koivikko ja kuusikko vuorottelevat. Ruosteenrannan risteyksestä Haukimäentietä pohjoiseen Reittulaan asti maisema on erityisen viehättävää ja teki vaikutuksen jopa lokakuun lopun harmaassa loskasäässä.

Kuva 24 Näkymä Paaslahdelle Hanstin risteyksestä.

Larinniemi ja Lari

- Haukimäentietä etelään jatkaessa tulee risteys, josta käännytään Ruosteenrannantielle. Suuntasimme kohti Larinniemeä, joka on ollut luutnantin puustellin paikka, 1750-luvun pitäjänkartassa nro 6. Tätä ennen päädyimme pihaan, joka selvisi Lariksi. Lari on 1750-luvun pitäjänkartassa nro 7. Kyseessä on upea paikka, joka pitäisi inventoida. Perinnebiotooppikartan mukaan Larissa olisi perinnebiotooppi, Larin rantalaidun nimeltään.

Kuva 25 Larin pihapiiri rannan puolelta.

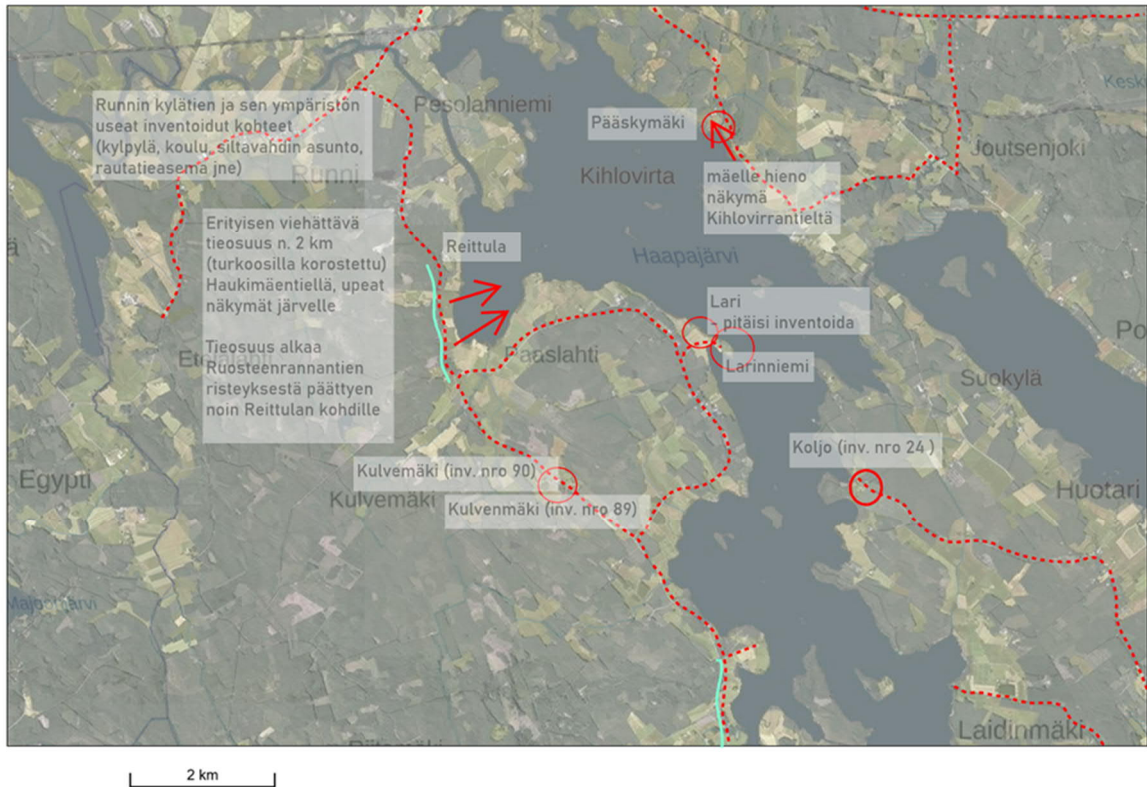

Kuva 26 Lari pihasta vedelle.

Kuva 27 "Lari", jonka pihassa kävimme, sijoittuu kohtaan, joka on tässä 1750-luvun pitäjänkartalla No 7.

- Seuraavaksi pääsimme itse Larinniemen eli vanhaan luutnantin puustellin paikkaan. Niemenkärki on maisemana ja rakentamispaiikkana poikkeuksellisen hieno lialmassa. Maisemassa on kulttuurihistoriallista arvoa, elementtejä ja tunnelmaa, mutta rakennukset eivät enää edusta näitä.

Yhteenveto

Nähdyistä paikoista keskeisimpinä nousi seuraavat

Uusia, tärkeiltä vaikuttavia alueita, jotka vaikuttavat maisemina arvokkailta

- Pölönmäki (olisiko osa iisalmelaista "maisemamäkien verkostoa", Pölönmäki, Ruotaanmäki, Pörsänmäki...?)
- Hernejärven rannan seudut ja Hernesaari (perinnebiotooppeja ympäristössä Lystilän pihaniitty, Lauttalahden rantaniityt, niitä ei nyt tarkasteltu)
- Matkusjoen eteläinen alue, Jokela yms.
- Siikalahti (voisi jatkossa vielä tutkia siihen liittyen Siikaniemen)
- Paaslahti (Larin inventointi)

Tieosuuksia, joilla on useita inventoituja kohteita ja hienoja näkymiä ja voisivat mahdollisesti muodostaa kokonaisuuden

- Salomaantie
- Levämäentie

Jatkotutkittavaa

- Tervakangasta ei ole inventoitu. Tervakankaalla on omakotitaloja ja kesämökkejä, teollisuusväen aluetta.
- Nerohvirran pohjoinen niemi ja rannat
- Huotarilla ja Laidinmäellä, joilla on paljon inventoituja kohteita, voisi käydä uudestaan (valoisalla!)

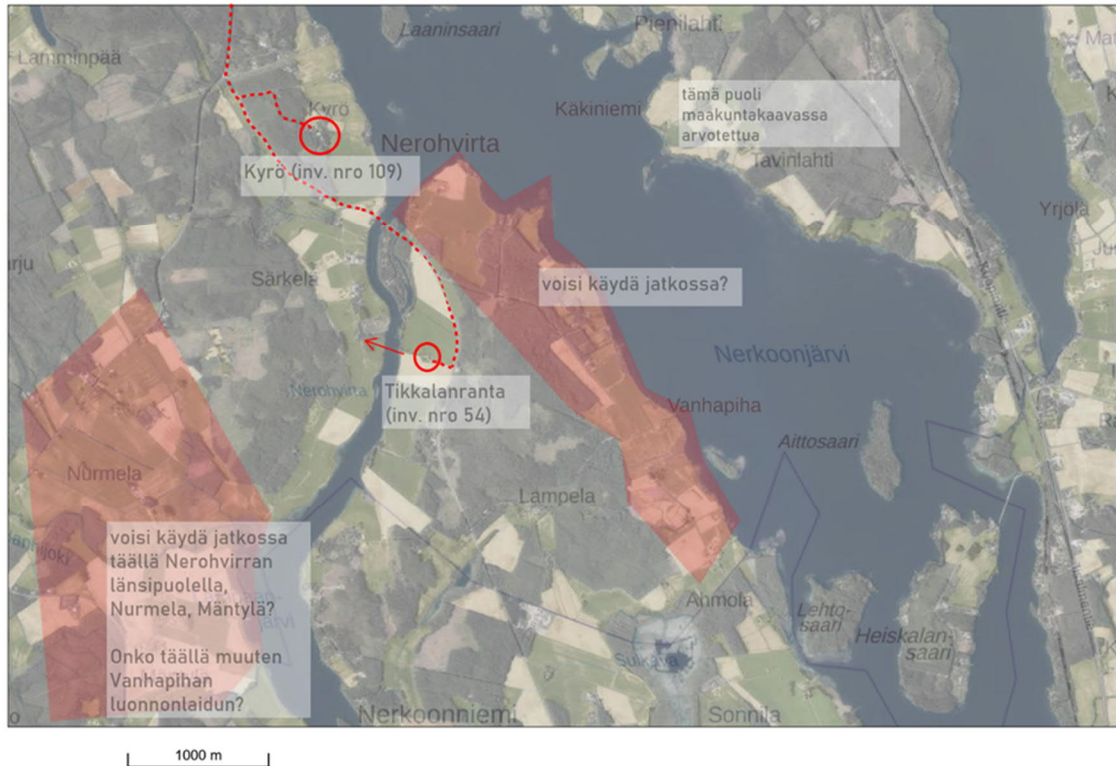
Idealistaa seuraaville kierroksille kohteiksi

- K-asemalta löytyi Perinnebiotooppikartta, jonka mukaan Siikalahden ja Haukiniemen alueella olisi useita perinnebiotooppeja: Haukirannan hevoslaitumet, Savonselkä, Rutaanlahti, Ruosteen ranta, Jokelan kaskilaidun. Nämä ja

perinnebiotoopit ylipäättään on hyvä huomioida jatkossa.

- Riitamäentie
- Iimäki
- Sopenkylä
- Sokerimäki (perinnebiotooppikartan mukaan siinä olisi myös perinnebiotooppi Sokerimäen laitumet)
- Koillis-Iisalmen järvien ympäristöt (Viitaa, Sourunsaari, Vääränjärvi yms.) sekä Ryhälänmäki
- Kumpunen-järven rannat (perinnebiotooppi Kumpusen lammaslaitumet)
- Luoteisen Koukunjoen rannat
- Kurenpolven ympäristöt, Roninlahti
- Myllynkylä, Myllymäki
- Pörsänmäelle ajaessa myllyn näköinen rakennus, jota olemme useamman kerran ihmetelleet. Mikä kyseessä? Pitää selvittää.

Taitosta unohtunut kartta:

IISALMEN
MAASEUTUALUEEN
RAKENNETTU
KULTTUURIYMPÄRISTÖ

Esipuhe

Maaseudun kulttuuriympäristö on syntynyt Iisalmeen vuosisatojen aikana ihmisen toiminnan ansiosta kertoen ainutlaatuisia tarinoita iisalmelaisten elämäntavasta, elinkeinoista ja arvoista, jotka kaikki muuttuvat ja kehittyvät koko ajan. On tärkeää tunnistaa juuremme, koska ihmisyyden ja kulttuurimme Iisalmessa ovat kehittyneet ajan saatossa sellaisiksi kuin ne nyt tällä hetkellä ovat. Historian tuntemus antaa myös pohjan ihmiselle arvostaa omaa taustaansa sellaisena kuin se on.

Iisalmen kaupunkiin on tehty maaseudun kulttuuriympäristön inventointityötä järjestelmällisesti vuodesta 1995 lähtien. Timo Hytönen aloitti työn 1995, ja sitä täydensivät 2000-luvulla arkkitehti Hanna Oijala ja historiatietojen osalta YTT, FT Jaana Luttinen. Inventointia on täydennetty vuosien varrella eri asiantuntijoiden toimesta, ja työ jatkuu edelleen.

Kädessäsi oleva Maaseudun rakennettu kulttuuriympäristö -julkaisu syntyi halusta ymmärtää entistä syvemmin kulttuuriympäristöämme muokanneita elinkeinoja, yhteiskunnallisia rakenteita ja historiallisia tapahtumia. Siksi kirjaan on koottu artikkeleita kaskikulttuurista, so-tilaspuustelleista ja eri liikennemuotojen vaikutuksesta – vain muutamia teoksen teemoja tässä mainitaksemme.

Iisalmen kaupungin toiveesta historioitsija Jaana Luttinen innostui pohtimaan paikallisen maaseutuympäristön keskeisiä historiallisia kerrostumia. Teema-artikkeleiden innoittajina ovat olleet nykypäiviin säilyneet kulttuuriympäristökohteet, joita on jokaisen artikkelin jälkeen esitelty valokuvin ja tekstein. Kohteet on valittu arvottamistyöryhmän työn pohjalta.

Kirjan taittotyön on tehnyt Pentti Koppinen, ja hänen elämykselliset akvarellinsa täydentävät kirjan sisältöä ja tarinaa.

Maaseudun kulttuuriympäristön osalta arvottamistyöryhmän työ kesäkaudella 2015 perustui Iisalmen kaupungissa tehtyihin kulttuuriympäristöä koskeviin inventointeihin. Rakennusinventointien arvottamiskriteereinä oli käytetty kohteen maisemallisia (M), historiallisia (H) ja rakennushistoriallisia (R) arvoja.

Arvottamistyöryhmän työn tarkoituksena oli valita kaikista kulttuurihistoriallisesti arvokkaista kohteista ne, jotka on syytä jatkossa merkitä kaavoihin suojeltavina kohteina tai rajata kartalle inventoituina arvokkaina ympäristöinä. Kulttuuriympäristön arvottamisessa käytettiin hyväksi Pohjoismaiden ministerineuvoston Kulttuuriympäristö ympäristövaikutusten arvioinnissa -julkaisussaan 2002 esittämää mallia kulttuuriympäristön arvottamiseksi. Arvot on tässä mallissa jaettu kolmeen ryhmään: lähde- ja tiedollinen arvo (L), elämysarvo (E) ja käyttöarvo ja taloudellinen arvo/merkitys (K). Käytetty malli toi päätöksentekoon uusia ulottuvuuksia. Kulttuuriympäristön arvioinnissa koettiin erittäin tärkeäksi se, että käyttö- ja taloudelliseen arvoon kiinnitettiin entistä enemmän huomiota.

Arvottamisen tarkempia kriteerejä ovat ainutlaatuisuus, paikallinen harvinaisuus, paikallinen tyypillisuus, edustavuus, toiminnallinen edustavuus, aitous, säilyneisyys, historiallinen todistusvoimaisuus, identiteetti, elämyksellisyys, kertovuus, monimuotoisuus, harmonisuus ja yhteys luonnonoloihin. Arvottamisessa käytettiin asteikkoa suuri, keskisuuri ja pieni. Kulttuurihistoriallisilta arvoiltaan suureksi arvioidut rakennukset on tarkoitus esittää osayleiskaavalla suojeltaviksi.

Arvottamistyöryhmään vuoden 2015 aikana kuuluivat: Anja Tsokkinen (FT), Sirkka Heiskanen-Mäkelä (FT), Jaana Luttinen (FT, YTT) Niilo-Kustaa Malmivaara (kulttuurilautakunta, Iisalmen kaupunki), Kauko Kauhanen (tekninen lautakunta, Iisalmen kaupunki), Auri Vallinmäki (arkkit.yo, Iisalmen kaupunki), Kalevi Koponen (rakennustarkastusinsinööri, Iisalmen kaupunki), Sanna Marin (kulttuuritoimen johtaja, Iisalmen kaupunki, ja jäsen Ylä-Savon Kotiseutuyhdistys), Sari Niemi (kaavoituspäällikkö, Iisalmen kaupunki), Pirjo Pykäläinen (kaupunginarkkitehti, Iisalmen kaupunki), Raimo Saarenvirta (arkkitehti, tekninen lautakunta, Iisalmen kaupunki) ja Jukka Virtanen (yleiskaavatutkija, Iisalmen kaupunki).

Iisalmessa 16.9.2022

Sari Niemi kaavoituspäällikkö, Iisalmen kaupunki

Maaseutualan rakennettu kulttuuriympäristö

Julkaisija: Iisalmen kaupunki

Tekstit: Jaana Luttinen

Taitto: Pentti Koppinen

Painopaikka, Grano Oy, 2023

ISBN 978-951-98850-4-9 (kovakantinen)

ISBN 978-951-98850-5-6 (PDF)

MAASEUTUALUEEN RAKENNETTU KULTTUURIYMPÄRISTÖ

SISÄLLYS

Esipuhe.....	5
IISALMELAINEN TALONPOIKAISASUTUS	
Uudisasukkaiden kaskimaita.....	9
Vanhaa ranta-asutusta.....	11
Varhaista mäkiasutusta.....	17
Vaurastuvat maatilat.....	24
Perinteinen talonpoikainen pihapiiri.....	38
LIIKENNEOLOJEN VAIKUTUS KULTTUURIYMPÄRISTÖÖN	
Kestiekievarit.....	44
Postitalot.....	54
Kanavoinnit ja laivaliikenne.....	58
Rautatie ja asemarakennukset.....	68
SÄÄTYLÄISASUTUSTA	
Kartanoiden lisalmi.....	83
Kylpylä- ja huvilaelämää.....	107
IISALMEN KOMPPANIA	
Sotilasvirkatalot.....	122
Sotilastorpat.....	127
PAPPILAN TORPAT.....	131
KYLÄKOULUT JA SEURANTALOT	
Ulmalan kansakoulu – vanhin säilyneistä iisalmelaisista kansakouluista.....	136
Ennen oppivelvollisuuslakia rakennetut kansakoulut.....	138
Yleinen oppivelvollisuuslaki lisää koulujen rakentamista 1920-30-luvuilla.....	143
Sotien jälkeinen koulurakentaminen.....	149
Seurantalot.....	163
KULTTUURIVAIKUTTAJIEN KOTISEUTUA.....	171

VIEREMÄ

031 VANHA-YLÄTALO

SONKAJÄRVI

RUNNI

115 KATTAALA

027 PEHKOLA

029 SIRVIÖ

068 NIIRALANNIEMI

093 VANHALA

IISALMI

125 LYYRA

080 SALOMAA

LAPINLAHTI

IISALMELAINEN TALONPOIKAISASUTUS

Vanhimmilla yhä toimivilla iisalmelaisilla mautiloilla on havaittavissa useita historiallisia kerrostumia. Aikojen saatossa tiloja on kehitetty kunkin aikakauden menetelmin ja tekniikoin. Elinkeinot, asumisolot ja elämäntapa ovat muuttuneet. Kulttuuriympäristön historialliset kerrostumat ovat arvokkaita säilytettäväksi ja hoidettavaksi tulevillekin sukupolville kertomaan paikkakunnan historiasta ja kulttuuriperinnöstä. Maaseudun kulttuuriympäristökohteiden arvottamisessa yhtenä kriteerinä on tarkastella kohteita niiden edustavuuden mukaan: millaisia seudulle tyypillisiä – ehkä ainutlaatuisiakin – piirteitä perinteisestä talonpoikaisesta kulttuuriympäristöstä, pihapiiristä ja sen rakennuskannasta on säilynyt?

Uudisasukkaiden kaskimaita

Kaskiviljely oli Savon talouselämän perusta 1500–1600-luvulla. Kaskiviljely syrjäytti eränkäynnin, mutta peltoviljely oli vielä vähäistä. Kaskeajien perintö näkyy edelleen iisalmelaisessa maisemassa: pysyvä asutus sijoittui kasketuille mäkirinteille ja järvien rannoille, joilla paikkakunnan vanhimmat sukutilat sijaitsevat. Kun Tavinsalmen pitäjä perustettiin 1540-luvulla, se kattoi periaatteessa koko nykyisen Pohjois-Savon. Alueella oli jo jonkin verran pysyvää asutusta, mutta varsinkin maakunnan pohjoisimmat osat olivat vielä erittäin harvaan asuttua. Ruotsin kuninkaat halusivat vahvistaa valtakuntansa

rajaseutua antamalla talonpojille anekkeja eli kukkarokirjoja, joilla kruunu vahvisti heidän perintöoikeutensa maahan ja myönsi verovapausvuosia.

Etelä-Savossa alkoi olla kaskitalouden näkökulmasta ahdasta. Siellä ei enää välttämättä riittänyt kaskimaita talollisten nuoremmille perillisille. Eteläsavolaisten kaskeajien kerrotaan myös vältelleen veroja siirtymällä Pohjois-Savon avarille ja metsäisille saloseuduille kruununvouden ulottumattomiin. Kruunu oli tehostanut veronkantoaan muun muassa Olavinlinnan ja armeijan ylläpitämiseksi. Peltoviljelijäksi vakiintumisen sijaan kaskeaja kulki usein mieluummin kohti uusia, asumattomia kaskimaita. Verovoudin oli hankala kulkea perässä ja pitää veroluettelonsa ajan tasalla. Kruunun hallinto ulottui tehokkaammin maakunnan pohjoisosaan, kun Iisalmen pitäjä perustettiin 1627. Uusi pitäjä oli alueellisesti laaja: nykyisen Lapinlahden eteläosista Vieremän pohjoisosaan, Sonkajärven itäosista Pielavedelle ja Kiuruveden länsiosiin.

Iisalmen seudun vanhat ja jykevät kuusikot houkutelivat uudisasukkaita. Kaskiviljely oli 1800-luvulle saakka tehokkain keino valloittaa havumetsiä asutukselle. Kaskeamalla metsästä saatiin suhteellisen nopeasti ja vähällä vaivalla leipäviljaa. Kaskiviljely ei ole yksi yhtenäinen viljelytapa, vaan ryhmä menetelmiä, jotka kaikki perustuvat viljelysmaalla kasvavan puuston polttamiseen. Ensimmäisten savolaisten uudisraivaajien kaski syntyi pykälikkö- ja huuhtamemetelmällä, jossa järeat havupuut kuivatettiin pystyyn pykälikkönä, jopa kymmenien vuosien ajan ennen niiden kaatamista ja polttamista. Kaskeaja viljeli korpiruista, joka oli hyvinä vuosina erittäin satoisaa.

Kaskiviljely oli kiertoviljelyä: viljelymaa oli kerrallaan käytössä 1–3 vuotta. Uudisasukkaiden käyttämäs-

sä huuhtamemetelmässä sato oli otettava jopa joka vuosi uudesta kaskesta, minkä vuoksi huuhtamaita piti olla paljon ja laajalla alueella. Kaskeaminen edellytti pitkäjänteistä suunnittelua sekä laajoja maareservejä. Asutus siirtyi kasken kintereillä, sillä kaskitalous ei ollut eränkäynnin tapaista kaukonautintaa, jota pystyi harjoittamaan rintamailta käsin. Kaskenkaatajia ja -polttajia tarvittiin paljon.

Kodin ja kaskimaiden läheisyys vahvistui, kun asutuksen tihtyessä kaskeamista harjoitettiin kiertoviljelynä vakiintuneilla metsäaloilla suhteellisen lähellä kotitaloa. Savolaiset eivät 1730-luvulla kaskenneet enää kauempana kuin 1,5–2 peninkulman päässä taloistaan. Samalle alueelle palattiin suunnilleen 15–20 vuoden välein. Metsän uudistumiskyvyn kannalta kaskeaminen muuttui uudisraivausvaiheen jälkeen vähitellen monissa kylissä suoranaiseksi ryöstöviljelyksi, kun kaskikierto jäi jopa alle kymmeneen vuoteen ja kaskea poltettiin pienissä lehtimetsissäkin. Yläsavolainen maisema alkoi avartua.

Kaskeaminen ei edistänyt tiheään kyläyhteisön syntyä, koska kaskeaja tarvitsi tilaa ympärilleen. Jokainen talo tarvitsi metsäreservettä. Asutus pysyi harvana, mikä on edelleen tyypillistä Itä-Suomelle. Kaskella tarvittiin kuitenkin paljon miestyövoimaa – kirveen käyttäjiä. Mies ja kirves olivat yhteisön perusta. Miehen arvo ei määräytynyt omaisuuden mukaan, vaan työkyvyn mukaan. Itäsuomalainen suurperhe oli osa elinvoimaista kaskikulttuuria. Rikas oli se, jolla oli paljon poikia.

Kaskeamiskierto edellytti menestyäkseen harvaa asutusta, vapaata metsän valtausoikeutta ja työvoimaa. Kruunu halusi vakiinnuttaa kaskeajat paikoilleen peltonviljelijöiksi ja säännöllisiksi veronmaksajiksi, mutta savolaiset kaskeajat olivat tottuneet sopivien metsien enemmän tai vähemmän väliaikaiseen valtaamiseen:

Taidemaalari Eero Järnefeltin Kaski eli Raatajat rahanalaiset vuodelta 1893 on maalattu Lapinlahden Väisälänmäellä. Kansallisgalleria.

kaskettava alue merkittiin hakkaamalla puuhun kirveellä pilkka merkiksi. Pilkkaan kaiverrettu puumerkki osoitti, ettei muilla ollut oikeutta käyttää metsää ennen kuin kaskiaho alkaisi kasvaa jälleen metsää. Metsät eivät olleet kaskeajalle kiinteää maomaisuutta, vaan ne olivat käyttöomaisuutta ja valtaamisoikeus perustui vanhaan maantapaan. Esimerkiksi ennen isojakoa laaditusta 1750-luvun pitäjäkartasta havaitsee, että taloilla on kaskella salometsien takamaita, hajallaan varsin laajalla alueella. Kaskialueet olivat huomattavasti suurempia kuin talojen läheisyydessä olevat pellot ja niityt.

Iisalmen seudulle tulleilla uudisasukkailla oli kaksi rinnakkaista asuinpaikan valintaperustetta. Vesistöllä on merkitystä liikenneyhteyksien ja kalastuksen kannalta. Lisäksi asuinpaikan maaperän viljavuuteen kiinnitettiin huomiota. Suotuisia olivat rantojen hietta- ja hiesumaat, lietteiset lahdenpohjukat tai mäkien vedenhuuhtomaton moreeni. Ranta- ja mäki-asutus suojasivat viljelyksiä hallalta.

Vanhinta ranta-asutusta

Kulkuyhteydet Etelä-Savosta Pohjois-Savoon olivat vesitse varsin hyvät. Savolaisten asutus levisi suotuisia kaskiuria eli vesistöjen varsilla sijaitsevia kuusikoita pitkin pohjoisemmaksi. Iisalmen seudulle kaskeajat saapuivat Kuopion seudun kautta todennäköisesti pääosin 1500-luvulta lähtien. Ylä-Savo oli ollut erityisesti Juvan, Rantasalmen ja Joroisten alueen talojen eränautintamaina, ja pääasiassa sieltä myös uudisasukkaat – isojen talojen jälkeläiset – tänne saapuivat. Ensimmäisessä vaiheessa 1400-luvun lopulta 1600-luvun puoleenväliin saakka Iisalmen seudun pysyvä asutus oli melkein kokonaan ranta-asutusta, joka keskittyi Iisalmen vesireitin varrelle.

Savon sokkeloiset järvireitit johdattivat uudisasutusta hajalle eri suuntiin. Porovedellä Iisalmen reitti haarautuu kolmeen latvavesistöön: Kiuruveden, Salahmin ja Sonkajärven reitteihin. Uudisasutus levisi latvahaaroissakin ensin järvien ja jokien rannoille. Vain pari taloa oli 1500-luvulla rakennettu etäämmäksi mäen laelle.

Toimeentulon kannalta parhaat talonpaikat olivat rannoilla. Järvet olivat kalaisia, ja niiden rannat hyväkasvuista hietta- ja hiesumaata. Luonnontilainen lehto- ja mustikkatyypin metsä oli erinomaista kaskimaata. Uudisasutuskaudella oli runsaasti viljavaa

metsämaata käytettävissä. Voimallinen kaskeaminen edisti 1500–1700-luvuilla lehtipuiden, varsinkin koivun ja lepän leviämistä alueelle. Havupuista eritoten kuusi kärsi kaskenpoltosta, koska uusi kaski kaadettiin jo ennen kuin metsä oli ennättänyt uudestaan kuusettua.

Vanhimmat verotusasiakirjat ovat 1550-luvun puolivälin tienoilta. Niiden perusteella voidaan muodostaa kuvaa savolaisesta kaskiasutuksesta nykyisen Iisalmen kaupungin alueella. Taloja oli tuolloin yhteensä kolmetoista. Nerkoojärven koillisrannalla (ehkä Pienlahden tietämillä) oli Rantasalmen suurpitäjistä lähtöisin olleen Olli Ulmasen talo. Hänen nimeään kantaa Ulmalan kylä. Paloisvirran tai -järven rannalle, lähelle Paloismäkeä (Paloisvuorta) asettui Perttu Kesoinen, niin ikään Rantasalmelta.

Salahmin reitin suuhun, Koljonvirran ja Tismiönjärven tienoille, oli jo 1500-luvun puolivälin tienoilla kohonnut kaksi taloa: Lauri Koljosen ja Pekka Kaarakaisen asumukset. Koljonen oli kotoisin Kuopion Koljonniemestä. Hieman pohjoisempaan Iijärven länsirannalla oli 1540-luvulla Hakuni Kuosmaselle kuulunut talo, joka seuraavalla vuosikymmenellä siirtyi Lauri Partaselle. Molemmat olivat kotoisin Juvan suurpitäjistä. Iirannan länsipuolelle alkoi vähitellen muodostua nauhamainen rantakyläasutus Koljonvirralta Partalaan ja edelleen Valkeisille.

Haapajärven ja Poroveden välissä Kihlovirralla oli Pekka ja Paavo Hyvösen talo, joka kuitenkin autioitui 1550-luvun alkuvuosina. Kihlovirrasta tuli kruunun kalastamo. Haapajärvellä oli kaksi taloa. Länsikolkassa Kiurujoen suussa sijainneen talon isäntänä oli Heikki Lappalainen, joka oli lähtöisin Joroisten Varkaudesta. Ruotaanlahdelle (Vanhalta 093) asettuivat 1550-luvun alussa Heikki Lappalainen (s. noin 1490) ja hänen poikansa Olli Heikinpoika Lappalainen (s. noin 1520), jotka olivat joutuneet lähtemään Kuopionniemeltä pappilan perustamisen vuoksi. He olivat saaneet korvaukseksi maita Ruotaanlahdelta, joka nykyisin tunnetaan Siikalahtena.

Sonkajärven reitin varrella oli 1500-luvun puolivälissä yhteensä kuusi taloa, joista kolme sijaitsi nykyisen Iisalmen kaupungin alueella. Kaksi läntisintä taloa oli Viitäänjärven tienoilla: Markus ja Juntti Huttunen asuivat länsirannalla, ja Paavo Kääriäinen oli asettunut ilmeisesti Koukunjoen puoleiselle niemelle Kääriänmäelle. Kolmas talo sijaitsi Hernejärven Ihotunniemen alueella.

093 VANHALA

Ruotaanlahden Vanhalanniemi sijaitsee Iisalmi–Kiuruvesi-vesireitin läheisyydessä Haapajärvellä. Niemi on säilynyt perinteisenä avoimena viljelymaisemana. Vanhalan tilan historia ulottuu 1500-luvun puolivälin tienoille. Nimensä mukaisesti Vanhala on yksi vanhimmista verolle pannuista tiloista nykyisen Iisalmen kaupungin alueella. Kohde on merkitty Porovesi-Haapajärven osayleiskaavassa suojelukohteeksi. Tohtori Arvo M. Soinisen väitöskirjatutkimuksen (1961) perusteella Haapajärven länsirannalla sijaitsi yksi talo, joka oli pantu verolle 1546 mennessä. Vuoden 1552 verotietojen Olli Heikinpoika Lappalainen näyttää omistaneen lähes koko Haapajärven eteläpuoliset maat, alueita Pörsänmäestä sekä Kiuruveden Näläntöjävältä ja Luupuvedeltä.

Olli Heikinpoika Lappalainen sai maanomistukset Ylä-Savosta korvaukseksi siitä, että hän oli joutunut luovuttamaan maata Kuopionniemelle rakennettavalle Tavinsalmen seurakunnan pappilalle. Lappalaisen Ruotaanlahden tilan alkuvaiheista on säilynyt kaksi anekdikirjettä, joissa kruunu vahvisti maanomistajan. Erämaiden asuttamista Savossa valvonut Olavinlinnan päällikkö Kustaa Fincke mainitsee anekiksaaan vuodelta 1553: ”Siitä maasta, jonka Olli Heikinpoika Lappalainen on menettänyt Tavisalmen pappilalle, on hän saanut korvaukseksi jäljempänä mainitun maan, - - .” Anekin mukaan Ruotaanlahden paikka oli asumaton, mutta maa oli kuulunut Juhana (Junt-

ti) Hyvöselle, joka ei ollut halunnut asettua sinne. Anekissa maa-alueita kutsuttiin Rotjanpohjaksi.

Vuoden 1755 pitäjänkartalle Vanhalanniemeen on merkitty yksi pihapiiri merkinnällä Ruotaanlahti nro 1. Vuosisadan loppupuolella suoritetussa isojaossa tilan laajuus oli peräti 800 hehtaaria. Talon maat ulottuivat etelä-pohjois-suunnassa koko kylän läpi Paaspuuroon saakka.

Tila oli 1840-luvulle mennessä jakaantunut kahtia: Jussilaksi ja Lassilaksi, joista jälkimmäinen sijaitsi nykyisen Vanhalan kohdalla. Lassilan tila oli rippikirjojen perusteella Lappalaisen suvun omistuksessa 1840-luvulle saakka perinteisen mieslinjan mukaan ajateltuna. Kun isäntä Lauri Lappalainen (1767–1840) kuoli, hänen vävynsä Viljami Rytönen (1790–1862) jatkoi tilanpitoa. Tämän kuoltua isännyyden otti poika Taavetti Rytönen (1834–1913), jonka aikana tilaa alettiin kutsua Vanhalaksi. Taavetti Rytöksen aikana Vanhalan päärakennusta laajennettiin 1897. Hänen kuolemansa jälkeen tila tuli ainoan perillisen Jahveti Rytöksen (1876–1921) omistukseen. Jahveti oli Haukilahden Höyryvenhe Oy:n merkittävä osakas, ja talon rannassa oli komea kivinen laivalaituri. Jahveti Rytöksen aikana vauras talo monine renkineen, piikoineen ja torppareineen ajautui vararikkoon 1921.

Vanhalan tila siirtyi 1924 Jahveti Rytöksen leskeltä Aku Ryhäselä, joka seuraavana vuonna solmi avioliiton

Ruotaanlahti nro 1 on merkitty 1750-luvun pitäjänkarttaan.

Vuoden 1844 pitäjänkartassa Vanhala-tila on jakaantunut Jussilaan ja Lassilaan, joista jälkimmäinen on nykyisen Vanhalan paikalla.

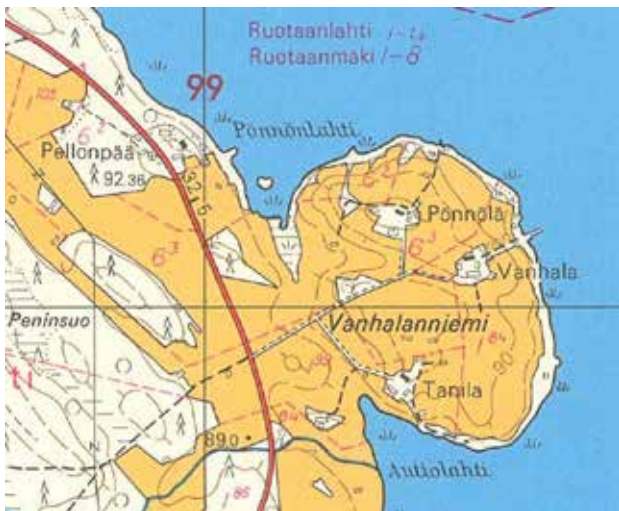

Vanhalan tila siirtyi 1920-luvun alkupuolella Aku Ryhäsen ja hänen puolisonsa Ailin (o.s. Korolainen) omistukseen. Lähde: Suomen maatilat, osa IV, 1933.

Aili Korolaisen kanssa. Vanhalan tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa parisataa hehtaaria, josta peltoa 25 hehtaaria, luonnonniittyä 25 hehtaaria ja laidunta 20 hehtaaria. Metsämaata oli 126 hehtaaria. Vanhalassa harjoitettiin maanviljelyksen lisäksi karjataloutta. Ryhätset uusivat 25 lehmän navetan 1932. Sinne rakennettiin vesijohto ja automaattiset vesikupit. Kotieläimiä oli kolme hevosta, 16 lehmää, sonni, sika, 14 lammasta ja 12 kanaa. Tilalta myytiin maitoa, lihaa ja rehuja Iisalmen kaupunkiin, jonne oli vesitse hyvät yhteydet.

Pihan järven puoleiselle sivulle rakennettiin sittemmin uusi asuinrakennus, ja vanha päärakennus jäi pois asuinkäytöstä. Pihan ulkopuolella rannalla on säilynyt vanha hirsirakennus, joka aiemmin on ollut paja. Päärakennuksen itäpäädyssä lähtee koivukuja rantaan, jossa on vanha kivilaituri. Suuri eloaitta on rantaa johtavan koivukujan varrella. Koivukuja oli aiemmin päätulo-suunta pihaan, kun Vanhalaan kuljettiin vesiteitse.

Vanha päärakennus on säilynyt poikkeuksellisen hyvin pääosin 1930-luvun ja sitä edeltäneessä asussa. Vaikka talossa ei ole asuttu vuosikymmeniin, huoneissa on edelleen jonkin verran vanhoja kalusteita, kuten tuvan ikkunaseiniä kiertävät penkit. Tuvan seinä on levytetty, ja uuni uusittu todennäköisesti 1950- tai 1960-luvulla. Talo on ollut aikoinaan varakas, mikä näkyy päärakennuksen koon lisäksi myös sisustuksessa. Huoneissa on muun muassa kaakelipinoitettuja kakluuneja, jotka ovat hyvin harvinaisia seudun talonpoikaistaloissa.

*Vuoden 1973 peruskartassa havmottuu Vanhalan piha-
piiri: vanha päärakennus, sen vastapäätä navetta sekä
länsi- ja itäisivustalla muita talusrakennuksia. Rannan
kiviselle laivalaiturille vei koivukuja. Eloaitta ja paja
sijaitivat rannalla.*

Päärakennuksen länsipäädyssä purettiin ja siirrettiin vuonna 1935 naapuriin vanha, jo ennen 1890-lukua rakennettu tupa. Tämä vanha osa on alkuperäisellä paikallaan vielä vuonna 1933 julkaistussa kuvassa *Suomen Maatilat* -kirjassa. Valokuvassa näkyy sekä vanha tupa että varhaiset avo- ja umpikuistit, joiden väliin on vanhan tuvan purkamisen jälkeen rakennettu nykyinen kuisti – tai todennäköisesti siirretty oikeanpuoleinen umpikuisti uudelle paikalle. Kuistin vanha paikka näkyy vielä seinässä. Vanhalan päärakennus oli maalattu ennen 1930-luvun puoliväliä keltaisella vesimaalilla, keittomaalilla. Nykyisen tuvan toinen pääty on ollut aiemmin eteinen, mikä selittää nyt ulkoseinässä näkyvät hirsisalvosten päät.

Koivukuja rantaan ja eloaitta, joka on vuodelta 1905.

*Vanhalan isännän Taavetti Lappalaisen (1834–1913)
ruumissaatto vuonna 1913. Kirkkovene Siikalahden
laiturissa. M. C. Samsonon, Kuopion kulttuurihistorial-
linen museo, Victor Barsokevitsch.*

Vanhalan päärakennus 1930-luvun alussa. Lähde: Suomen maatilat, osa IV, 1933.

Vanhassa päärakennuksessa on komeat kakluuniuunit. Kuva vuodelta 2011.

Vanhan päärakennuksen eteinen. Kuva vuodelta 2011.

Vanhan päärakennuksen iso tupa. Kuva vuodelta 2011.

Vanhalan vanha päärakennus vuonna 2011.

Vanhalan itäpäätty.

031 VANHA-YLÄTALO

Vanha-Ylätalo lähitaloineen edustaa Iisalmelle tyypillistä vesireitin varrelle kehittynyttä vanhinta talonpoikaisasutusta. Vuoden 1755 pitäjäkartassa Jokelan kylä muodostuu yhdestä talosta ja sen kahdesta torpasta. Lähiympäristö oli metsäistä ylämaata. Tuossa vaiheessa tilan omisti talollinen Eero (Erik) Hämäläinen, joka oli kylän ensimmäisen asukkaan Olavi (Olof) Jokelaisen vävy. Eero Hämäläisen lanko Paavo Ryhänen mainitaan Jokelan isäntänä 1760-luvun loppupuolelta lähtien. Alatalo ja Ylätalo syntyivät Jokelan ensimmäiselle kantatilalle isonjaon yhteydessä muodostaen kumpikin ½ manttaalin tilat. Kummankin talon isännät olivat Paavo Ryhäsen poikia. Nimitykset Ylä- ja Alatalo mainitaan rippikirjassa ensimmäisen kerran 1805. Parin vuoden päästä Ylätalo jaettiin kahteen osaan: Ylätaloon ja Uusitaloon (Uupaikkaan).

Jokelan kylän ydin muodostui 1800-luvun puolivälissä neljästä talosta. Kylän rakenne on säilynyt hyvin nykypäivään saakka. Ylä- ja Alatalo sijaitsevat edelleen lähekkäin toistensa naapureina Matkusjoen varrella eli Sonkajärven reitillä, jota pitkin on kuljettu Oulujärvelle saakka.

Ylätalon ensimmäisenä isäntänä oli 1800-luvun alussa Eero (Erik) Ryhänen (1745–1805). Hänen jälkeensä tila periytyi isältä pojalta, ensin Paavo Ryhäselle (1771–1841) ja edelleen Eero Paavonpoika Ryhäselle (1794–1876). Kaikki isännät toimivat seurakunnan kuudennusmiehinä eli olivat kylänsä luottomiehiä. Eero Eeronpoika Ryhäsen (1836–78) kuoleman jälkeen Ylätalo oli pitkään perikunnan omistuksessa, kunnes Juho Ryhänen (1865–1944) hankki tilan omistukseensa 1900-luvun alussa. Yläpiha sijaitsee Jokelan kylätien ja Matkusjoen välissä viljelysten keskeltä nousevalla kummulla.

Ylätalon päärakennus on rakennettu hirrestä 1870 ja uusittu 1956. Siinä on kuusi huonetta. Osa talosta on siirretty naapuriin 1900-luvun alkupuolen jaon yhteydessä, kun Juho Ryhänen hankki Yläpihan omistukseensa. Tällaiset siirrot olivat verrattain yleisiä ennen vanhaan. Päärakennuksen ikkunat uusittiin yksiruutuisiksi vuonna 1962. Nykyiset omistajat palauttivat ikkunat moniruudulliseksi vuoden 2010 remontin yhteydessä.

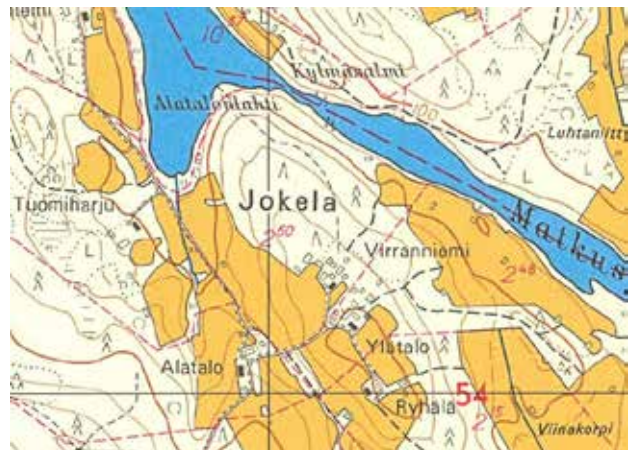
Pihapiirin rakennukset ryhmittyvät kylätien molemmin puolin. Sauna ja paja sijaitsevat hieman pihapiirin ulkopuolella, kuten aiemmin myös riihi. Paja on ollut

Jokelan kylä on merkitty vuoden 1755 pitäjänkartalle. Ylätalon kohdalla on tilanumero 1. Talon läheisyydessä on kaksi torppaa, jotka kaikki sijaitsivat venereitin läheisyydessä. Yhteydet olivat Iisalmesta Sonkajärven ja Sukevan kautta Oulujärvelle.

Vuoden 1844 kartassa Jokelan kylän ydin muodostuu neljästä lähekkäisestä pihapiiristä. Ryhmäkylän tapainen rakenne on säilynyt hyvin, kuten vuoden 1973 peruskartta (alla) osoittaa.

käytössä viimeksi 1960-luvulla. Ylätalon hirsinen karjarakennus on rakennettu 1926. Siinä on navetta ja talli. Pihapiirissä on myös toinen tallirakennus, joka on valmistunut hieman aiemmin 1916. Pajana on 1930-luvulta ja sauna vuodelta 1954. Luhtiaitasta kerrotaan, että se olisi aikoinaan, ilmeisesti Suomen sodassa 1808–09, toiminut venäläissotilaiden varas-

tona. Vuoden 1995 inventoinnissa oli pystyssä vielä lato ja 1950-luvulla rakennettu jäähuone, jossa oli kaksinkertainen hirsiseinä ja turve-eriste välissä. Anu ja Jaakko Kekkonen ostivat Ylätalon vuonna 2009. He remontoivat kylmillään ja lähinnä varastokäytössä olleen talon kodikseen. Perinteitä kunnioittaen tehty remontti on taltioitu blogiin www.ylatalo.blogspot.com.

Yläpihan talon päärakennus.

Entinen talli on vuodelta 1916.

Luhtiaitta, joka palvelee myös autotallina.

Paja sijaitsee hieman pihapiirin ulkopuolella. Pajan katto uusittiin 2012.

Näkymä Ylätalon suuntaan etelästä

Varhaisin mäkiasutus

Supra-akvaattiset eli jääkauden jälkeen vedenpinnan yläpuolelle jääneet, vedenkoskemattomat vaara- ja mäki-alueet olivat hyviä kaskimaita. Iisalmen kaupungin nykyisellä alueella on kolme vanhaa, jo 1500-luvun puolivälissä vakituisesti asuttua mäki kylää: Pörsänmäki (220 metriä), Ruotaanmäki ja Ryhälänmäki. Ruotaanmäen ja Pörsänmäen välinen mäki jono Riitamäki (193 metriä)–Tuohimäki (209 metriä)–Lapinmäki–Multamäki on vedenjakajaseutua. Itärinteeltä vedet valuvat Kiuruveden, Haapajärven ja Poroveden kautta Saimaaseen. Länsipuoli taas ohjaa vedet Lampaanjärven ja Pielaveden kautta Päijänteen vesistöön.

Veroluetteloiden mukaan Iisalmen mäki-alueilla oli varhaista kaskiasutusta 1500-luvun puolivälissä vain kahden talon verran. Joroisista sukunsa erämaille asettunut Lauri Rautaparta oli pystyttänyt talonsa Pörsänmäelle. Talo pistettiin verolle 1548 Olli Rautaparran nimellä ja hänen jälkeensä Lauri Rautaparran. Salahmin reitin asutukseen liittyy läheisesti Ryhälänmäessä Latokkasuon eli Latukkasuon tienoilla ollut talo. Taloa asuivat Lauri Pulkkinen ja Antti Mäkeläinen.

Iisalmen vanhasta pitäjäkartasta voi havaita, että vakituista asutusta oli 1700-luvun puoliväliin

mennessä syntynyt Pörsänmäen ja Ryhälänmäen lisäksi monille muillekin korkeille paikoille, kuten Multamäelle ja Ruotaanmäelle. Mäki-asutuksen ympärille pitäjänkarttaan oli merkitty hyviä havu- metsiä ja kaskimaita. Pörsänmäen seudulle oli kehittynyt jo usean talon muodostama mäki kylä.

Iisalmen seudun asutus alkoi yksittäisistä taloista. Niiden läheisyyteen saattoi syntyä ajan mittaan ja maaston salliessa taloryppäitä, mäki- tai järvenranta- kyliä. Verotusasiakirjoissa on 1640-luvulla merkitty nykyisen Iisalmen alueelle kolme haja-asutuskylää: Ruotaanmäki, Porovesi ja Ulmala. Taloja oli nykyisen Iisalmen kaupungin alueella (mukaan luettuna Ner- koon kylä kokonaan) noin viisikymmentä. Taloista lähes kolmannes oli veronmaksukyvyttömiä, mikä osaltaan osoittaa elämän niukkuutta ja ankaruutta.

Vanhimpien kylien lisäksi Iisalmen salomailla oli käynnissä paikallista uudisasutusta, kun seudulle asettuneiden kaskeajien jälkipolvet hakivat paikkaansa vielä asumattomilta metsäseuduilta. Samalla muualta tulleiden uudisasukkaiden määrä väheni. Iimäki on esimerkki siitä, kuinka kaskiasutus levisi sisemmäs järvien rannoilta viimeistään 1700-luvun lopulla. Iimäelle syntyi pieni, kolmen talon mäki kylä.

080 SALOMAA

Salomaan tila edustaa vanhaa mäkiasutusta. Pörsänmäellä oli uudisasutusta ainakin jo 1500-luvun puolivälissä. Korkea mäki havumetsineen oli erinomaista kaskimaata. Lähellä olevat Pitkän- ja Pörsänjärvet antoivat mahdollisuuden myös kalastamiseen. Vuoden 1755 pitäjänkartan mukaan Pörsänmäen ympäristössä oli runsaasti kaskimaita. Etelä- ja pohjoispuoliset rinteet olivat hyvää kaskeamiseen, itäpuolisilla alueilla kasvoi kuusi- ja mäntymetsiä tulevia kaskia varten. Koillispuolella oli ilmeisesti ollut kaskiviljelystä, sillä siellä oli kartan mukaan hyvää multamaata ja lehtimetsää.

Kaskeajien uudisasutuksesta muotoutui vähitellen perinteinen savolainen mäki kylä useine taloineen ja torppineen. Pörsänmäen taloja asuttivat suurperheet, joissa oli monta sukupolvea ja myös sisarusten perheitä. Nykyisen Salomaan tilan paikalle on 1700-luvun pitäjänkartalle merkitty kolmen tilan muodostama yhtenäispiha. Salomaan tilan juuret ulottuvat ennen kaikkea tilanumeroon 5, jota isännöi tuolloin Paavo Ruotsalainen.

Pörsänmäen kylän tilaa nro 5 kutsuttiin viimeistään 1700-luvun lopulta lähtien Heimolaksi. Nykyisen tilan tuuliviirissä on vuosiluku 1782, jolloin Ikäheimot ovat tulleet tilanomistajiksi. Isäntä Samuli Ikäheimo (1754–1808) kuoli punatautiin sotakeväänä 1808. Hänen jälkeensä tilaa isännöi vävy, Inkeri-tytären

Nykyisen Salomaan tilan kohdalla oli 1700-luvulla useamman tilan muodostama Pörsänmäen kylä. Salomaa sijoittuu kolmen tilan yhteiseen pihapiiriin.

(1791–1842) mies Juho Rissanen (s. 1780).

Tilanumero vaihtui Pörsänmäki 12:ksi isonjaon ja uuden verollepanon tarkistuksen jälkeen 1830-luvulla.

Pörsänmäen Heimola oli 1800-luvun puolivälin tienoilta talollisen Petteri Hyrkäksen (1799–1870) isännyydessä. Hän oli naimisissa Samuli Ikäheimon nuorimman tyttären Marian (1805–70) kanssa. Henkikirjojen mukaan seuraava sukupolvenvaihdos tehtiin 1864, jolloin Petteri Hyrkäksen vävy Heikki Juho Saxman (s. 1835) ja tytär Miina Hyrkäs (s. 1842) jatkoivat tilanpitoa.

Heikki Juho Saksmanin poika Israel (s. 1861) otti Heimolan isännyyden 1901. Hän muutti vuoden 1906 suuressa sukunimien suomalaistamisallossa nimensä Salomaaksi. Vuoden 1920 pitäjänkartalla tilanimeksi on edelleen merkitty Heimola. Israel Salomaa hankki omistukseensa läheisiä tiloja, ja hänestä tuli paikallinen suurmaanomistaja. Tilaan liitettiin Mäkelä (Pörsänmäki 15) vuonna 1901 ja Konttila (Pörsänmäki 82) vuonna 1911. Israel Salomaan jälkeen Heimolaa isännöi Heikki-poika (s. 1889) vuodesta 1916 lähtien. Laajentuneen tilan nimeksi otettiin Salomaa. Vuoden 1973 peruskartassa näkee hyvin maanomistuksen ja sitä kautta maatalouden harjoittamisen keskittymisen Salomaan tilalle entisen ryhmäkylän sijaan.

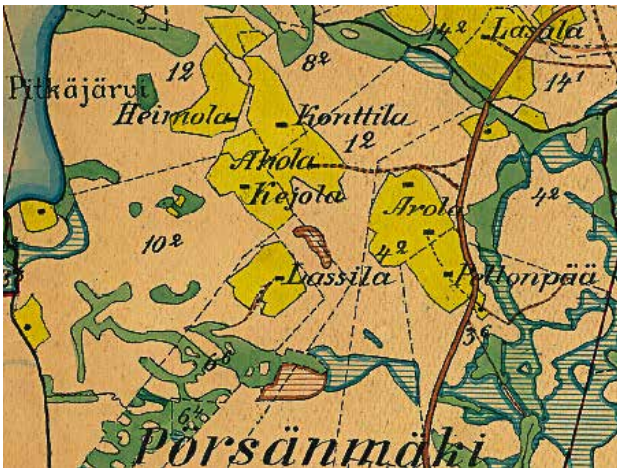
Salomaan tila oli laajuudeltaan reilusti yli tuhat hehtaaria 1930-luvun alkupuolella. Peltoalaa oli 30 hehtaaria, luonnonniittyä 13 hehtaaria ja laidunta 17 hehtaaria.

Heimola on merkitty numerolla 12 Iisalmen pitäjänkartaan 1844.

Valtaosa maasta oli havumetsää. Ennen torpparilakia 1918 Salomaan tilalla oli ollut seitsemäntoista torppaa, mikä osaltaan kertoo tilan vauraudesta. Salomaan pihapiiri sijaitsi viljelysten keskellä ja kylätien varrella. Kaikki rakennukset olivat puisia navettaa myöten. Uusi päärakennus rakennettiin Heikki Salomaan aikana 1927. Siinä oli seitsemän huonetta. Tila oli aikanaan moderni. Kaikissa rakennuksissa oli 1930-luvun alussa tuulimoottorilla toimivat vesijohdot

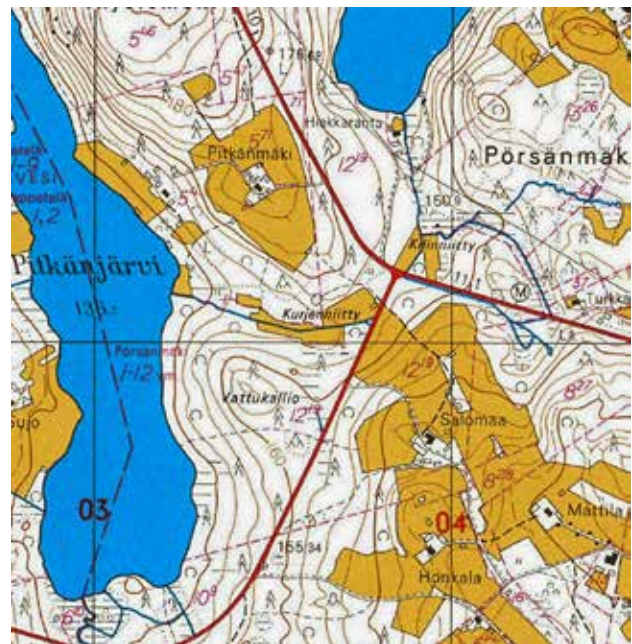
ja navetassa automaattiset juomakupit. Kotieläiminä olivat neljä hevosta, yli kaksikymmentä lehmää, sonni, kaksi sikaa, viisi lammasta ja kuusi kanaa. Salomaat myivät kermaa, lihaa ja rehuja Iisalmeen. Tilalla oli myös pärehöylä ja käyttövoimana höyrykone. Tilan rakennuskantaa on sittemmin uusittu. Erikoisuutena on säilynyt pärepintainen aittarakennus sekä uudelleen rakennettu tuulimylly.

Heimola ja muuta Pörsänmäen kyläasutusta vuoden 1920 pitäjänkartassa.

Heikki Salomaa kehitti tilaansa 1910–40-luvuilla. Hän toimi Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuutettuna 1937–42. Lähde: Suomen maatilat, osa IV, 1933.

Salomaan tiloihin yhdistettiin 1900-luvun alkupuolella useita läheisiä tiloja. Vuoden 1973 peruskartassa huomottuu hyvin, kuinka kylätie kulkee pihapiirin läpi. Tien koillispuolella on asuinrakennus, lounaispuolella navetta. Lisäksi pihapiiriin on kuulunut useita muita talousrakennuksia.

Salomaan päärakennus.

*Heimolan eli Salomaan pihapiiriä vuonna 1954. Kuvas-
ta näkyy, että 1920-luvun lopulla rakennettu pääraken-
nus on tehty vanhemman, 1800-luvun lopulta peräisin
olleen asuinrakennuksen yhteyteen. Kuva: Kuopion
kulttuurihistoriallinen museo.*

Näkymä kylätieltä tuulimyllylle.

*Salomaan tila sijaitsi Pörsänmäen kylätien varrella. Uusi
päärakennus valmistui vuonna 1927. Suomen maatilat
IV, 1932.*

Salomaan erikoisuus on pärepintainen aitta.

027 PEHKOLA

Pehkola on yksi kolmesta Iimäen talonpoikaistaloista, jotka edustavat perinteistä savolaista mäkikyläasutusta. Iimäen kaltaiset korkeat mäet olivat kaskeajille otollista viljelymaata. Vuoden 1755 pitäjäkartassa Iimäelle on merkitty autio tontti (Idensalmi 4), mistä voi päätellä, että Iimäellä oli tätä aiemmin asuttu. Kartassa Iimäen seutua kuvataan edulliseksi kaskimaaksi ja luoteispuolella olleen suon katsottiin soveltuvan niittymaaksi. Tietä Iimäelle ei 1700-luvun karttaan ole merkitty.

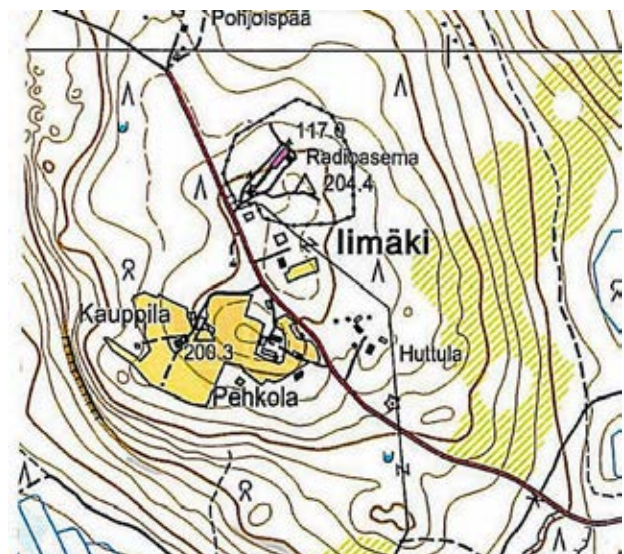
Rippikirjoihin Iimäki on paikannimenä kirjoitettu ensimmäisen kerran 1805, jolloin siellä asui Kauppisia. Vuoden 1844 kartan perusteella Iimäellä sijainnut tila oli jaettu kahteen osaan: Kauppilaksi ja Huttulaksi. Henkikirjojen perusteella Iimäelle syntyi 1860-luvun alkupuolella kolmas tila. Uutta tilaa alettiin kutsua Pehkolaksi, kun Adolf Pehkonen (s. 1839) hankki tilan omistukseensa viimeistään 1884 mennessä. Näin Iimäelle oli muodostunut kolmen talon perinteinen mäkikylä, minkä rakenne hahmottuu edelleen maisemassa, korkeasta radiomastosta huolimatta.

Pehkolan yhtenäisen, hirsirakennusten muodostama vanha maatilakeskus sijaitsee suunnilleen korkeimmalla kohdalla Iimäellä, josta avautuu laaja näköala länteen ja etelään. Nurkistaan avoin, suorakulmainen pihapiiri on säilynyt verrattain eheänä. Riihi ja sauna ovat perinteisesti hieman pihapiirin ulkopuolella,

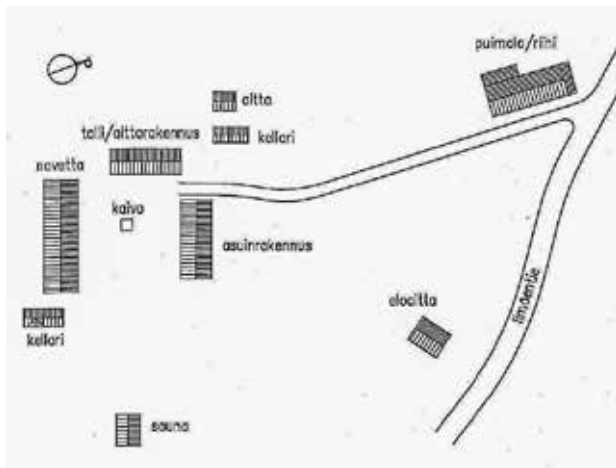
kuten myös eloaitta. Lähes kaikki rakennukset ovat 1800-luvun loppupuolelta. Asuinpihassa on säilynyt alkuperäinen paritupa, vuoraamaton navetta karjalatoineen ja seudulle tyypillinen tallin ja aitan yhdistelmä.

Pehkolan päärakennus on perinteinen paritupa, jonka vanhin osa on ollut alun perin savupirtti. Muis-titiedon mukaan tupa muutettiin uloslämpiviäväksi vuonna 1901. Kammaripääty remontoitiin ennen talvisotaa 1939. Rakennus kengitettiin 1960-luvulla ja lämpöeristettiin ulkopuolelta 1980-luvulla. Samalla asennettiin uudet, mutta vanhanmalliset ikkunat. Toinen pääty on hirsipinnalla. Tuvassa on 27 leivän uuni, jonka pankolle johtavat puuportaat. Kerrotaan, että uunin kivet olisi ajettu hevosella 40 kilometrin päästä. Uuni oli tehty hirsisokkelille, mikä oli tavallista Savossa. Sokkelissa oli tilaa kanoille talviaikaan.

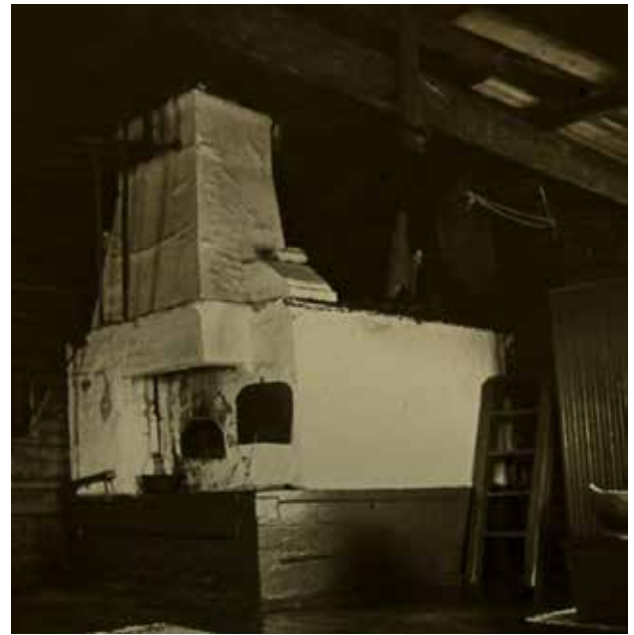
Pehkolan pihapiirissä on säilynyt myös 1800-luvun karjasuoja lantaloineen ja heinäsuojineen. Myös tallin ja jauho- ja vaateaittojen yhdistelmä edustaa perinteistä savolaista pihapiiriä. Tyypillistä on myös aittojen runsaslukuisuus. Paloturvallisuuden vuoksi riihi oli aina pihapiirin ulkopuolella. Riihessä kuivatettiin uunin lämmössä viljan lyhteet, jotka sitten varstan avulla pui-ttiin riihen lattiaa vasten. Pehkolan riihessä oli erillinen puimala ja ruumenus, johon puinnin jälkeen laitettiin olkisilput ja akanat. Kaivo on käytännöllisesti keskellä pihaa, jossa on säilynyt myös kaksi kellaria. Pehkolan pihapiiristä avautuvat komeat näkymät etelään.

Iimäelle oli merkitty autio asuinpaikka 1750-luvun puolivälissä. Peruskartassa vuodelta 2011 hahmottuu kolmen tilan muodostama tyypillinen savolainen mäkikylä Iimäellä.

Pehkolan pihapiiri. Piirros.

Pehkolan tuvan iso uuni. Kuva: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Pehkolan päärakennus on perinteinen paritupa. Tulokulma pihapiiriin avaa näkymän savolaiseen pihapiiriin.

Karjalato (vasemmalla), keskellä lantala ja navetta oikealla.

Pehkolan talli, jauhoaitta ja vaateaitta.

Vasemmalla pikkuaitta ja pärekattoinen kellari. Oikealla Pehkolan eloaitta, joka on hieman pihapiirin ulkopuolella.

Kaivo on keskeisellä paikalla pihapiiriä.

Puimala ja riihi, etualalla ruumenus.

Näkymä Pehkolasta etelään.

Vaurastuvat maatilat

Vuosien 1808–09 sodan jälkeen Suomen suuriruhtinaskunnan yhteydet Pietariin avautuivat. Voilla ja haloilla oli suurkaupungissa kysyntää. Esimerkiksi parikkalalaisia voisaksoja kulki 1800-luvun alkupuolella Iisalmella asti. Sanomalehdissä ilmestyi 1840-luvulla juttuja, joissa kerrottiin Iisalmen pitäjän olevan merkittävä voin-tuottaja. Ylä-Savossa oli karjankasvatukseen soveliaita rantaniittyjä ja kaskiahoja. Paikallisen maatalouden pääpaino alkoi siirtyä viljanviljelystä karjankasvatukseen varsinkin 1860-luvun suurten nälkävuosien jälkeen. Kun Nerכון (1869) ja Ahkiolahden (1874) kanavoinnit valmistuivat, voin vienti helpottui ja voimistui Iisalmen alueella. Pietarin lisäksi suomalaisella voilla oli kysyntää varsinkin Saksassa ja Englannissa.

Suurten nälkävuosien jälkeen voista puhuttiin savolaisissa sanomalehdissä ”keltaisena kultana”, ”kultamöhkäleenä” ja ”kulta-aarteena”. Karjatalous alkoi talollisten silmissä vaikuttaa monin tavoin houkuttelevammalta vaihtoehdolta kuin viljanviljely. Kaskeaminen oli periaatteessa jo kiellettyä, eikä sopivia kaskimetsiä enää ollut entiseen malliin tarjolla. Viljanviljely oli sääolojen armoilla, ja halpaa venäläistä viljaa alettiin tuoda laivalasteittain Ylä-Savoonkin. Maatalousseurat ja karjanjalostusyhdistykset ohjasivat määrätietoisesti talollisia tuotantosuunnan muutokseen. Peltosalmen karja- ja meijerikoulu (113 Peltosalmi) aloitti toimintansa 1875. Iisalmen nuoren kauppalan kauppiaat alkoivat perustaa monialaisia kauppahuoneita meijereineen, myllyineen, sahoineen ja kauppalaivastoineen. Iisalmen teollistumisen varhaisvaihe perustui vahvasti ympäröivään maaseutuun, sen metsiin ja karjatalouteen.

Maidon tuotanto tehostui erityisesti 1880-luvulta lähtien, kun reutilanne parani heinäviljelyn ansiosta ja maidonjalostus helpottui meijeritekniikan kehittymisen myötä. Teollinen voinvalmistus alkoi vuoden 1878 jälkeen, kun separaattori alkoi nopeasti levitä suomalaiselle maaseudulle. Aluksi kauppiaat keräsivät syksyisin voita pienistä kylämeijereistä. He perustivat

myös omia meijereitään. Iisalmen osuusmeijeri aloitti toimintansa 1904. Maito ja kerma kuljetettiin sinne aluksi niin hevoskyydillä kuin paikallisia laivareittejä pitkin. Lisäksi kaupungissa toimi 1900-luvun alkuvuosista lähtien Savo-Karjalan Osuusteurastamo. Ylä-Savossa oli myös vihreää kultaa, metsiä. Puutavarayhtiöt ostivat 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alussa tiloja paikallisilta talollisilta. Iisalmeenkin perustettiin muutamia sahoja.

Voikauppa ja metsäkaupat vaurastuttivat iisalmelaisia talollisia. Tämä näkyi myös pihapiirien rakennuksissa: asuintalot ja navetat suurenivat, aittojen lukumäärä kasvoi. Navettojen taso ja varustus lisääntyivät. Isoimmissa taloissa oli jopa pieniä kylämeijereitä. Havainnollinen esimerkki 1800–1900-luvun vaihteen vauraista, todellisista mahtitaloista on Viitaan kylän Lyyra (125), jossa karjanhoitoon ja maanviljelykseen yhdistyi talonpoikaiskauppa. Vuraat talolliset osallistuivat 1800-luvun loppupuolelta lähtien aktiivisesti paikalliseen päätöksentekoon ja kuntiensa kehittämiseen, kun uusi kunnallishallinto otettiin Suomessa käyttöön. Iisalmen maalaiskunnan luottamushenkilöissä oli runsaasti isojen talonpoikaistalojen isäntiä. Esimerkiksi Ylemmäisen Sirviöstä (029) kehittyi merkittävä maataloustila 1900-luvun taitteessa ja omistajista yläsavolaisia talouselämän vaikuttajia.

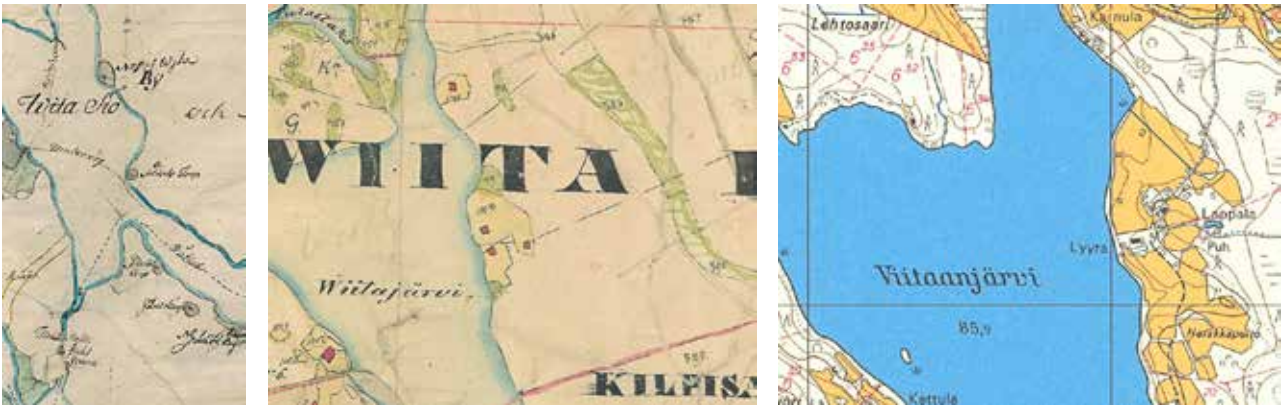
Iisalmen maalaiskunta säilyi historiansa loppuun saakka vankkana maatalouspitäjänä. Vuonna 1950 kunnan työssäkävivistä asukkaista kaksi kolmasosaa sai toimeentulonsa maa- ja metsätaloudesta. Peltoa maalaiskunnan kokonaispinta-alasta oli yli kymmenesosa. Kaupungin ja maalaiskunnan kuntaliitoksen aikaan 1960–70-luvun vaihteessa noin puolet Iisalmen maalaiskunnan väestöstä sai elantonsa maa- ja metsätaloudesta. Iisalmen kaupunki kuului kuntaliitosvuonna 1970 peltoalaltaan Suomen suurimpiin maatalouskuntiin: pinta-alasta noin 15 prosenttia oli peltoa. Maa- ja metsätalous oli kaupunkilaisten merkittävin elinkeino ja työllisti joka neljännen ammatissa toimivan iisalmelaisen.

125 LYYRA

Viitaan Lyyran talo oli aikoinaan Iisalmen mahtitaloja. Lyyrat vaurastuivat 1800-luvun loppupuolelta lähtien ennen kaikkea karjataloudella ja puukaupoilla. Viitaanjärven itärannalla sijaitsevan Lyyran maat olivat vanhoja kaskialueita, jotka verotietojen perusteella kuuluivat 1550-luvulta lähtien Rutakon Huttusille. Ensimmäinen tunnettu Lyyra-suvun edustaja Viitaalla oli ylioppilas Johan Lyyra, joka asettautui Viitaanjärven itärannalle suuren Pohjan sodan jälkeen 1721. On arveltu, että hän oli Iisalmessa kappalaisena 1669–78 toimineen Petrus Henrici Lyyran (k. 1678) poika. Ylioppilas Johan Lyyra kirjoittautui 1708 opiskeli-

jaksi Turun Akatemiaan, mutta värväytyi kuitenkin pian armeijaan ja joutui suuressa Pohjansodassa venäläisten vangiksi vuonna 1710. Vasta sodan päätyttyä Johan Lyyra pääsi vankeudesta ja muutti Iisalmeen.

Johan Lyyran jälkeen tilaa isännöi ilmeisesti hänen poikansa Samuli Lyyra (s. 1723). Lyyran tilan kerrotaan olleen suurimmillaan kolmetuhatta hehtaaria. Asuinpaikka sijaitsi edullisesti Viitaanjärven kautta kulkevien venereittien ja talviteiden läheisyydessä. Isossajaossa kruununtila (Viitaa 1) jaettiin kahtia. Toisen puolen lunastivat vuonna 1804 Samuli Lyyran pojat Antti (s. 1759) ja Petteri (s. 1767) perintötilakseen. Siitä muotoutui Lyyran tila (Viitaa 1).

Pitäjäntkartassa 1755 (vas.) Lyyra (Viitaa 1) on merkitty Viitaanjärven itärannalle. Talo sijaitsi lähellä sekä venereittiä että reellä ajettavaa talvitietä. Isonjaon jälkeisessä pitäjänkartassa (kesk.) vuodelta 1844 näkyy jo Lyyran sukutilan jakaantuminen Lyyraan ja sen pohjoispuolella olevaan Lappalaan. Vuoden 1973 peruskartassa (oik.) erottuu suurikokoinen Lyyran päärakennus sekä joukko talusrakennuksia.

Lyyran päärakennus todennäköisesti 1985 kuvattuna. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Toinen puolisko tunnetaan nykyisin Lappalana. Vuoden 1844 pitäjäkartassa Lyyralla on kahden muun asuintalon kanssa yhteiset pihapiirit.

Petteri Lyyran poika Samuli (1796–1866) vaurastui ilmeisesti voi- ja metsäkaupoilla ja rakensi Lyyran piha-piiriin poikkeuksellisen suuren päärakennuksen, johon käytettiin Vieremän Pitkämäestä uittamalla tuotuja vanhoja hirsiiä. Päärakennus uusittiin vuoden 1916 tienoil-la, kun Lyyran taloa isännöivät Samulin pojanpoika Paa-vo (s. 1868) sekä tämän pojat Ananias ja Gideon Lyyra. Päärakennus oli viimeistään tuolloin kaksikerroksinen.

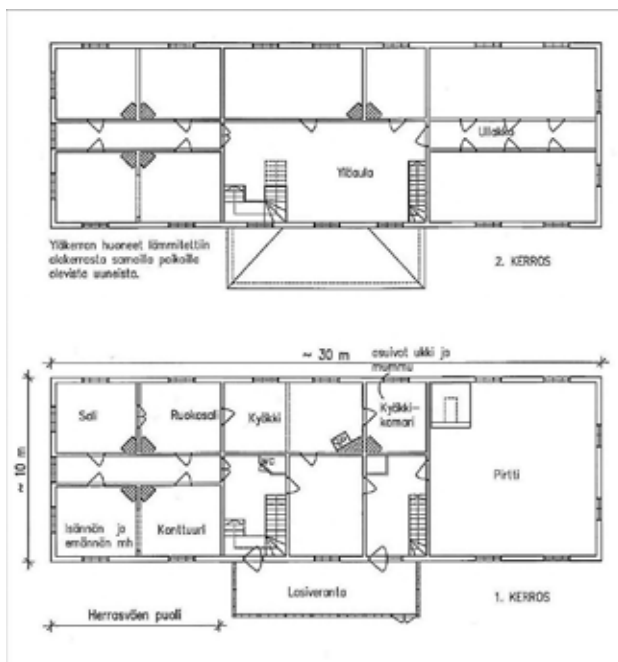
Lähteistä ei selviä, mitä päärakennuksen uusiminen 1910-luvulla kaikkiaan käsitti, mutta rakenteista ja yksityiskohtien tyylistä on voitu päätellä, että muutoksia on tehty paljon. Tällöin asennettiin jugend-vaikutteiset ikkunat vuorilautoineen ja ulkoverhous. Myös kuisti on 1910-luvulta. Vuoraukseksi tuli kapeahko paneeli, lukuun ottamatta päätykolmioita, jotka laudoitettiin pystyyn. On myös mahdollista, että rakennusta on jatkettu länsipäädyn puolelta. Tätä puoltaisi länsipäädyn ylä- ja alakerrassa olevat käytävät, joita ei vielä 1800-luvun puolivälin asuinrakennuksissa käytetty. Tyypillisesti 1800-luvun suurtilojen asuinrakennuksissa huoneista toisiin kuljettiin suoraan ilman käytäviä.

Muutostöiden yhteydessä 1910-luvulla rakennettiin lämmitys-uunit, jotka nekin ovat tyyppiltään melko harvinaisia ja kertovat isäntävään innostuksesta

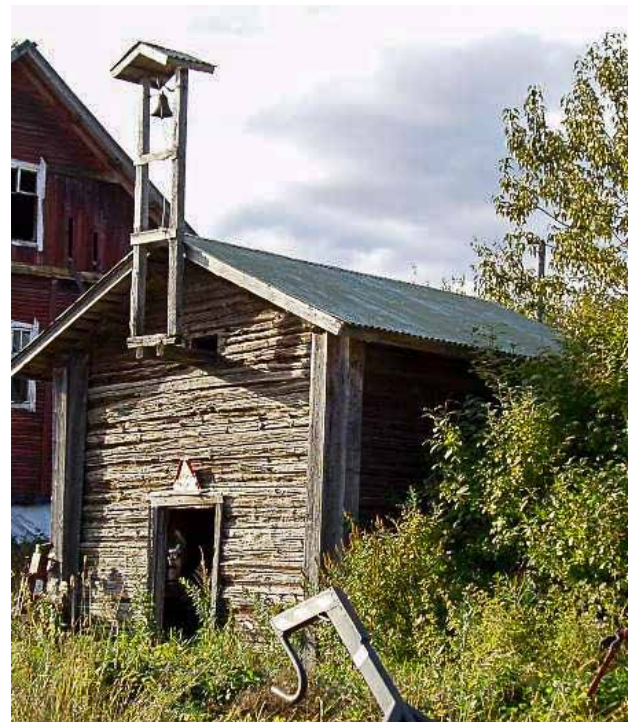
uusiin tekniikoihin. Yläkerran uunit lämmitettiin alakerran huoneista. Tämä onnistui, koska yläkerran uunit sijaitsivat samalla kohtaa kuin alakerran uunit. Päärakennuksen päätykolmioiden yläosat oli ainakin 1930-luvulla maalattu valkoiseksi, kuten myös navetassa ja pihanpäässä. Koska päätykolmiot ja katto ovat rakenteiltaan 1900-luvun vaihteen tyyppiä, on mahdollista, että rakennusta korotettiin vasta tällöin.

Lyyran päärakennus on suuren kokonsa (noin 10 x 30 metriä, 13 huonetta) ja erityisesti korkean hahmonsua vuoksi poikkeava suomalainen maalaistalo. Kahden asuinkerroksen lisäksi talossa on sekä ullakko että kellari. Rakennuksen jugend-ajan ilme on harvinainen Pohjois-Savossa. Talo on ollut asuinkäytössä viimeksi 1983, jolloin läheisyyteen valmistui uusi asuintalo.

Lyyran tilan pinta-ala oli 1930-luvulla runsaat 140 hehtaaria, josta peltoa oli 35 hehtaaria, viljeltyä laidunta 14 hehtaaria ja luonnonniittyjä kaksi hehtaaria. Kaikkiin rakennuksiin tuli vesijohtovesi, ja karjasuojissa oli automaattiset juomakupit. Kotieläimiä olivat kolme hevosta, 29 lehmää, sonni, neljä sikaa, yksitoista lammasta ja 42 kanaa. Lyyrat möivät kermaa, viljaa, lihaa, perunoita ja rehuja Iisalmeen. Karjanhoito oli ensiluokkaista, ja Lyyra oli maatalouden ja karjanhoidon harjoittelutila. Maataloutta oli koneellistettu. Tilalla oli valssimylly, halkaisu- ja katkaisusirkkeli, traktori ja pärehöylä. Lyyran vanhoista rakennuksista on jäljellä päärakennuksen lisäksi vain pieni aitta vellikelloineen. Aitta

Lyyran päärakennuksen pohjapiirros.

sijaitsee päärakennuksen itäpäädyn läheisyydessä. Asuinrakennusta vastapäätä oli suurikokoinen, alaasastaan luonnonkivinen ja yläosaltaan hirsinen navetta. Navetan lantala sijaitsi kellarissa, mikä oli erittäin harvinaista Iisalmen seudulla. Ratkaisua on käytetty yleisemmin Etelä- ja Länsi-Suomessa. Lyyran pihapiiriin kuului myös sementtitiilistä vuonna 1929 rakennettu sikala. Rannan suuntaisesti, suorakulmaisesti navettaa ja päärakennusta vasten oli pihanpää, joka toimi aikoinaan myös kouluna. Lyyra oli jo 1800-luvun puolivälissä sekä väkimäärältään että maa-alaltaan kylän mahtitalo, ja taloa kutsuttiinkin

kartanoksi Ana Lyyran ollessa isäntä. Tilalla oli parhaimmillaan 50 lehmän karja. Talossa työskentelivät assistentti, puutarhaneuvoja, perheiden lastenhoitajat, karjakko ja karjapiiat. Pirtissä asuivat sahamiehet, rengit ja kulkumiehet. Talon rantaan oli tehty laivalaituri, jota myös kyläläiset käyttivät ja jossa höyrylaivat säännöllisesti pysähtyivät. Lyyran konttuurissa hoidettiin myös laivaliikenteen ja Osuuskassan asioita. Maanviljelijä Ana Lyyra oli toimelias ja vaikutusvaltainen mies. Hän kuului *Iisalmen Sanomien* perustajiin 1925 ja oli maalaisliittolaisena kunnanvaltuutettuna Iisalmen maalaiskunnan valtuustossa yli kolmekymmentä vuotta.

Kuva 4. Häät Lyyran tilalla 1930-luvulla. Kuva rannasta, vastaanottoväki odottaa laivalta saapuvaa morsiusparia. Edessä isäntä Ana Lyyra, oikealla navetta, takana päärakennus ja niiden välissä pihanpää.

Lyyran talo kuului 1900-luvun alkupuolella vauraimpiin talonpoikaistaloihin Ylä-Savossa. Kuvassa Yrjö Lyyran häät 1930-luvulla. Hääväki odottaa Pitkäkoski-laiavaa, jolla matkattiin vihille Iisalmen maaseurakunnan kirkkoon (nyk. Kustaa Aadolfin kirkkoon). Iisalmen Kameraseuran arkisto.

Lyyran vanha päärakennus on nykyisin autiona ja hoitamattomana hälyttävässä kunnossa. Kuva otettu vuonna 2011.

029 SIRVIÖ

Ylemmäisen rannalla sijaitseva Sirviön tila edustaa 1800–1900-luvun vaihteen tienoilla maa- ja metsätaloudella vaurastunutta yläsavolaista maatilaa. Säilyneiden kirjallisten lähteiden perusteella tilan historia ulottuu 1700-loppupuolelle. Tilaa ei ole merkitty vielä 1755 kartalle. Kotivävyksi Ylemmäisille tullut Antti Roponen (1745–1809) raivasi perheelleen uudistilan, jota alettiin kutsua Ropolaksi. 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä

tilaa isännöi niin ikään kotivävyksi Ropolaan tullut Joonas Honkanen (1767–1845) puolisonsa Maria Roposen (1780–1843) kanssa. Heidän jälkipolvensa omistivat tilan 1860-luvun alkuun saakka.

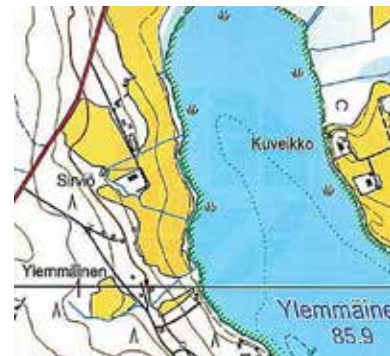
Tila siirtyi Sirviön suvulle vuonna 1861. Aukusti Sirviö (1811–82) ja hänen vaimonsa Marketta Eskelinen (1814–81) muuttivat Sonkajärven Rutakolta Ylemmäisille 13. huhtikuuta 1863 päivättyllä muuttokirjalla. Aukusti Sirviön poika Pekka (1844–1912) jatkoi tilanpitoa, ja tämän poika Ville

Pitäjänskartassa vuodelta 1844 on merkitty nykyisen Sirviön tilan kohdalle asuintontti (ylin punainen piste) Ylemmäisen järven rannalle.

Sirviön tila (Iisalmi 9²) on merkitty vuonna 1920 painettuun pitäjäkartaan (vasemmalla), jossa näkyy jo läheinen rautatiekin. Kylätie halkoo pihapiiriä. Karttaan tilan nimeksi on merkitty Sirvus. Nykyisin kylätie ei enää kulje pihapiirin läpi, vaan se on siirretty kulkemaan lännemmäksi, kuten vuoden 2011 kartta (oikealla) osoittaa.

Sirviön pihapiiriä 1910-luvun alussa. Kylätie kulki pihapiirin läpi, mikä oli tyypillistä vielä 1900-luvun alkupuolella, kun autoliikenne oli verrattain vähäistä. Ennen 1927 rakennettua karjakartanoa talousrakennukset muodostivat päärakennuksen kanssa perinteisen pihapiirin. Navetta sijoittui asuintalon ja järven väliin. Kuvassa talon isäntä Ville Sirviö (1874–1952). Samuel Sirviön yksityiskokoelma.

Sirviö (1874–1952) sai isännyyden vähitellen itselleen. Ville Sirviö hoiti tilaa vuosikymmeniä yhdessä puolisonsa Miinan (o.s. Kiiskinen) kanssa.

Ylemmäisen Sirviö sijaitsee noin kymmenen kilometrin päässä Iisalmesta. Ylemmäisen kylätie kulki pihapiirin halki. Ennen 1950-lukua kylätie siirrettiin lännemmäksi ja Sirviöön lähti kylätieltä oma yksityinen tiensä. Iisalmi–Ylivieska-rautatien valmistuminen

1920-luvulla paransi yhteyksiä kaupunkiin. Ylemmäisen pysäkille oli matkaa Sirviöstä puolitoista kilometriä.

Sirviön päärakennus on 1800-luvulta, ja se on ollut alkuaan nykyistä pelkistetympi. Esimerkiksi kuistin frontonit eli päätykoristeet on rakennettu vasta 1900-luvun alkupuolella. Niissä näkyy vaikutteita Pohjois-Amerikasta: Ville Sirviö työskenteli muutaman vuoden Coloradossa Telluriden kaivok-

Sirviön päärakennus 1990-luvun alussa ennen ennallistavaa peruskorjausta. Kuva: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Sirviön karjakartano vuodelta 1927. Suomen maatilat IV, 1932.

silla 1900-luvun alussa. Muutoksia on tehty myös 1950-luvulla. Rakennus on korjattu 1990-luvun alussa vuosisadan alkupuolen tyyliä kunnioittaen.

Sirviön tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa yhteensä 140 hehtaaria, josta peltoa oli 30 hehtaaria, luonnonniittyä 4 hehtaaria, raivattua laidunta 24 hehtaaria ja metsämaata lähes 80 hehtaaria. Tilalla oli hyvät edellytykset karjataloudelle. Päärakennuksen tuntumaan, hieman pihapiirin ulkopuolelle Ville Sirviö rakennutti ison, useampikerroksisen karjakartanon sementtitiilistä vuonna 1927. Siinä oli 40 lehmän navetta, kuuden hevosen talli, sikala, kanala sekä karjakeittiö, maituhuone, jäähuone, kalustovaja ja karjanhoitajan huone. Karjakartano on kooltaan, malliltaan ja raken-

nustekniikaltaan ainutlaatuinen Iisalmen seudulla ja harvinainen koko Suomessa. Entisenä kaivosmiehenä Ville Sirviö ampui taidokkaasti kallioon isot virtsa-altaat (-1 kerros) ja valoi välipohjan, jonka päälle tuli lantala (0 kerros). Ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin lehmät ja ylimmäiseen kerrokseen ”heinävinni”.

Sirviön karja oli iso 1930-luvulla: 38 lehmää, sonni, kolme hevosta ja 30 kanaa. Sirviöstä myytiin viljaa, maitoa, lihaa ja rehuja Iisalmeen. Ville Sirviö kuului yläsavolaisiin poliittisiin vaikuttajiin. Hän oli pitkään kunnallisissa luottamustehtävissä, kuten Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuustossa ja kunnanhallituksessa. Ville Sirviö oli perustamassa myös maalaisliittolaista aluelehteä *Iisalmen Sanomia* 1925.

Sirviön päärakennus kesällä 2022.

068 NIIRALANNIEMI

Vanha Niiralanniemen tila on osa Poroveden perinteistä rantamaisemaa. Tila on perustettu vuonna 1722, joka näkyy myös tallirakennuksen päätyyn kiinnityssä sukuviirissä. Pihapiiri sijaitsi tuolloin lähempänä rantaa nykyisen Kiiskilän (entisen Niiralan) vieressä.

Niiralanniemen tila oli 1700-luvulla Laukkasen suvun ja 1700–1800-luvun vaihteen tienoilla Niilo Kärkkäisen (1772–47) ja sittemmin tämän pojan

Niilo Kärkkäisen (1802–60) omistuksessa. Kärkkäiset toimivat kirkon kuudennusmiehinä ja kylän oltermanneina. Nuorempi oltermanni Niilo Kärkkäinen on kertonut Suomen sotaan liittyviä tarinoita Niiralanniemestä *Suometar*-lehdessä vuonna 1858. Isonjaon jälkeen 1840-luvulla tehdyssä pitäjänkartassa Niiralanniemi, 5/8 manntaalia, sijaitsee nykyisellä paikallaan (Niiralanniemi, Porovesi 32).

Niiralanniemeä on kutsuttu myös Sonnilaksi, sillä tila on ollut Sonnisen suvulla viimeistään 1860-luvun

Niiralanniemi sijaitsi ennen isojakoa nykyistä lähempänä rantaa. Hallinnollisesti tila kuului Vehmasjärven kylään (Vehmasjärvi 1) 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuolella.

Niiralanniemen sijainti vuoden 1844 pitäjänkartassa.

Pitäjänkartta 1920 (vas.) ja peruskartta vuodelta 1973. Vanha Niiralanniemi sijaitsi 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa Kiiskilän tienoilla.

alusta lähtien. Niilo Kärkkäisen (1802–1860) jälkeen Niiralanniemen isännöyden sai hänen kasvattipoi- kansa Clais Sonninen (s. 1833), jonka jälkeen tilan omistivat tämän pojat Heikki (s. 1863) ja Klas (s. 1880), viimeksi mainittu 1910-luvulta lähtien yh- dessä puolisonsa Augustan (o.s. Säisä) kanssa. Tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa runsaat 160 hehtaaria, josta peltoa 34 hehtaaria. Vuoden 1920 pitäjänkart- taan on merkitty sekä Niiralanniemi että Niirala.

Niiralanniemen pihapiirin rakennukset ovat 1800-lu- vulta. Asuinrakennus, talli- ja aittarakennus ja navetta muodostavat suurehkon eteläsvultaan avonaisen neliöpihan. 1860-luvulta peräisin olevaa asuinra- kennusta on uusittu ja korjailtu useita kertoja: vuo- rattu 1927, peruskorjattu 1976 sekä ikkunat, kate ja vuoraus uusittu 2008–09. Sauna- ja pesutilat on rakennettu 1970-luvun peruskorjauksen yhteydessä.

Navetta on poikkeuksellinen säilyneen karjakujansa ja porakiviosansa takia. Tyypillisesti Iisalmen seu- dulla navetat rakennettiin hirrestä 1940-luvulle asti lukuun ottamatta joitain tiilitehtaiden läheisyydessä sijainneita tiloja, jolle rakennettiin punatiilisiä tai sementtikivisiä navetoita. Niiralanniemen navetassa oli tilaa 32 lehmälle. Syvärunkoiseen rakennukseen mahtui kolme vierekkäistä syöttöpöytää, joissa leh- mäparret sijaitsivat molemmin puolin. Navetan si- sustukset on muutettu, koska sitä on myöhemmin käytetty kanalana ja tallina. 1930-luvun alkupuolella Niiralanniemessä oli kolme hevosta, 28 lehmää, sonni, kaksi sikaa, kolme lammasta ja kymmenen kanaa.

Niiralanniemen komea aitta- ja tallirakennus on vuodel- ta 1875. Ylä-Savossa tämän tyyppinen kaksikerroksinen rakennus yleistyi 1800-luvun loppupuolella, mahdol- lisesti Pohjanmaan kaupunkien kauppamakasiinin

Niiralanniemen aitta- ja tallirakennus on vuodelta 1875.

mallien vaikutuksesta. Tilan vanhin rakennus on Porovedentien eteläpuolella sijaitseva hieno eloaitta, jossa on säilynyt monia alkuperäisiä yksityiskohtia: rombi-kuvioitu ovi, taottu lukko kaiverrettuine avainkilpi-neen, pitkät ovipielipuut, sivujen poskihirit, räystäään koristeltu tukipuu ja hirsikehikko jalasrakenteena.

Vuoden 1932 maatilakirjassa kerrotaan, että Sonnilan maalla on vanha karsikkopetäjä, jossa on kaiverrettuna runsaasti vainajien nimiä, puumerkkejä. Itäsuomalaisessa karsikkoperinteessä vainajan kotiinpaluu haluttiin estää, minkä vuoksi hänelle tehtiin saattomatkan varteen karsikkopuu rajaksi tämän- ja tuonpuoleisen välille. Iisalmen alueelta tunnetaan useita karsikkopuun paikkoja.

Niiralanniemen aitta on yksi vanhimpia säilyneitä rakennuksia Iisalmen seudulla.

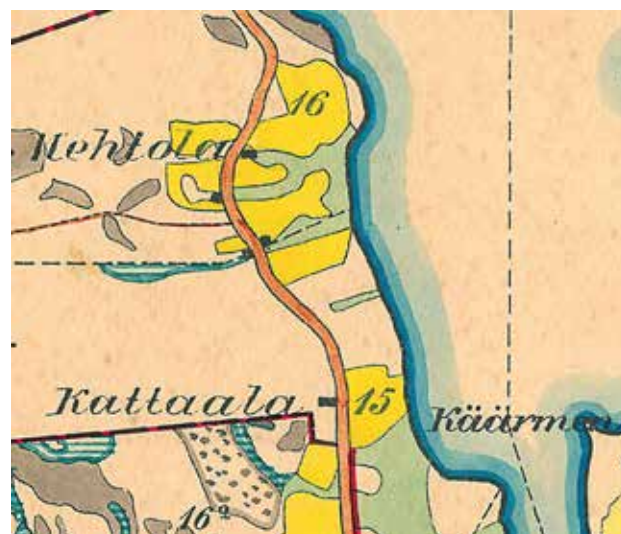
Niiralanniemen päärakennus 2022.

115 KATTAALA

Kattaalan talo pihapiireineen on osa Iirannan kulttuurihistoriallista maisemaa Ouluntien varressa. Talon historiaan liittyy niin Suomen sodan tapahtumia kuin Hahl-Hatva-sukuun kuuluneiden poliittisten vaikuttajien elämänvaiheita. Kattaalan tilaa ei ole merkitty vielä 1755 pitäjänkartalle, mutta Suomen sodan (1808–09) aikaisia tapahtumia selittävässä kartoissa on talo nimellä "Katain", ja syksyllä 1808 Ruotsin armeijan makasiini sijaitsi Kattaalassa, "talonpoika Kataisen" tilalla. Pihapiiri on merkitty karttoihin vanhan Ouluntien itäpuolelle, Iijärven rannalle.

Kattaala (Katain) on merkitty Ruotsin yleisesikunnan sotahistoriallisen osaston laatimaan karttaan, jossa esitetään Ruotsin ja Venäjän armeijan joukkojen sijainti Iisalmessa 7.–26.10.1808. Kattaalan tilalla (bosbonden Katain) oli Ruotsin armeijan makasiini. Kartta on painettu 1910, ja se perustuu sodanaikaisiin lähteisiin. (Generalstabens krigshistoriska afdelning 1910, Sveriges krig åren 1808 och 1809. Femte delen. III Kartor, PLXLII. Stockholm: Nordsted & Söner.)

Vuoden 1920 pitäjänkartassa Kattaalan (Valkeismäki 15) ja Mehtola (Valkeismäki 16) sijainti havainnollistuu hyvin.

Ajoittamaton kuva Kattaalan päärakennuksesta sekä kuva 2010-luvulta

Kattaala-nimitys lienee vakiintunut siinä vaiheessa, kun tilaa isännöi Pauli Katainen (1770–1817). Hän oli tullut Partasten omistamaan taloon solmittuaan avioliiton itseään 12 vuotta vanhemman Elina Partasen (1758–1814) kanssa ja saanut isännyyden hieman ennen Suomen sota, kun lanko Sakari Partanen muutti perheineen talolliseksi Kauppilanmäkeen. Pauli Katainen kuoli 47-vuotiaana vesirokkoon. Isännyyden sai iältään vielä nuori poikapuoli Jussi Kauppinen (1795–1843). Sitten tilan omisti Jussin vanhin poika Pekka Kauppinen. Vaikka Kataisia omistajissa ei 1810-luvun jälkeen ole ollutkaan, tilan nimenä säilyi Kattaala.

Iisalmen seurakunnan kanttori Karl Johan Hahl (1836–1888) hankki Kattaalan omistukseensa 1870-luvun alkupuolella. Hän oli naimisissa aikansa vaikuttajanaisen Alli Nissisen (1866–1926) sisaren Anna Sofia Nissisen kanssa. Kanttori Hahl osallistui aktiivisesti Iisalmen pitäjän kehittämiseen. Kun kunnallishallinto luotiin maahamme, hän oli Iisalmen maalaiskunnan ensimmäisen kunnallislautakunnan esimies. Kunnallislautakunta perustettiin maalaiskuntaan 27.12.1873. Kanttori K. J. Hahl hoiti jonkin aikaa myös kunnan lainajvästötä, joka oli vastuullinen tehtävä toistuvien katovuosien aikaan.

Kattaalaa isännöi vuosikymmenten ajan 1897–1945 kanttorin poika, agronomi Eero Hatva (1872–1945, vuoteen 1928 Hahl). Hän toimi maalaisliiton kansanedustajana vuosina 1910–13 ja 1917–29. Hatva oli eduskunnan toinen varapuhemies 1922 ja maatalousvaliokunnan puheenjohtaja 1919 ja 1921–29. Hän toimi apulaismaatalousministerinä kolmessa hallituksessa 1919–21 sekä kulkulaitosten ja yleisten

töiden ministerinä Ingmanin toisessa hallituksessa 1924. Eero Hatva oli Iisalmen maalaiskunnan kunnallispolitiikassa johtavissa luottamustehtävissä. Hän johti kunnanvaltuustoa 1937–38 ja 1945 ja toimi sotien aikaan varapuheenjohtajana 1939–44. Ministeriuransa jälkeen Eero Hatva työskenteli Helsingissä Asutushallituksen ylijohtajana 1926–33. Eero Hatvan poika, diplomi-insinööri Veikko Hatva (1911–74) teki työuransa Iisalmen kaupungininsinöörinä. Työnsä ohessa hän isännöi Kattaalaa 1961–73.

Pariovet luovat säätyläisvaikutelmaa talonpoikaistaloon.

Punatiilestä 1930-luvun alussa rakennettu navetta, jossa betonilattiassa virtsakourut ja automaattiset juomakupit.

Navetta 1990-luvun remontin jälkeen. Oikealla silppulato, joka toimi myöhemmin heinälatona.

Kattaalan pihapiiri on säilyttänyt perinteisen ilmeen­sä. Päärakennus on rakennettu 1800-luvulla. Siinä on perinteiseen talonpoikaistaloon verrattuna selviä säätyläisvaikutteita. Esimerkiksi pariovet olivat talonpoikaistaloissa harvinaisia. Ouluntien läheisyydessä sijainnut vanha päärakennus siirrettiin nykyiselle paikalleen 1938. Rakennusta on remontoitu useaan otteeseen: 1970-, 1990- ja 2010-luvuilla. Kuisteja on nykyään kaksi. Siirrossa ja remonteissa vanhasta Kattaalasta on säilynyt muun muassa ulko- ja sisä-ovet ja takakuistin vanha avoponttipaneeli. Ikkunat on vuoden 1997 jälkeen uusittu. Sisätiloissa pirtin katto mukailee vanhaa tyyliä. Siirron yhteydessä ullakon pitkille sivuille lisättiin pienet ikkunat.

Pihapiiriin kuuluu 1930-luvun alussa rakennettu punatiilinen navetta, joka on remontoitu 1990-luvulla. Navetan suunnitteli talon isännän Eero Hatvan poika, diplomi-insinööri Veikko Hatva. Navetan eteen rakennettiin muutaman vuoden kuluttua läpiajettava

heinälato. Iisalmessa ennen 1940-lukua rakennetut tiilinavetat ovat harvinaisia. Niistä muutamat, kuten Kattaalan navetta, sijaitsivat Iijärven tuntumassa. Takaliston mailla oli 1920-luvulla tiilitehdas.

Navetan takainen silppulato on rakennettu ehkä sodan jälkeen 1940-luvulla, kun viljan puinti oli siirtynyt vanhasta riihestä moottorikäyttöisellä puimakoneella tehtäväksi. Sementtijalustalla ollut puimakone sylki kuivikkeena käytetyt silput silppulatoon. Puimakone­tila oli katettu, ja koneen päällä oli tilaa puitavalle viljalle. Katos on purettu, samoin 1970-luvulla viljalo, johon puitavat viljat oli hevosella ajettu pellolta. Silppulato toimii nykyään heinävarastona. Kattaalan riihi sijaitsi talon eteläpuolella. Riihessä ei tietävästi puitu enää 1950-luvulla, ja rakennus purettiin 1960-luvulla. Viimeiset hevoset lähtivät tallista vuonna 2018. Kattaalan pihapiiriin kuuluvat riviaitta, kellari sekä entinen maituhuone, joka palvelee nykyisin saunana.

Tallirakennus, jossa oli kanala ja talli kolmelle hevoselle. Oikealla on huussi, jonka takana on lantala.

Riviaitta on rakennettu 1800-luvulla. Vasemmalta lukien jauhoaitta, ajokaluliiteri avoluhtiset nukkuma-aitat ja liha-aitta.

Kellari, jonka takana vasemmalla näkyy maituhuone ja oikealla tallirakennus.

Entinen maituhuone on nykyisin saunana.

Silppulato.

Perinteinen talonpoikainen pihapiiri

Savolainen maaseutu on tyypillisesti haja-asutusta. Kylissä talot sijaitsivat toisistaan selkeästi erillään. Pihapiirit rakentuivat tarpeen mukaan ja sopeutuivat maastoon. Metsiä intensiivisesti hyödyntävän kaskeajan asuinpaikka ei ollut vielä 1500–1600-luvuilla välttämättä kovin pysyvä, vaan hän tai ainakin osa hänen jälkikasvustaan muutti leivän perässä uusia kaskialoja vallaten. Kaskenpolton vuoksi tyypillinen talonpaikka oli hallalta turvattu mäkipäällys tai järvenranta.

Savossa ei ollut Länsi-Suomen kaltaisia umpipihoja, vaan savolaisessa avopihassa rakennukset olivat verraten vapaasti ja sattumanvaraisesti sijoiteltuina. Täkäläinen hajapiha oli vähintään kulmistaan avoin ja saattoipa joku pihansivu olla kokonaan ilman rakennuksia. On sanottu, että itäsuomalainen talo ei sulkeudu ulkomaailmalta eikä maisemalta vaan avautuu maisemaan päin. Säätyläisten rakennustapa alkoi kuitenkin vähitellen vaikuttaa esikuvana talonpoikaiseen rakentamiseen. Neliömäinen pihapiiri yleistyi pohjoissavolaisissa talonpoikaistaloissa 1800-luvun loppupuolella.

Miespiha ja karjapiha olivat ainakin 1700-luvulta lähtien yleensä erillisiä. Perinteisesti rakennusten lukumäärä ja koko heijastivat talonpoikaistalon varallisuutta. Tyypillisesti asuinrakennus oli rakennettu itä–länsi-suuntaiseksi.

Vanhimpien talonpoikaistalojen ydin on ollut savupirtti, jossa oli matala oviaukko ja korkea kynnys. Sivukamari saatiin, kun tuvan toiseen päähän rakennettiin hirs- tai lautarakenteinen huone. Jos taloa laajennettiin, rakennettiin uusi huone omille nurkilleen. Isojen päätyhuoneiden välinen tila oli kylmä porstua, jonka pohjaan tehtiin yksi tai useampia huoneita (keittiö, ruokahuone). Porstua säilyi läpikuljettavana solana. Kiinteät parituvat yleistyivät 1800-luvulla.

Savossa 1700–1800-lukujen vaihde oli siirtymäkautta savutuvista kakluuni- eli korsteenitupiin, esimerkiksi parituvista toinen muutettiin uloslämpiväksi. Seuraavassa vaiheessa myös kylmä porstuatila muutettiin asuttavaksi. Rakennukseen tehtiin usein kaksi erillistä sisäänkäyntiä: asuin- ja vieraspuolelle. Kuistit alkoivat yleistyä vasta 1800-luvun loppupuolella.

Pohjois-Savossa ikkunalasit alettiin omaksua savutupiin 1700–1800-lukujen vaihteen tienoilla. Lasi-ikkuna ei muuttanut aluksi rakennuksen ulkonäköä, koska pieni

ikkunaruutu kiinnitettiin siihen ilma-aukkoon, joka oli seinässä ennestään. Kahdesta puoliskosta koostunut ikkuna-aukko vakiintui neliruutuisena – herraskartanoissa kuusiruutuisina ja kahdeksanruutuisina. Ulkopuolelta ikkunat suojattiin vuorilaudoilla, jotka muutoin harmaassa talossa saattoivat olla valkeiksi maalatut.

Asuinrakennuksen oven korkeus on perinteisesti ollut viisi hirsikertaa. Ovilankkujen päälle saatettiin naulata vaakapaneeli tai monimutkaisempiakin kuvioita, kuten ruutu-, sulka- tai vinopaneeli. Peiliovet yleistyivät maalaisrahvaan asuintaloihin 1800-luvun alkupuolella, rautaiset saranat 1700-luvulta lähtien. Lukot ilmestyivät aluksi kamarin ja pihanpään oviin, sittemmin myös aittoihin. Tuvan ovea oli tapana pitää auki. Ulkorappuina toimivat usein luonnonkivet, aitoissa asuinrakennuksia pidempään.

Pärekaton edeltäjiä olivat tuohi- eli malkakatot. Muita kattomateriaaleja olivat esimerkiksi olki ja turve. Pärekatto tuli vallitsevaksi vasta, kun oli keksitty pärehöylä 1860-luvun tienoilla. Pärekatto oli kallis ratkaisu, koska siinä tarvittiin runsaasti nauvoja.

Talonmaalauksen levisi säätyläistalojen kautta. Talonpoikaistaloja ryhdyttiin yleisemmin punamultaamaan 1800-luvulla, samaan aikaan kun punaväri oli kaupungeissa väistymässä ulkorakennuksiin. Maaseudulla maalattiin usein vain koristeosat: vuorilaudat, listat ja nurkat. Pohjois-Savossa oli yksittäisiä punaisiksi maalattuja suurtilojen rakennuksia 1800-luvun puolivälissä, mutta pihapiirien ilme säilyi pitkään hyvin harmaana. Ruokakellojen muotikausi alkoi Länsi-Suomessa 1800-luvun loppupuolella, Itä-Suomessa myöhemmin. Tuuliviiri oli 1800-luvulla yleinen koko maassa.

Päärakennuksen lisäksi miespihaan alettiin 1800-luvulla rakentaa usein erillinen vierastupa, jota Pohjois-Savossa kutsuttiin pihanpääksi. Sinne saattoivat vetäytyä myös talon vanha isäntä ja emäntä viettämään vanhuudenpäiviään nuoremman sukupolven ottaessa isännyyden. Pihanpäärakennus oli pihan itäosassa, etelässä sijaitsi karjakartano, lännessä aitat sekä aitan ja navetan välissä syrjemmällä kaivo ja kota.

Pohjois-Savo kuuluu karjalais-savolaiseen aitta-alueeseen, jolle on tunnusomaista pienten aittojen suuri lukumäärä. Talonpoikaistalon pihapiiriin kuului yleensä vähintään kolme aittaa: elo-, ruoka- ja vaateaitta. Aitan alkuperäinen tehtävä oli viljan säilyttäminen. Sitä varten sinne rakennettiin laarit kutakin viljalajia varten

erikseen. Vilja- ja jauhoaitat olivat usein kaksikerroksia ja muita aittoja suurempia. Aitassa säilytettiin muutakin sörvintä. Myös vaatteet varastoitiin sinne pois tuvan savusta. Vaateaitassa oli usein tilaa yöpymiseen, mutta myös erityisiä nuorten parien nukkuma-aittoja oli.

Aittojen tarve kasvoi vähitellen, ja suurimmissa taloissa oli jopa kymmenittäin aittoja. Aittojen lukumäärä kertoi talon varallisuudesta. Itäsuomalaiselle tapakulttuurille oli ominaista, että talon kaikilla aikuisilla tyttärillä oli oma pieni aittansa, jonka morsian saattoi viedä mukanaan naimisiin mennessään. Pohjois-Savossa on ollut myös luhtiaittoja, jonka yläkerran pääty- tai sivuseinämällä on ulokkeena käytävä eli sola. Luhtiaitassa huoneita oli yleensä neljä: kaksi alhaalla ja kaksi ylhäällä. Pohjois-Savossa on sekä umpirintaisia että avosolaisia luhtirakennuk-

sia. Luhti oli yleensä pihan sivulla, asuinrakennuksen kanssa kulmittain ja siihen sisältyi tavallisesti talli.

Pihapiirissä oli yhtä aikaa sekä uusia että ränsistyneitä ja korjaamisen tarpeessa olevia rakennuksia. Ilman kivijalkaa olevan hirsirakennuksen elinkaari oli muutamia vuosikymmeniä. Talonpoikaistaloissa yhtenäinen kivijalka yleistyi vasta 1800-jälkipuoliskolla, sitä ennen alettiin käyttää nurkkakiviä.

Perinteinen pohjoissavolainen karjakartano käsitti navetan, kujan ja karjaladon. Navettojen yhteydessä saattoivat olla myös sikopahna ja lammashuone. Tallina käytettiin kahden rakennuksen väliin jäänyttä katoksellista kujasta. Kehittyneempi talli oli parvellinen tai luhdin yhteydessä.

Perinteistä iisalmelaista maaseutukulttuuriympäristöä 1940–50-luvulta. Edessä heinälato, taempana hahmottuu talon pihapiiri monine talousrakennuksineen. Matti Poutvaara, Museovirasto, Historian kokoelma, Matti Poutvaaran kokoelma.

Kaskiviljelyalueella Itä-Suomessa lehmiä pidettiin lanta- eli sekasantanavetassa, josta lanta tyhjennettiin vain muutaman kerran vuodessa. Lantanavetassa karja pysyi lämpimänä talvipakkasillakin, koska palava lanta lämmitti navettaa. Sitä mukaa kuin kaskesta siirryttiin peltoviljelyyn ja tehokkaampaan karjatalouteen, luonti- eli lattianavetat yleistyivät. Iisalmen seutu kuului 1900-luvun alussa selkeästi luontinavetoiden alueeseen toisin kuin esimerkiksi Etelä-Savo, Häme ja Karjala. Vanhimmat talonpoikaiset kivinavetat ovat Pohjois-Savossa 1800-luvulta.

Asuin- ja aittarakennuksista erillään, hieman pihapiirin ulkopuolella oli hirsinen keittorakennus tai alkeismuodossaan pistekota, jossa oli keskellä avotulen tekopaikka ja sen yläpuolella riippuivat hahlat keittoastian ripustamiseksi. Vasta tuvanuunin muututtua uloslämpiväksi voitiin pankon perälle varustaa keittopaikka haahloineen, kun sen yläpuolella avautui oma hormi savupiippuineen.

Myös riihi oli tulenarkuutensa takia muista rakennuksista erillään. Yksihuoneisen riihen oviaukko oli päädyssä, ovi oli matala ja kynnyks korkeä. Sauna on Savossa aina sijainnut vedensaannin tuntuvissa, milloin rannassa, milloin notkelmassa kaivopolun varressa. Läheisestä keittokodasta saatiin saunaan lämmin vesi.

Pihapiirin läheisyydessä saattoi olla myös tuulimylly pihan korkeimmalla paikalla, paja pihapiirin ulkopuolella, venetalas, nuotta- ja pyykkikodat sekä 1800-luvun alusta lähtien enenevässä määrin latoja, kellari ja käymälä.

Aitoja tarvittiin paljon suojaamaan vainioita ja niittyjä petoeläinten vahingonteoilta. Pisteaita oli yleisin aittatyyppi. Talonpoikaiseen pihapiiriin kuului myös pihapuu, usein pihlaja tai kuusi, johon liittyi omia uskomuksiaan. Muutoin talojen pihapiirit ja lähiympäristöt olivat hyvinkin paljaita puuttomuudessaan. Savolainen kylämaisema oli avara. Ranta- ja mäki- maisemissa sijainneet talot näkyivät hyvin järvelle.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto
Iisalmen seurakunta, rippikirjat
Iisalmen henkikirjat

Kartat

Pitäjänskartat 1750-luku, 1840-luku, 1920
Peruskartat 1973, 2011

Haastattelut (rakennusinventointien yhteydessä)

Johanna Ehnqvist, 1995
Anu ja Jaakko Kekkonen 2022 (sekä Antero Ryhäsen teksti Jokela-Ryhästen kylästä, päivitetty 10.11.2022)
Martti Lyyra, 1995
Pellervo Lyyra, 2011
Pirkko Lyyra, 2011
Anna Niemi, 2010
Helena Niemi, 1995, 2010, 2015
Helena Niemi ja tyttärensä Anna 2022
Sirkka Pehkonen, 1995
Aarne Ryhänen, 1995
Veijo Saarela, 1995

Matriikkelit

Eduskunta, Kansanedustajat, www.eduskunta.fi.

Yrjö Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Henrik Lyra. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=4163>>. Luettu 26.4.2020.

KIRJALLISUUS

Ahvenainen, Eino 1972, Kotiseutu-
ni Savo. Suomen maakuntajulkaisu.

Brander, U., Groundström, Osk., Jonasson, Felix, Kivialho, Akseli, Kivialho, K. & Mattsson

2. 1932, Suomen maatilat 4. Kuopion, Mikkelin ja Viipurin läänit. Porvoo: WSOY. Verkossa tietokantana: Suomen maatalousmuseo Sarka, Sukutilat webissä, <http://sukutilat.sarka.fi/>

Boisman, Elsa 1973, Iisalmen maalaiskunnan historia 1922–1969. Iisalmi: Iisalmen maalaiskunnan historiatoimikunta.

Forsius, Arno s.a., Lyra (Lyyra) -suku ja sen pappeja Hollolan seudun seurakunnissa. Kulttuuria, ihmisiä, sukuja. <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/lyra.html>, luettu 27.12.2020.

Kauhanen, Unto 2006, Osuuskunta-aate rantautuu Ruotaanlahteen. Teoksessa Läntelän liepeiltä Reittulan riihelle. Korpijoki, Paaslahti, Ruotaanlahti, Ruotaanmäki, Siikalahti. Toim. Hely Alhainen. Iisalmi: Länsi-Iisalmen kylähistoriapiiri.

Laitila, Seppo 1990, Pohjoissavolainen kylämaisema. Valtakunnallinen maisema-alueinventointi vuosina 1987–89. Kuopio: Pohjois-Savon seutukaavaliitto.

Lappalainen, Juhani 2000, Pohjois-Savon Lappalaisia I. Reittu Lappalaisen suku. Helsinki: Hakapaino.

Linkola, Martti 1976, Itäsuomalaisen kulttuurimaiseman ominaispiirteitä. Aarni XVI. Kuopio: Kuopion isänmaallinen seura.

Luttinen, Jaana 2006, Iisalmen historia 1970–2000. Iisalmi: Iisalmen kaupunki-

Luttinen, Jaana 2012, Metsän hahmottaminen ja haltuunotto (1500–1850). Ihminen ja metsä – kohtaamisia arjen historiassa. Osa 1. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. Helsinki: Metsäkustannus.

Niemi, Anna 1997, Maalaistalo maisemasaa. Proseminariesitelmä, Turun yliopisto.

Niiranen, Timo 1981, Miten ennen asuttiin, Vanhat rakennukset ja sisustukset, Keuruu.

Ovaskainen, Kielo 1966, Kartanolla kuunneltua, Aarni XII. Kuopio: Kuopion isänmaallinen seura.

Pohjoissavolainen kylämaisema, valtakunnallinen maisema-alueinventointi 1987–89. Kuopio: Pohjois-Savon seutukaavaliitto.

Pohjois-Savon maakuntakaava 2030.

Rissanen, Santeri 1927, Iisalmen entisen pitäjän historia. Iisalmi, Sonkajärvi ja Vieremä.

Räsänen, Tauno 1959, Iisalmen kaupungin historia 1860–1930. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Räsänen, Riitta 1976, Pohjoissavolainen pihapiiri. Kuopio.

Räsänen, Riitta ja Räsänen, Matti 2008, Kotipiiri arkena ja pyhänä, Savo ja sen kansa. Helsinki: SKS.

Saloheimo, Veijo 1990, Savo suurvallan valjaissa 1617–1721. Savon historia 2:2. Kuopio: Kustannuskiila.

Soininen, Arvo M. 1961, Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa, Historiallisia tutkimuksia LVIII. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Suuri maatilakirja 8 1966, Keski-Suomen, Pohjois-Karjalan ja Kuopion läänit. Helsinki: Kustannustuote.

Säisä, Rauni, Linkola, Martti & Riekkö, Helena 1977, Pohjois-Savon kulttuurihistorialliset rakennussuojelukohteet, Kuopion museo.

Tsokkinen, Anja 1996, Iisalmen kaupungin historia 1930–1969. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Anja Tsokkinen 2009, Viitaan koulupiirin kyläkirja. Iisalmi: Viitaan kylätoimikunta.

Wirilander, Kaarlo 1960, Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. Savon historia 3. Savon säätiö. Kuopio: Kustannuskiila.

Toivo Vuorela 1975, Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo: WSOY.

VIEREMÄ

SONKAJÄRVI

RUNNI

061 MOISIO

130 RUNNIN ASEMA

002 KIURUJOEN KANAVATONTTI

057 PITKÄKOSKI

IISALMI

129 PELTOSALMEN PYSÄKKI JA ASEMA

111 POSTITALO

108 KIEVARI

132 TAIPALEEN VAHTITUPA

109 KYRÖ

084 VÄÄTÄÄLÄ

LAPINLAHTI

LIIKENNEOLOJEN VAIKUTUS KULTTUURIYMPÄRISTÖÖN

Järvi-Suomessa vesitiet olivat luonteva ja yleinen liikumisväylä paikasta toiseen aina 1900-luvulle saakka: sulan veden aikaan veneellä ja talvella reellä jääteitä pitkin. Iisalmen pitäjän maantieyhteydet paranivat merkittävästi 1750-luvun jälkeen. Yleinen tie Kuopiosta Iisalmen kirkolle valmistui 1758 ja ulottui 1780-luvun alusta lähtien hevoscärryillä ajettavana aina Oulun seudulle saakka. Suurin hidaste Kuopio–Iisalmi-välillä oli Kallavesi. Neljän kilomet-

rin vesimatka kuljettiin soudettavalla lossilla. Vuosina 1922–32 autot pääsivät ylittämään Kallaveden juna-vaunuissa. Autoliikenne Kuopion suuntaan nopeutui vuonna 1932 merkittävästi, kun maantieyhteys radan viereen ja Päivärannan sillalle valmistui. Iisalmen maantieyhteydet Kainuuseen paranivat, kun Kajaanin ja Iisalmen välinen maantie valmistui 1828. Rautatieyhteys Kuopiosta Iisalmeen ja edelleen Kajaaniin avautui 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä.

Kestikievarit

Hevoskyydillä matkustaminen oli hidasta ja vaivalloista. Hevosia oli vaihdettava säännöllisin väliajoin, ja matkan varrella joutui usein yöpymään. Matkanteko muuttui hieman sujuvammaksi sen jälkeen, kun vuoden 1649 kestikievarijärjestyksessä määrättiin perustettavaksi kievareita yleisten teiden varsille vähintään kahden peninkulman (noin 20 kilometrin) välein. Talonpoikia rasitti 1690-luvulta lähtien hollikyytivelvollisuus: taloilla oli sovittujen vuorojen mukaisesti oltava mies hevosineen ”hollilla” 3–4 vuorokautta kievarin lähistöllä. Kyyti oli annettava viimeistään tunnin kuluttua siitä, kun hevosta oli pyydetty. Hollikyydin käyttäjät olivat Savossa etupäässä virkamiehiä ja muuta herrasväkeä.

Kestikievarijärjestelmä vakiintui harvaan asutussa Itä-Suomessa hitaasti. Savon pohjoisosissa kestikievarilaitos alkoi kehittyä vasta 1700-luvun puolivälin jälkeen, kun isojako ja muut hallinnolliset uudistukset alkoivat lisätä virkamiesten matkustamista. Koko Savossa oli vuonna 1758 noin viisikymmentä kestikievaria, joista Iisalmen pitäjässä, Savon tien varrella, sijaitsi neljätoista. Näistä kolme oli nykyisen Iisalmen kaupungin alueella: Ulmala 9 (084 Kievari), Paloinen 1 (Paloistila) sekä Partala 3 (061 Moisio). Ne on merkitty jo 1750-luvulla tehtyyn pitäjänkarttaan. Seudun talonpoikien velvollisuutena oli rakentaa kestikievari. Rakennusten kunnossapito jäi majatalon pitäjän omaksi huoleksi. Kyydityksestä, ruuasta ja majoituksesta matkustajien oli maksettava säädetyt maksut kievarinpitäjälle. Maaseutukievarit saivat myös myydä olutta, viiniä ja paloviinaa. Kestikievarit nauttivat verovapautta.

Suuruudeltaan kestikievarit poikkesivat tavanomaisesta savolaisesta talonpoikaistalosta. Kestikievarissa piti ainakin periaatteessa olla oman väen tilojen lisäksi vähintään kolme vierastupaa ja kammaria: erilliset huoneet aatelisille, muulle arvoväelle sekä rahvaalle. Näin ei välttämättä aina ollut, ja majatalojen tasosta valitettiin usein. Savon maaherra määräsi vuonna 1784 rakennettavaksi kievareihin tupien lisäksi kamareita, mikä osoittaa, että puutteita huoneiden määrässä oli ollut. Vierashuoneisiin oli tehtävä savupiipullinen takkauuni tai kakluuni. Hämäryyden poistamiseksi maaherra käski asentaa kievareiden makuuhuoneisiin lasi-ikkunat.

Kestikievarin yhteydessä tuli olla matkalaisia varten keittiö, vähintään kaksi aittaa ja ulkohuone sekä liiteri vaunuille ja reille. Myös matkatavaroille piti löytyä tilaa. Hevosille kievarin pihassa oli oltava tilava ja hyvä talli.

Suurimpien teiden varrella sijainneilla kestikievareilla piti kyytejä varten olla vähintään kahdeksan omaa hevosta. Jokaiseen kievariin oli pystytettävä taulu, josta asiakas saattoi nähdä matkan pituuden ja hinnan seuraavaan kievariin. Vuoden 1734 kievarijärjestys edellytti, että vieraille oli tarjolla vuodevaatteet, lakanat, pöytäliinat, ruokailuvälineet, kynttilät, polttopuut, ruokaa, paloviinaa, olutta ja kaljaa sekä hevosille heiniä, kauroja ja olkia. Vähävaraisella asiakkaalla oli oikeus käyttää maksuttomasti majatalon tupaa, pöytää ja penkkejä.

Matkustajien kyydittäminen, majatalonpito ja viinanmyynti kestikievareissa kannattivat. Kievarit vaurastuivat, mikä näkyi myös niiden pihapiirien rakennuksissa. Savolaisen kievarikamarin sisustus oli kuitenkin 1800-luvun loppupuolella edelleen vaatimaton: pöytä, muutama tuoli, pari laidasta levitettävää sänkyä, nurkassa ehkä komotti pesuastioineen, uunin vieressä räkimistä ja sylkemistä varten havuilla katettu hiekkakuppi, seinällä maaherran säätämä taksa ja pöydällä matkustajapäiväkirja.

Kyytivelvollisuus määrättiin 1880-luvulla kihlakuntien muodostamille kyytilahkoille. Hollikyydit lopetettiin, ja kestikievarin pito annettiin urakalla hoidettavaksi. Nimismies järjesti määrääjain kyytilahkoittain huutokaupan, jossa kievari- ja kyytioikeudet sai niistä vähiten tarjoava. Kuntakokous hyväksyi urakkatarjoukset viisivuotiskaudeksi. Iisalmen maalaiskunnan alueella oli kaikkiaan kymmenen majataloa: kuusi kestikievaria ja neljä reservitaloa. Reservitalojen perustaminen oli sallittu vuoden 1883 asetuksella vähemmän liikennöityjen teiden varsille. Siellä matkustajilla oli oikeus saada kyyti viimeistään kahden tunnin sisällä pyynnöstä. Kestikievarit talot olivat usein aika vakiintuneita, mutta vaihtuvuuttakin ilmeni. Esimerkiksi Pörsänmäen Vääteälässä (109) oli ainakin 1830–40-luvulla kievari.

Kyytilaitos siirtyi 1919 valtiolle. Kyytien ja majatalojen tarve väheni rautatie-, laiva- ja autoliikenteen yleistyessä. Kestikievareiden toiminta loppui valtaosassa maata 1910–20-luvuilla. Lopullisesti vanha kyytilaitos lakkautettiin 1955.

Iisalmen maaseudun ilmettä muutti 1920-luvulta lähtien tieverkoston nopea laajeneminen ja teiden paraneminen. Seudun ensimmäiset linja-autot liikennöivät kesällä 1924 reiteillä Iisalmi–Vieremä ja Soinlahti–Sonkajärvi. Käräyteitä kunnostettiin autoteiksi.

Paikallisia kyläteitä muutettiin kunnanteiksi ja yleisiksi teiksi. Pielaveden ja Hernejärven tiet kunnostettiin 1920-luvulla valtioneiteiksi ja Peltosalmi–Kenkäpuuro–Haukimäki–Runni-tie seuraavan vuosikymmenen alussa. Sodan jälkeen valtion maanteiksi otettiin Kurenpolvi–Runni (1949), Heinämäki (1951), Matlalahahti–Sonkajärvi (1949), Kurenpolvi–Kiuruvesi

(1955), Haukilahti–Pörsänmäki ja Onkiveden länsirannan tiet. Kunnanteiksi kunnostettiin 1930-luvulla Peltosalmelta Kirmalle ja sieltä Honkakoskelle menevä tie. Autoliikenne muodostui toisen maailmansodan jälkeen tärkeimmäksi kunnan sisäiseksi liikenteeksi. Myös elinkeinoelämän kehittäminen edellytti tiestön parantamista. Tienvarsi-asutus lisääntyi.

Peltosalmen lossi kuvattuna kesällä 1936. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

061 MOISIO

Moision tila on yksi Partalan kylän vanhimmista tiloista. Moisio kuuluu Pohjois-Savon maakuntakaavassa Iirannan-Karankajärven maakunnallisesti merkittävään maisema-alueeseen. Talon pihapiiri sijaitsee Iisalmi–Oulu-valtatien ja Iijärven välissä. Moisio oli aikoinaan vauras kestikievari, jopa alueen kartanoihin verrattavissa oleva tila. Kun kestikievarilaitosta juurrutettiin Iisalmen pitäjään 1750-luvun loppupuolella, Partalan kylän tilanumero 3 oli merkitty majataloksi, isonjaon jälkeen Partala 4. Vuoden 1755 pitäjänkartassa kummankin talon pihapiirit sijaitsevat lähellä toisiaan ja ovat nykyisten Toppilan ja Moision tilojen kohdalla. Kestikievarina (Partala 4) toimi 1800-luvun alussa Lauri Toppinen (n. 1755–1830), joka oli tullut taloon kotivävyksi. Hänen kuolemansa jälkeen tilaa emännöi leski Riitta Huttunen (1775–1843) yhdessä perheen poikien Nuutin, Aukustin, Lassin ja Jussin kanssa. Nuutti oli Lauri Toppisen ensimmäisestä avioliitosta.

Moisio on merkitty ensimmäisen kerran talon nimenä rippikirjassa 1839–49, ja vuoden 1844 pitäjänkartalle on merkitty *Moisio Hemmet*. Moisio-sana viittaa usein kartanoon tai suurtilaan. Leskiemäntä Riitta Huttusen ja perheen vanhimman pojan Nuutin (1787–1844) kuoltua tila jaettiin kolmen muun pojan kesken: kuorolle ja raajarikkoiselle, isorokosta Suomen sodan aikaan arpeutuneelle Lasselle (s. 1805), Jussille (s. 1815) ja Akustille (s. 1819). Akustin osalta tila siirtyi edelleen tämän puolison sukulaiselle Heikki Lippénille Valkeisten Kumpumäestä. Heikki Lippén ja Jussi Toppinen myivät omat osuutensa tilasta 1850-luvun puoliväliin tienoilla. Sen sijaan Lasse Toppinen jatkoi maanviljelystä osuudellaan. Hänen talonsa nimi jatkoi suvun perinteitä Toppilana. Isännöisyys siirtyi 1860-luvulla hänen pojalleen Juho Toppiselle (s. 1836).

Moision kestikievarin uudeksi isännäksi tuli Sylvester Heiskanen (1821–1902) Valkeisten Heiskalasta, kun hän osti 1854 tilan Heikki Lippéniltä. Iisalmen kihlakunnan henkikirjurina 1850–66 työskennellyt, myöhemmin hovineuvoksen arvon saanut Claes Vilhelm

Moision ”uusvanha” päärakennus.

Sahlstén (1826–97) hankki Juho Toppisen osuuden Moision tilasta ja asui siellä Iisalmen vuosinaan. Sahlstén avioitui 1856 paikallisen suurmaanomistajan, varaläänikamreeri Gabriel Heinricuksen tyttären, mademoiselle Edla Elisabetin (s. 1827) kanssa. Moision kartanossa syntyi myös pariskunnan tytär Anna Sahlstén (1859–1931), joka tunnetaan taidehistoriassa yhtenä varhaisista suomalaisista naiskuvataiteilijoista.

Isäntä Sylvester Heiskanen yhdisti Moision tilaan 1872 Sahlsténin omistaman osuuden sen jälkeen, kun tämä muutti perheineen Helsinkiin. Sylvester Heiskasen aikana Moisio toimi edelleen kestikievarina, samoin hänen nuorimman poikansa Juho Heikin (1867–1938) ja tämän puolison Edit Parviaisen aikaan, kunnes majatalojärjestelmä purkaantui. Vuoden 1920 kartta havainnollistaa, kuinka isonjaon jälkeinen Partala 4 oli 1900-luvun alkupuolelle mennessä jaettu kolmeen osaan. Moision pinta-ala oli 1930-luvun alussa noin 220 hehtaaria, josta peltoa runsaat 36 hehtaaria, luonnonniittyä 10, raivattua laidunta 23 ja metsämaata 147 hehtaaria. Kestikievari sijaitsi liikenteellisesti erittäin suotuisasti. *Suomen maatilat* -kirjassa mainitaan, että Soinlahden asema oli Moisiosta kolmen kilometrin päässä ja Iisalmen kaupunkiin oli matkaa kymmenen kilometriä. Soinlahden asemalle kuljettiin Moisiosta veneellä Iijärven yli. ”Puutarhan ja koristeistutusten somistama talouskeskus on Iijärven rannassa, peltojen ympäröimällä kummulla, ja lähellä sitä on Iisalmen–Oulun tie”, todetaan *Suuressa maatilakirjassa* 1960-luvun tilanteesta.

Perimätiedon mukaan Sandels olisi asunut Moiossa sotasyksynä 1808. Moisiosta kerrottiin erityisesti 1870-luvulla totena tarinaa, että kestikievarin tuvassa Sandels oli syönyt – Johan Ludvig Runebergin *Vänrikki Stoolin* Sandels-runon mukaisesti – aamiaisensa ennen Virran taistelua. Tosin Runeberg istuttaa Sandelsin ainoastaan Partalan kylään, ja muutenkin runoilija voi käyttää taiteilijan vapauttaan luodessaan kuvaa Koljonvirran taisteluun valmistautuvasta, itsevarmasta prikaatin komentajasta:

Moision vanhat aitat.

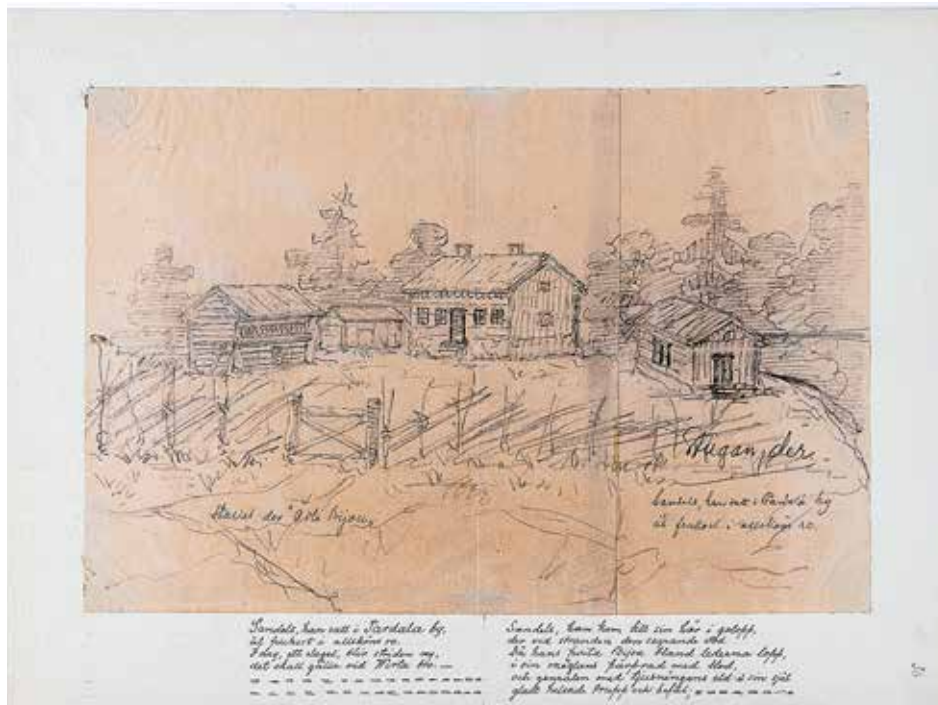
Nykyisen Toppilan ja Moision paikalla on ollut myös 1750-luvun pitäjänkartassa (vas.) pihapiirit (Partala 3 ja 4).

Moision tila (Partala 5²) vuoden 1920 pitäjäkartassa (kesk.) ja vuoden 1973 peruskartassa.

Jubo Heikki Heiskanen isännöi Moisiota vuodesta 1901 lähtien. Hän meni naimisiin vuonna 1906 Edit Parviaisen kanssa.

Moision vanha päärakennus.

Vänrikki Stoolin tarinoiden ilmestymisen jälkeen Moision kestikievaria esiteltiin mielellään Sandelsin kuuluisana aamiaispaikkana. Sandelsin tuvan säilyttämiseksi järjestettiin 1870-luvun loppupuolella jopa kansalaiskeräys, kunnes kävi ilmi, ettei Runeberg oli sijoittanut Sandelsin runoilijan vapaudella Partalaan. Museovirasto, Historian kuvakoelma.

*Sandels han satt i Pardala by, Åt frukost I allesköns ro.
"I dag, ett slager, bril striden ny, Det skall gälla vid virta
Bro."*

(Otto Mannisen kääntämänä: Sandels hän Partalass' istuvi vaan ja huoletta suurusta syö. "Nyt käydään Virralla taistelemaan heti kun kello yksi lyö".)

Vänrikki Stoolin tarinoiden menestys sai paikalliset innostumaan ja luomaan kotiseudulleen hohdokasta historiaa Suomen sodan näyttämönä. Moision isäntä Sylvester Heiskanen esitteli ilmeisen vakuuttavasti Savo-Karjalan osakunnan ylioppilasretkikunnalle kesällä 1876 vanhan tuvan vanhaa pöytää. Hän kertoi, että pöydän pintaan Sandels oli ratsupiiskallaan lyönyt kolme siinä näkyvää viirua suututtuaan venäläisten liian aikaisesta hyökkäyksestä. Sandelsin tuvan lunastamiseksi museaaliseen näyttelykäyttöön kerättiin 1876 kansalaiskeräyksellä rahaa, jota saatiin kokoon jopa enemmän kuin Sylvester Heiskanen tuvasta pyysi. Samoihin aikoihin heräsi epäily tuvan aitoudesta. Tutkimusten jälkeen selvisi, ettei Heiskasen isännän kertomassa tarinassa ollut perää. Sandels ei ollut majailut Moisionissa vaan Pölkkyinniessä.

Vuonna 1876 julkaistujen lehtitietojen perusteella Suomen sodan aikainen kestikievarirakennus oli rakennettu 1787. Tieto perustui tuvan nurkkaan veistettyyn vuosilukuun. Tiedetään myös, että Suomen sodan aikaan kestikievari säästy kiinteistötuhoilta, vaikka venäläiset veivätkin talosta maksutta ja väkivallalla uhaten viljaa, työvälineitä, vaatteita ja monenlaisia taloustarvikkeita. Sylvester Heiskasen aikana vanha asuinrakennus purettiin. Sen korvasi uusi pääraken-

nus, joka *Suuren maatilakirjan* mukaan oli rakennettu hirrestä 1885 ja uusittu 1960. Vanhemman, vuonna 1932 ilmestyneen *Suomen maatilat* -teoksen mukaan kaksikerroksinen päärakennus oli rakennettu 1891. Olipa valmistumisvuosi kumpi tahansa, molemmat lähteet kertovat talossa olleen kahdeksan huonetta. Kuva päärakennuksesta on julkaistu ainakin kirjassa *Juhani Aho ja hänen aikaansa* (1948, toim. Antti J. Aho). On arveltu, että Juhani Aho on saanut Moision kestikievarista aiheensa novelliin "Kievarin pihalla" (1884).

Moision ja Ihalan (inventointikohde 116) tilat olivat rajanaapureita, ja kirjailija Kauppi-Heikki on siirtänyt kylillä kiertäneen jutun talojen isännistä kertomukseensa "Naapurukset" kokoelmassa *Tarinoita II*, joka ilmestyi vuonna 1900. Siinä Sylvester-isäntä (nimellä Savolainen) esiintyy majatalon pitäjänä, joka tässä ominaisuudessa joutuu naapurinsa (Tenhusen) hupaisasti narraamaksi.

Kestikievarin ajoilta on epäilemättä peräisin Moision pihapiirissä vielä jäljellä oleva – Oulun maantielle yhä näkyvä ja sen suuntaan poikittainen – piharakennus, joka on nähtävästi palvellut sekä vierastupana että myöhemmin väentupana. Muistitiedon mukaan päärakennus oli pystyssä aina talon viimeisen Heiskasen suvun isännän Olavin (1907–77) kuolemaan asti, minkä jälkeen tila myytiin 1978 Matti Makkoselle. Päärakennus oli putkivuodon ja jäätyneiden vesijohtojen vuoksi kärsinyt niin pahoja vaurioita, että se purettiin, ja tilalle rakennettiin nykyinen "uusvanha" päärakennus. Pihapiirissä säilyneitä aittoja on useita, ja ne on siirretty nykyisen sisäänajotien varteen. Aikaisempi sisäänajotulo-reitti on ollut etelämpänä, väentuvan ohi ja linjassa.

Moision väentupa

084 VÄÄTÄÄLÄ

Väätäälän pihapiiri edustaa tyypillistä savolaista mäkiasutusta, jota syntyi Iisalmen seudulle erityisesti 1600–1700-luvuilla. Iisalmen pitäjänkartan mukaan Väätäälän paikalla on ollut asuintontti jo 1750-luvulla (Pörsänmäki 2). Asukkaat ovat tuolloin olleet Jääskeläisiä. Tila jaettiin isossajaossa kolmeen osaan: Etelään (Pörsänmäki 2), Pellonpään (Pörsänmäki 3) ja Arvolaan (Pörsänmäki 4). Väätäälä sijaitsee Pörsänmäen kyläkeskuksessa lähellä entistä kansakoulua, postia sekä Pellonpään talossa ollutta kauppa.

Muistitiedon mukaan Väätäälä on toiminut kievarina. Talo sijaitsee Pörsänmäen kylässä tienristeyksen tuntumassa, josta kulkevat tiet Iisalmeen, Lapin-

Väätäälän paikalla on 1750-luvulla ollut Pörsänmäki 2, jossa on asunut Jääskeläisiä.

Vuoden 1920 peruskartassa Väätäälä on vielä Arola (Arvola) -nimisenä.

lahdelle ja Haukilahteen. Henkikirjojen mukaan Pellonpää-nimisessä talossa (Pörsänmäki 3) on ollut kestickievari ainakin 1830–40-luvuilla. Isäntänä oli Antti Lipponen (s. 1772). Pellonpää on merkitty 1840-luvun pitäjänkarttaan. Aivan Pellonpään läheisyydessä sijaitsi Arvola (Pörsänmäki 4), jota isännöi ilmeisesti Antti Lipposen poika Martti Lipponen (s. 1804). Voi hyvinkin olla, että Pellonpään ja Arvolan asuinrakennukset sijaitsivat vielä 1840-luvulla samassa pihapiirissä ja kestickievaritoimintaa hoidettiin sukulaisvoimin, vaikka maat oli jo jaettu.

Pitäjänkarttaan 1840-luvulta on merkitty Pellonpää (Pörsänmäki 3), joka toimi tuolloin kestickievarina. Arvolan (Pörsänmäki 4) pihapiiriä kartassa ei ole, mutta tilan maita kylläkin.

Väätäälä sijaitsee keskeisellä paikalla Pörsänmäen kylässä. Vuoden 1973 peruskartta.

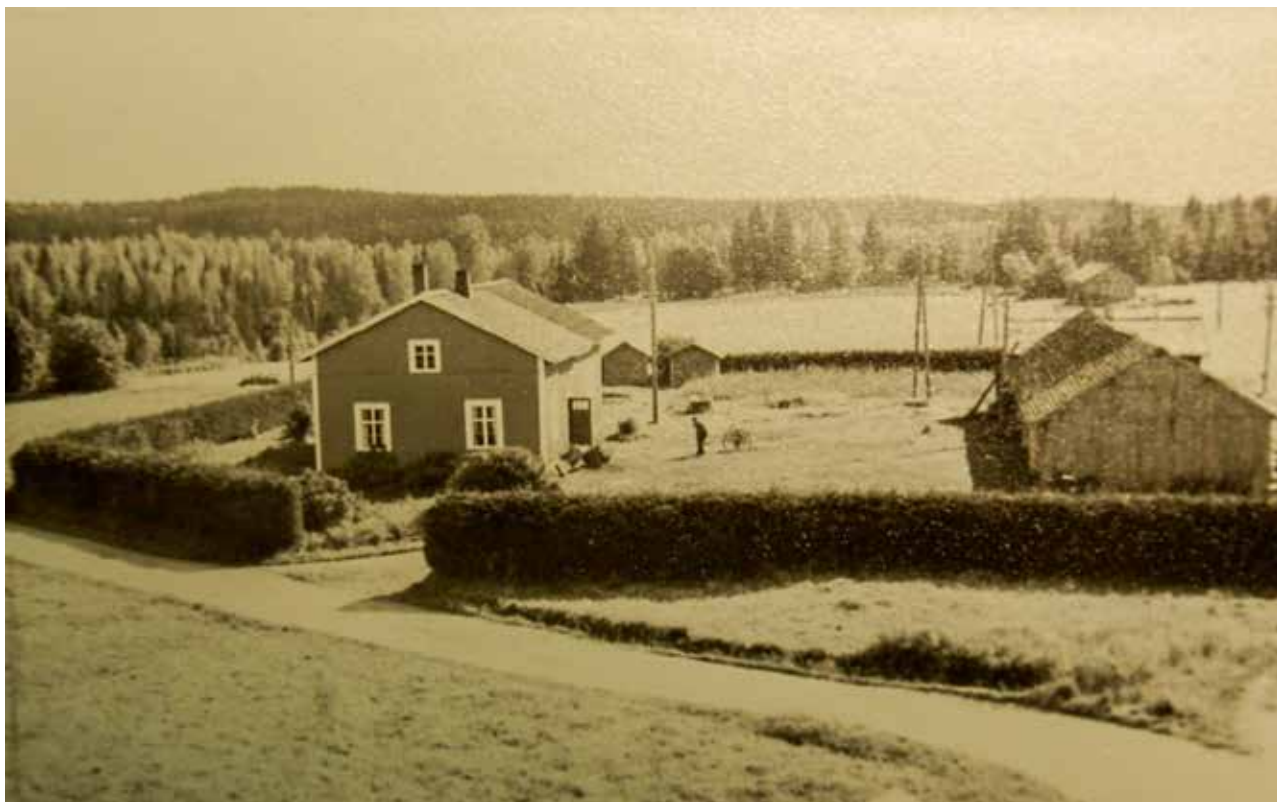
Talollinen Aaro Väätäinen hankki Arvolan omistukseensa 1876, ja talon nimi muuttui ensin Aarolaksi (Arolaksi) ja sittemmin Väätäisten nuorempien sukupolvien aikana Väättääläksi. Pitäjänkartan mukaan Pellonpää ja Arola sijaitsivat 1920-luvulla edelleen lähellä toisiaan, mutta niiden pihapiirit ovat selvästi erillään.

Henki- ja rippikirjoissa ei ole 1800-luvun loppupuolelta mainintaa, että Aarola olisi kestikievari. Väättäälä (tai mahdollisesti edelleen Pellonpää) on toki voinut olla ns. reservitalo, mutta asian vahvistaminen vaatisi lisätutkimuksia. Iisalmen maalaiskunnan alueella oli kaikkiaan kymmenen majataloa: kuusi kestikievaritaloa ja neljä reservitaloa. Reservitalojen perustaminen oli sallittu vuoden 1883 asetuksella vähemmän liikennöityjen teiden varsille. Siellä matkustajilla oli oikeus saada kyyti viimeistään kahden tunnin sisällä pyynnöstä eli vähän hitaammin kuin varsinaisessa

kestikievarissa. Elsa Boismanin kirjoittaman maalaiskunnan historian (1973) mukaan Iisalmen alueen neljästä reservitalosta yksi sijaitsi Pörsänmäessä.

Väättäälän pihapiiri on säilynyt verrattain perinteisenä. Päärakennuksen kamaripääty on rakennettu 1900-luvun alussa ja tupa 1935. Ulkokuora on asennettu kamaripäätyyn vuonna 1934, tupaosa on vuorattu myöhemmin. Päärakennuksen huopakatto on vuodelta 1963. Talon kuisti on rakennettu vuoden 1954 jälkeen. Päärakennusta on uusittu vuonna 1967 rakentamalla sisälle sauna ja WC.

Taloussrakennukseen kuulunut navettaosa on purettu vuoden 1995 jälkeen. Jäljellä oleva aittaosa on aikoinaan siirretty Väisälän tilalta. Pihapiirin laidassa on pari pientä aittarakennusta. Pihaa ympäröi edelleen leikattu kuusi, joka näkyy jo 1950-luvulla otetussa valokuvassa.

Väättäälän pihapiiri muodostuu päärakennuksesta, taloussrakennuksesta sekä pikkuaitoista. Kuva on otettu 1956.

Väätäälän päärakennus kuvattuna 2015.

Kamaripäädyn rimalautavuorauksen helmaa on korjattu perinteisesti katkaisemalla laudoituksen alaosa ja laudoittamalla se uudelleen.

Väätäälän talousrakennus kuvattuna noin vuonna 1956. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Väätäälän talousrakennus kuvattuna 2010-luvulla.

Pikkuaitat ja kuusiaita kuuluvat olennaisesti Väätäälän pihapiiriin.

108 KIEVARI

Kirmanjärven eteläosan ja Nerכוןjärven välisellä Taipaleen kannaksella sijaitseva Kievarin tila kantaa nimissään Ruotsin valtakunnan ajalta peräisin olevan kestikievari-järjestelmän perinteitä. Viitostien varressa Kievarin pihapiiri on merkittävä tienvarsimaiseman kannalta ja osa Taipaleen kyläkeskusta. Alueen topografia ja Kuopiosta Ouluun johtanut kulkureitti muodostivat luontaisen solmukohdan Taipaleen varhaisimmalle asutustihentymälle. Alueelle ei ollut vielä 1500-luvulla merkitty verotettavia tiloja. Järven ympäristö sai pysyvän asutuksen arviolta 1600–1700-luvulla. Tällöin järven eteläpäästä Taipaleelta Ohenmäen selänteeseen poikki syntyi kulkureitti, joka kuului Suureen Savon-

Taipaleen asutuskeskittymä 1750-luvun pitäjänkartassa: kestikievari, postitalo, mylly ja sotilastorppa.

Jussila ja Paavola olivat naapuritaloja Kirmanjärven rannalla ja valtatie varrella.

tiehen postitaloineen ja kievareineen. Ennen isojakoa laaditussa 1755–57 kartassa Taipaleen seutu on järven merkittävin asutuskeskittymä, jossa sijaitsi vesimylly, sotilastorppa sekä kievari ja postitalo tilalla Ulmala 9.

Kreivi Pietari Brahen (1602–1680) aikana Suomeen alettiin tärkeiden kulkuväylien varsille perustaa kestikievereita levähdys-, ruoka- ja majoituspaikoiksi. Hän antoi vuosina 1649 ja 1651 asetukset majatalojen perustamisesta. Maalaismajatalot olivat korkeintaan kahden peninkulman päässä toisistaan. Kievarioikeudet annettiin pitäjissä taloille määräajoksi. Taipaleella sijaitsevan Ulmalan kylän tila 9 vakiintui kestikievariksi. Esimerkiksi vuoden 1788 Ylä-Savon kihlakunnan karttaan on merkitty kievari Taipaleeseen. Rippi- ja henkikirjoissa kievari paikantuu Ulmala 9:ään myös 1800-luvun alussa. Ulmala 9 on kantatila, jota vuoden 1827 rippikirjan mukaan kutsuttiin tavallisesti (*kallas vanligen*) Palkinharjuksi tai Paavolaksi. Isojaon jälkeen kantatila jakaantui Juho Väisäsen Jussilaksi ja Paavo Väisäsen Paavolaksi. Uudet rekisterinumeroit otettiin käyttöön 1830-luvulla. Henkikirjoissa kestikievari on merkitty Paavolaan ja 1850-luvulta lähtien viereiseen Jussilaan. Kestikievari mainitaan henkikirjoissa 1880-luvun alkupuolelle saakka.

Palkinharjua (Ulmala 9) isännöi Väisäsen suku 1810-luvulle saakka. Kun isäntä Tapani Väisänen kuoli, tilan sai omistukseensa vävy Olli Nissinen (1777–1857) sekä sittemmin tämän poika Petteri Nissinen (1816–89). Tila siirtyi Hietakorven suvulle naimakaupan kautta

Kievarin sijainti vuoden 1973 peruskartassa.

1940-luvun puolivälissä, kun Reittu Nissisen (s. 1879) Hanna-tytär (1917–84) avioitui Heikki Hietakorven (s. 1914) kanssa. Hanna Hietakorven kuoltua talo on ollut jakamaton ja perikunnan vapaa-ajan käytössä.

Rakennuskantaa kestikievarin ajoilta ei ole säilynyt. Vaikka majatalovaiheesta Kirmanjärven eteläpäässä kertoo enää vain viljelty maisema ja asuinpaikkojen sijainti, Kievarin seutu on yksi hienoista kulttuurimaisemista lähestyttäessä Iisalmen kaupunkia. Kannas on kapeimmillaan Kievarin kohdalla, noin 300–400 metriä. Ympäröivien peltojen ansiosta pihalta näkyy molemmille järville sekä kannaksen poikki kulkevalle maantielle ja rautatielle.

Kievarissa oli vuoteen 1930 kaksi päärakennusta, joista vanhempi purettiin perinnönjaossa ja hirret

siirrettiin Nissisen poikien uusiin taloihin. Samassa yhteydessä purettiin myös navetta ja aittarakennus sekä jo aikaisemmin tuulimylly, sauna ja paja. Vanha päärakennus sijaitsi pihan eteläsivulla pääty maantielle päin. Nykyinen päärakennus on valtatie suuntainen ja rakennettu 1912. Ulkokuorauus on vuodelta 1952. Sitä on päätykolmioiden ja räystäälusten osalta uusittu 2010-luvulla pystylaudoituksella.

Luhtiaitan ulko-osat on tehty 1946, mutta aitan hirsinen osa on vanhempi. Ennen sotia 1935 rakennettu navetta purettiin kesällä 2020. Jäljellä on betoniitiilinen karjakeittiö. Valtatie 5 on tehty ja levitetty vanhalle tienpohjalle. Tie on kulkenut Kievarin pihan läpi kautta aikain, kuten edelleen. Tuulimylly ja paja sijaitsivat aikoinaan tien toisella puolella, samoin 1930-luvulla tehty savusauna.

Navetan karjakeittiösiipi on tyypillistä jälleerakennuskauden navettarakentamista 1940–50-luvulta.

Nykyinen Kievarin päärakennus on maantien suuntainen.

Luhtiaitta on rakennettu 1946.

Kievarin tilan pihapiiristä avautuu näkymä myös Nerkoonjärvelle. Viitostien toisella puolella on vuonna 1960 rakennettu savusauna.

Postitalot

Ruotsin valtakunnan postilaitos perustettiin vuoden 1636 postiasetuksen ohjaamana. Virkapostin tuli kulkea viipymättä, mikä säilytettiin talonpoikien vastuulle. Keskuspaikkojen välille viitoitettiin postitiet, joiden varsille sijoitettiin verovapautta nauttivat postitalot. On arveltu, että säännöllinen postinkulku Oulusta Säreisniemen kautta Iisalmeen ja edelleen Viipuriin olisi alkanut 1640-luvulla, Pietari Brahen vapaaherrakunnan aikaan.

Postitalojen välimatkat olivat yleensä 2–3 peninkulmaa. Postitalonpoikia mainitaan ajanjaksolla 1654–81 olleen Iisalmen pitäjässä seitsemän. Postitalojen paikkoina mainitaan Onkivesi, Ollikkala ja Nerkoo (Taipale), Paloinen (Paloistila), Vieremänjärvi, Salahmi ja Nissilä. Yksi ensimmäisistä postitalonpojista oli nimismies Lauri Matinpöika Ulmalasta. Myös hänen seuraajansa Samuel Antinpöika oli sekä nimis- että postimies. Muutamia näistä vanhoista postitaloista (Taipaleen, Ollikkalan ja Nissilän taloja) kutsutaan edelleen postitaloiksi, vaikka postitalojärjestelmä päättyi 1800-luvun puolivälin tienoilla. Nykyisen Iisalmen kaupungin alueella on aikoinaan ollut ainakin kaksi postitaloa: Postitalo (111) ja Paloistalo.

Postia kuljettavan talonpojan tai hänen renkinsä tunnisti jo kaukaa: hänellä oli rinnassaan postin vaakunamerkki ja mukanaan äänekäs torvi. Posteljooni puhalsi torvellaan merkkiään aina taipaleelle lähtiessään ja määränpähänsä saapuessaan. Äänen kuultuaan seuraavan posteljoonin tuli hankkiutua vastaanottamaan kirjeet ja lähteä viipymättä kuljettamaan niitä seuraavaan etappiin. Vuodesta 1704 postinkuljettajat saivat kantaa asetta mukanaan. Palkkioksi vaivastaan postitalot vapautettiin kestitys- ja kyyditysrasituksista, päivätöistä ja sotaväenotoista. Ruotujakolaitoksen aikana postikuljetus korvattiin rahapalkkioin.

Posteljooneiksi valittiin mielellään luku- ja kirjoitustaitoisia ja hyväkuntoisia miehiä. Myös hyvä hevonen oli tarpeen, sillä matkanopeuden tuli alkuaikoina olla peninkulma kahdessa tunnissa, myöhemmin vielä enemmän. Hidastelusta rangaistiin neljän viikon “vesileipävankeudella”. Postitalonpoikajärjestelmä oli voimassa 1800-luvun puoliväliin saakka. Vuodesta 1845 kestikievareiden tehtäväksi tuli kyyditä myös postia seuraavaan majataloon. Myöhemmin postilähetykset siirtyivät junien ja linja-autojen kyytiin.

Talonpoikaisena postitalona ja kestikievarina 1800-luvun alussa toiminut Paloistila sijaitsi Paloisvirran eteläpuolella. Kuva tilan päärakennuksesta 1900-luvulta. Iisalmen Kameraseuran arkisto.

III Postitalo

Postitalo sijaitsee Taipaleessa nykyisen valtatie 5:n eli entisen Savontien varrella. Nimensä ja sijaintinsa osalta Postitalo kantaa 1600–1800-lukujen postintankojärjestelmän perinteitä. Taipaleessa sijaitsi kruunun verovapauksin tukema postitalo (*postgård*) ainakin jo 1750-luvulta lähtien mutta todennäköisesti jo aiemminkin. Taipaleen posti- ja kievaritaloista muodostettiin omat tilansa 1780-luvulla isojaossa. Rippikirjojen mukaan postitalona toimi 1800-luvun alussa Lappala (Nerkoo 9). Tilan isäntä, postitalonpoika Heikki Ruotsalainen (1744–1808) kuoli sota-aikana pitäjässä riehuneeseen kuume-epidemiaan. Hänen veljenpoikansa Matti Ruotsalainen (1764–1818) jatkoi tilanpitoa ja samalla postitalonpojan velvollisuuksia. Uuden isännän aikana talon nimi muuttui Ruotsalaksi, mutta edelleen se tunnettiin rippikirjoissa vaihtoehtoisesti myös Postitalona (*postgård*).

Taipaleen postitalo on merkitty 1750-luvun pitäjänkarttaan.

Postitalon eloaitta sijaitsee aivan Viitostien vieressä. Aitta on siirretty rautatien rakentamisen jälkeen tälle paikalle. Aitan seinässä on kaiverrus "K 1907".

Ruotsalan isännitys siirtyi Matti Ruotsalaisen kuoltua tämän vävyllä Paavo Väisäselle (1788–1866), jonka jälkeen tilan perivät pojat Paavo (s. 1818) ja Jahvetti (s. 1827) Väisänen. Ruotsala eli Postitalo (Ulmalala 16) jaettiin tässä vaiheessa veljesten kesken. Rippi- ja henkikirjoissa Paavo Väisäsen (1818–82) ja sittemmin hänen poikansa Paavon (s. 1856) omistamaa taloa kutsutaan Ruotsalaksi eli Postitaloksi 1900-luvun vaihteen tienoilta saakka. Sittemmin Ruotsala (Ulmalala 162) näyttää peiytyneen Jahvetti Väisäsen Aapeli-pojan jälkeläisille ja Postitalo (Ulmalala 163) Jahvetin Aatu-pojan perillisille. Ruotsala- ja Postitalo-nimet eriytyivät toisistaan. Tilan kiinteistörekisterinimeksi Ruotsalan sijaan tuli nykyinen Postitalo vuonna 1957 toteutetussa tilan jaossa.

Postitalon paikka on 1700-luvun loppupuolen isoajakartassa nykyistä lännempänä eli lähempänä Nerkoonjärven rantaa, josta piha rakennuksineen jouduttiin siirtämään rautatien rakentamisen (1900–02)

Vuoden 1920 pitäjänkartassa näkyy edelleen Postitalo, vaikka postitalonpoikajärjestelmä oli päättynyt jo 1850-luvun puolivälissä.

takia. Siirron yhteydessä rakennuksia osin uusittiin. Esimerkiksi asuinrakennukseen ja riiheen tehtiin porakivistä perustat ja sokkelit. Eloaitan hirret käännettiin nähtävästi siirron yhteydessä, ja aitan seinässä on kaiverrus "K 1907". Eloaitan rakennusajankohdasta alkuperäisellä paikallaan ei tiedetä. Alimpien hirsikertojen salvaminen sisemmäs kuin varsinaiset seinät ja silloisten ulkoseinien kuluneisuus viittaavat 1800-luvun alkupuolelle. Aitan takaseinä on nykyisin hyvin lähellä valtatieä. Perustukset ja alimmat hirret ovat jääneet tien alapuolelle, mikä on ongelmallista muun muassa tien valumavesien vuoksi.

Asuinrakennus on vuodelta 1900 eikä näin ollen Postitalo-nimestään huolimatta edusta postitalojärjestelmän aikaista rakennusta. Tosin osa talon

hirsirungosta on vanhalla paikalla sijainneesta päärakennuksesta. Tupaosan seinät uusittiin kokonaan 1900-luvun alkupuolella. Rakennuksen nykyinen ilme on vuodelta 1962, jolloin sisätilojen lisäksi myös ikkunat ja kuisti uusittiin. Asuinrakennusta vastapäätä on 1920-luvulla rakennettu hirsirunkoinen karjarakennus, jossa nykyisen omistajan vanhemmat pitivät karjaa 1980-luvulle asti. Navettaosan sisustus on säilynyt alkuperäisessä asussaan. Rakennuksen talliosia purettiin 1950–60-luvulla ja tilalle rakennettiin lato. Pihan aikaisempi navetta sijaitsi nykyisen edessä.

Asuinpihan kolmannella sivulla on 1920-luvun tyyliin rakennettu, kahdesta vanhasta aitasta yhdistetty luhtiaitta. Aiemmin mainittu eloaitta sekä riihi ja paja sijaitsivat asuinpihan ulkopuolella.

Postitalon ilme on 1960-luvun alkupuolelta. Nykyisin rakennus on maalattu punaiseksi.

Navetta on rakennettu 1920-luvulla, etualalla 1960-luvulla rakennettu lato-osa.

Luhtiaitta 1920-luvulta.

Riihi ruumenuksen puolelta kuvattuna.

Paja, jossa on kaksiosainen ovi.

Kanavoinnit ja laivaliikenne

Iisalmen seudun kauppayhteydet Viipuriin ja Lappeenrantaan olivat rajajärjestelyjen vuoksi katkenneet Suomen Pohjansodan (1700–21) jälkeen. Talonpojat suuntasivat tuotteineen Pohjanmaalle, pääasiassa Raahen ja Ouluun. Suomen sodan (1808–09) jälkeen Suomen suuriruhtinaskunnan yhteydet Vanhaan Suomeen ja Pietariin avautuivat. Itäsuomalaisella talonpoikaisvoilla ja puutavaralla riitti suurkaupungissa kysyntää. Karjalaisia voisaksoja liikkui Iisalmella saakka, mutta vasta Saimaan kanavan valmistuttua 1856 pohjoissavolaisten voi- ja puutavarakauppa sai merkittävän sysäyksen eteenpäin.

Kuopion ja Iisalmen välinen vesireitti muodosti luonnollisen jatkon Saimaalta Kallavedelle ulottuvalle väylälle. Vesitie Iisalmesta etelään kulki Porovedeltä Nerkoonjärvelle, jonka Nerkoonvirta liitti Onkivedeen. Onkivesi puolestaan laski Viannon kosken kautta Maaninganselkään, joka oli Ruokovirran kautta yhteydessä Kallaveteen. Laivojen kannalta reitillä oli viisi hankalaa kohta: Ruokovirta, Viannonkoski, Tomperivirta, Nerkoonvirta ja Lammavirta. Näiden vuoksi yhtenäistä laivaväylää Kuopion ja Iisalmen välillä ei ollut ennen 1800-luvun loppupuolta.

Iisalmen reitin kunnostus tuli ajankohtaiseksi, kun Saimaan kanavaa rakennettiin ja Varkauden seudulla Taipaleen ja Konnuksen kanavat olivat valmistumassa. Ruokovirran kanava avautui 1846 ja Viannon kanava 1852. Kun Nerkoonvirta ohitettiin avokanavalla, saatiin yhtenäinen vesitie Iisalmen kauppalasta eteläiselle Saimaalle ja sieltä edelleen merelle saakka Saimaan kanavan kautta. Tosin reitti Iisalmesta Kuopioon oli kanavoinneista huolimatta kelvöllinen lähinnä vain pienille lastiveneille.

Kuopio–Iisalmi–väylän kanavoinnit toteutettiin 1860–1870-luvuilla: Nerkoo, Ahkiolahti ja Ruokovirta. Nerkoon- ja Lammavirran ohittava Nerkoon kanava valmistui näistä ensimmäisenä 1869. Iisalmen höyrylaivaliikenteen odotettiin vilkastuvan, mutta Viannon vanha kanava oli liian ahdas isoille aluksille. Kuopion laivat pääsivät vain Ahkiolahdelle asti, missä lastit täytyi purkaa ja viedä maitse virstan matka Onkiveden rantaan. Sieltä matkustajat ja tavarat kuljetettiin höyryveneillä Iisalmeen. Ahkiolahden kanava korvasi vuonna 1874 Viannon ahtaan sulkukanavan ja ohitti vuolaan Tomperinvirran.

Ylioppilaspäivien osanottajat purjehtivat S/S Särkilabdella Iisalmesta Lapinlahden Portaanpähän kesällä 1936. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Ahkiolahden kanavan avautuminen oli piristysruiske Iisalmen laivaliikenteelle, josta muodostui iisalmelaisen kauppahuoneiden vienti- ja tuontikaupan perusta. Iisalmen kauppalaan perustettiin myös laivatelakka lotjien rakentamiseksi. Ruokovirran kanavointi tuli vielä kerran välttämättömäksi, kun laivaliikenne Iisalmen suuntaan vilkastui. Ruokovirran kanava valmistui 1879, minkä jälkeen Kuopio–Iisalmi-väylä oli kaikilta osiltaan vähintään kuusi jalkaa syvä.

Kauppiaat perustivat useita laivaosakeyhtiöitä matkustaja- ja rahtiliikenteeseen. Niistä ensimmäinen oli Iisalmen Höyryvenhe Oy. Iisalmen Höyrylaivaosakeyhtiö toimi 1874–1904. Iisalmen Höyryvenhe Oy muodostettiin uudelleen 1876, jolloin yhtiö sai nimen Iisalmen ja Kiuruveden Höyryvenhe Yhtiö. Sen toiminta jatkui aina vuoteen 1897 saakka. Kauppias Johan Puustinen omisti kaikkiaan kymmenen höyryalusta ja lotjaa, joista liki kaikki oli valmistettu Iisalmessa. Toiminimi Joachim Putkosen leski aloitti liikennöinnin omilla laivoillaan 1897–98. Toiminimen seuraajan Kärkkäinen & Putkonen Oy:n laivastosta kehittyi kaupungin suurin käsittäen vuonna 1918 yhteensä yhdeksän höyryalusta ja kaksitoista lotjaa. Kärkkäinen & Putkonen Oy:n laivaliikenne päättyi 1930-luvun alkupuolella.

Iisalmelaisen höyrylaivaliikenteen pääsuuntana oli 1870-luvulta 1930-luvulle saakka Kuopio ja osalla aluksista sieltä edelleen Saimaan kanavan kautta Itämeri. Vesiliikenteen merkitys oli suuri myös Ylä-Savon sisäisessä liikenteessä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä, jolloin linja-autoliikenne oli vasta orastamassa eivätkä henkilöautot olleet vielä yleistyneet. Maalaiset asioivat Iisalmessa reittilaivojen aikataulujen mukaisesti. Höyrylaivat kuljettivat myös maitoa vesiteitse taloista osuusmeijeriin. Maitotonkkia kertyi useita kymmeniä jo yksinomaan Haapajärven ja Poroveden rantalaitureista. Myös jyvät, perunat, liha ja kananmunat tekivät kaupungissa kauppansa. Eläviä eläimiäkin laivoissa kuljetettiin. Kyläläiset kävivät myymässä satamassa ja torilla marjoja, kaloja ja muita metsäntuotteita.

Vieremän-reitillä matkustajaliikenne alkoi 1898, ja sitä kesti aina 1930-luvulle saakka. Iisalmen ja Onkiveden välillä oli vuodesta 1904 lähtien Kuopioon suuntautuvien reittien lisäksi paikallisliikennettä, josta kilpailivat 1908–16 Nerkoon Höyryvenhe Oy Nerkoo-laivallaan ja Onkiveden Höyryvenhe Oy Onkivesi-aluksellaan, joka jatkoi kulkuaan aina vuoden 1938 loppuun saakka. Onkiveden Iisalmen-reitillä oli yhteensä neljätoista laituria. Esimerkiksi Pörsänmäen, Kotikylän ja Ne-

rohvirran asukkaat kulkivat Kyrön (109) rannasta laivalla Iisalmeen. Myös Vanhanpihan rannassa oli laivalaituri. Väen kerrotaan kokoontuneen laivojen kulkuaikaan odottelemaan Vanhanpihan tupaan. Nerohvirta oli Iisalmen maalaiskunnassa pisimpään laivaliikenteen varassa. Talvisin kulki viittatie jättien yli Taipaleeseen. Säännöllistä laivaliikennettä jatkui 1950-luvun alkuun, jolloin Nerohvirran yli saatiin silta.

Haapajärveen laskevaa Kiurujokea perattiin ensimmäistä kertaa 1866. Laivaliikennettä Kiuruveden ja Iisalmen välillä oli ilmeisesti jo 1869–80, jolloin pienikokoinen Piku-niminen höyrypaatti kulki Iisalmen kauppalaan ja Nivanmäen väliä. Iisalmen ja Kiuruveden välisen väylän syventäminen saatiin päätökseen 1884, jolloin Poroveden ja Haapajärven välinen Kihlovirta perattiin viiden jalan syvyiseksi. Suomalain isäntä Taneli Suomalainen perusti 1890-luvulla naapurinsa kanssa laivayhtiön. Suomela-höyrypaatti kulki Iisalmen ja Nivanmäen laiturin väliä: joka toinen päivä toiseen suuntaan. Kauppias Johan Puustisen omistama Mesek-höyrylaiva alkoi liikennöidä 1897. Myös Joachim Putkosen Kalervo-alus kulki Nivanmälle. Pysähdyspaikkoja olivat Poroveden rannalla Niiralaniemessä (068), Teeriniemessä, Honkapurolla, Puomilassa sekä Kihlovirralla. Haapajärvellä laivalaiturit olivat Puustelissa, Tyrmyssä, Reittulassa (005) ja Jokelassa (001).

Kiurujoella laivaliikenne mahdollistui myös hieman suuremmilla höyryaluksilla 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, kun jokea ruopattiin ja kanavoitiin. Kiurujoessa piti ohittaa neljä koskea kanavilla: Nivakoski, Keuvonkoski, Saarikoski ja Niskakoski. Vain Saarikoskelle tarvittiin sulku. Saarikosken kanavointi toteutettiin 1903–07. Nivankosken vanha maantiesilta korvattiin puisella kääntösillalla, ja siltavartijalle rakennettiin vahtitupa (002).

Saarikosken yläpuolelle rakennettiin järjestelypato eli Runnin neulatammi, jotta Kiuruveden vedenkorkeus pysyi riittävänä laivaliikenteelle. Neulatammen yhteyteen tulivat myös kalaportaat ja uittokouru. Vuosien 1906–23 aikana Saarikosken kanavaa käytti vuosittain vähintään tuhat alusta, muun muassa Kalervo ja kolme Kiuruvesi-nimistä alusta. Saarikosken kanavan kautta kulki myös vilkas turistilinja Runnin kylpylään. Iisalmi–Ylivieska-radan valmistuminen hiljensi laivaliikenteen vuodesta 1924 alkaen, joten maamme viimeisen puusulkukanavan käyttöaika jäi lyhyeksi. Kanava oli avoinna vielä purjehduskauden 1931, mutta seuraavana kesänä se

suljettiin maapadolla. Kanava restauroitiin 1998–2003 Museoviraston ja Merenkululaitoksen yhteistyönä.

Haapajärvellä oli reittiliikennettä Kiuruveden lisäksi myös Siikalahteen ja Haukilahteen. Ruotaan- ja haukilahtelaiset perustivat vuoden 1910 tienoilla Haukilahden Höyryvenhe Oy:n. Sandels-alus kulki Haukilahden linjalla 1912–16 ja Wieremä ilmeisesti 1920-luvun alussa. Särkilahti liikennöi vuodesta 1926 vuoropäivinä Haukilahdesta ja Siikalahdesta Iisalmeen. Alus oli käytössä aina 1940-luvun loppuun saakka. Matkan varrella oli monta laituria eli rykiä, muun muassa Vanhalassa (093), Koljossa (024) ja Puustellinniemessä.

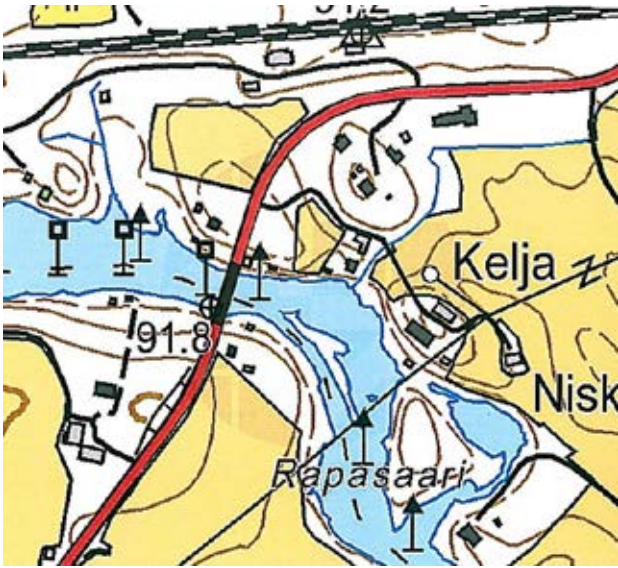
Hernejärven eli Viitaan reitti saa alkunsa pohjoisesta Sukevanjärveltä. Sieltä Matkus-joki virtaa Sonkajärven kautta Hernejärveen. Reitti jatkuu pitkää ja kivikkoista Pitkääkoskea pitkin Koukunjokeen. Viitaanjärveltä on yhteys Tikankosken kautta Kilpijärveen, josta pääsee Kilpivirran kautta Paloisjärvelle ja Paloisvirran kautta Poroselälle. Kulkukelvoton Pitkääkoski kuitenkin esti laivojen nousun Hernejärvelle ja siitä eteenpäin. Viitaan reitillä laivaliikennettä harjoittivat aluksi sekä Paavo Lyyra vuosina 1904–10 (Viitaa I ja II) että hieman myöhemmin aloittanut Ihotunlahden kauppias ja maanomistaja Juho Kaarakainen vuoteen 1913 saakka (Henttu, Ahvensalmi). Tikankoski ja Kilpivirta ruopattiin 1914–16, mikä mahdollisti

myös suurempien höyrylaivojen kulun Pitkääkoskelle saakka. Hernejärvellä liikennöi Hernejärvi II (ent. Ahvensalmi) Pitkääkosken ja Ihotunlahden välillä. Vuonna 1912 perustettu Hernejärven Höyryvenhe Oy yhdistyi Koukunjoen Höyryvenhe Oy:öön 1918.

Pitkääkoski-höyrylaiva hoiti liikennettä Iisalmen kaupungin keskustaan reitillä Pitkääkoski–Viitaa–Tikankoski–Kilpijärvi–Paloisjärvi–Paloisvirta. Laivan omisti kyläläisten perustama Koukunjoen Höyryvenhe Oy. Pitkääkoski-laivaan mahtui lähes sata matkustajaa, ja siinä kuljetettiin myös rahtia. Iisalmen kaupunki rakensi 1911 kivisen Virran laiturin, joka oli Pitkääkoski-laivan määränpää. Vuosina 1912–49 liikennöinyt Pitkääkoski oli suosittu ja keräsi matkustajia laajalta alueelta. Kaukaisimmat asukkaat nousivat Ihotunlahdessa Hernejärvi II -laivaan, siirtyivät jalkaisin Pitkääkosken ohi ja jatkoivat Pitkääkoski-laivalla kello kuusi aamulla Iisalmeen. Osa matkustajista tuli jalkaisin Lyyran rantalaituriin, josta laiva jatkoi kello seitsemältä Iisalmeen. Sinne saavuttiin yhdentoista maissa. Matkan varrella oli monia laitureita, ja pystyipä laivaan nousemaan viereen soudetuista veneistäkin. Pitkääkoski-laivan paluumatka alkoi iltapäivällä kello kolme. Aikataulu mahdollisti asioinnin kaupungissa päiväselteään. Autoliikenne alkoi syrjäyttää laivaliikenteen sotien jälkeen, ja reittiliikenne vuonna 1949.

002 NIVANKOSKEN SILTAVAHDIN ASUNTO

Kiurujoen kanavatontilla oleva entinen Nivankosken siltavahdin asunto edustaa aikaa, jolloin Iisalmen vesistöreitit muodostivat tärkeän liikenneväylän ja niitä oli ryhdytty kehittämään kanavointien avulla. Kiurujoki kunnostettiin ja kanavoitiin vuosina 1903–07 kulkukelpoiseksi. Nivan kohdalla ollut vanha puusilta korvattiin puisella kääntösillalla, jota hoitamaan tarvittiin siltavahti.

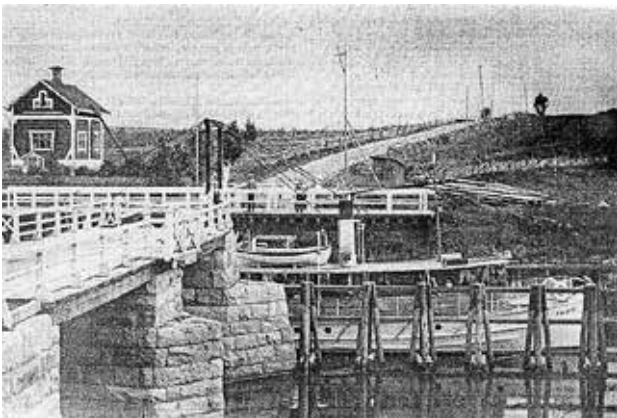

Siltavahdille rakennettu asuinrakennus piharakennuksineen on säilynyt sillan kupeessa. Rakennukset on todennäköisesti suunnitellut arkkitehti Gustaf Nyström (1856–1917), joka suunnitteli myös 1970-luvulla puretun Saarikosken kanavankaitsijan asunnon. Rakennukset muistuttavat detaljoinnin tarkkuudessa ja rakenteiden huolellisessa toteutuksessa paljon rautatie-rakennuksia. Maisema Nivankosken ympärillä on aikoinaan ollut puutonta ja avaraa pelto- ja niittymaisemaa.

Iisalmi–Ylivieska-radnan rakentamisen jälkeen laivaliikenne hiljeni ja loppui kokonaan 1931. Tie- ja

Entinen siltavahdin asunto sijaitsee Kiurujoen varrella Nivan sillan pielessä. Sauna on joen rannassa, asuinrakennus ja aitta vähän kauempana joesta.

Siltavahdin asunto 1920-luvulla, jolloin maisema oli puutonta ja avaraa pelto- ja niittymaisemaa. Silta on juuri käännettynä ja laiva lipuu ohitse. Kiuruveden Kotiseutuyhdistyksen valokuva-arkisto.

Piharakennuksessa on aitta, liiteri, navetta, yliset ja käymälä.

vesirakennushallitus myi sille tarpeettomaksi käyneen siltavahdin asunnon vuonna 1933 Nikolai Niemen leskelle Ester Niemelle (myöh. Piponius), ja 1940-luvun alussa kansakoulunopettajat Juho ja Kaarin Lehkoinen hankkivat sen eläkepäiviensä asunnoksi. Kun Juho kuoli 1961, mökkiin jäi vielä asumaan hänen naimaton sisarensa Iida. Asuinkäyttö loppui pari vuotta myöhemmin, mutta senkin jälkeen lähinaapurit hakivat pitkään talon kaivosta vettä. Siltavahdin talo on edelleen suvulla lomakäytössä.

Siltavahdin mökki.

Taloa korjattiin perusteellisemmin 1994–95, jolloin myös savusauna muutettiin uloslämpiväksi. Sisällä on edelleen komea kaakeliuuni. Kaikkien rakennusten ulkoasussa on säilynyt hyvin niiden alkuperäinen ilme yksityiskohtineen. 1950-luvulla oli tontilta jo purettu varasto toiselta puolelta maantietä.

Sauna

057 PITKÄKOSKI

Pitkäkosken talon pihapiiri on esimerkki tilasta, joka syntyi Iisalmi–Sonkajärvi-vesireitin varrelle. Talo on noin sadan metrin päässä Pitkäkoskesta. Koski hidasti ja vaikeutti vesiliikennettä ja esti sittemmin 1800-luvulla höyrylaivojen nousun Hernejärvelle ja siitä eteenpäin. Kosken ympäristöstä muodostui pysähdyspaikka niin Iisalmen kuin Sonkajärven suunnasta tuleville matkajille. Kosken ansiosta Pitkäkoskella oli vesivoimalla toimiva mylly, jossa lähiseudun talot jauhattivat viljansa. Ympäristössä oli sekä hyviä kaskimaita että joenranta- niittyjä karjatalouden harjoittamiseen. Pitkäkosken etelärannalla sijaitseva Pitkäkosken tila on muodostunut jo ennen isojakoa. Pitkäkoskelle on 1750-luvun pitäjänkartassa merkitty talo (Niemisjärvi 2), pohjoisrannalle sotilastorppa ja etelärannalle vesimylly.

Pitkäkosken tila sijaitsi ainakin jo 1700-luvulta lähtien Hernejärvestä lähtevän Koukunjoen niskassa. Ympäristössä oli myös hyviä kaski- ja niittymaita.

Pitkäkosken tila Iisalmen Niemisjärven kylässä.

Henki- ja rippikirjojen perusteella Pitkäkoski-nimisellä tilalla (Niemisjärvi 1) asui 1800-luvun alkupuolella Väisäsiä, viimeisimpinä herastuomari Paavo Väisänen (1810–69), jonka jälkeen tilanomistajaksi tuli Juho Hujanen (s. 1831). Rippikirjan mukaan tämä muutti vuonna 1869 puolisonsa Miina Nousiaisen (s. 1846) kanssa Pitkäkoskelle Viitaan Ilomäestä (Viitaa 5). Kiinnekirjan Pitkäkosken tilaan Juho Hujanen sai 4.10.1873. Hän oli syntynyt Viitaan kylän Pitkäkoski-nimiseltä tilalta (Viitaa 10, aiemmin Viitaa 3), jota isännöivät Hujaset. Pitäjänkartat 1840-luvulta ja 1920-luvulta havainnollistavat, että Niemisjärven ja Viitaan kylän Pitkäkoski-nimiset tilat sijaitsivat lähellä toisiaan kosken vastarannoilla.

Pitkäkosken tilalla on viettänyt lapsuuttaan kuvanveistäjänä tunnettu Eeva Ryynänen (1915–2001, o.s. Åsenbrygg), jonka äiti oli omaa sukuaan Hujanen.

Pitkäkosken tila (Niemisjärvi 1) on merkitty vuoden 1844 karttaan. Myös joen vastarannalla on talo, joka oli Viitaan kylän Pitkäkosken tila (Viitaa 10). Vuoden 1920 pitäjänkartta (alempi kartta) havainnollistaa Pitkäkosken tilojen keskinäisen sijainnin hyvin.

Myös runoilija Helvi Juvosen lapsuudenperheen kerrotaan asuneen 1920-luvulla Pitkäköskellä. Pitkäkösken siirtyi Korolaisen suvun haltuun vuonna 1936. Pirtti toimi muutaman vuoden kouluna 1940-luvun lopulla, ennen Niemisen koulun valmistumista. Tilalla pidettiin myös pientä kauppaa parin vuoden ajan 1950-luvun puolivälissä.

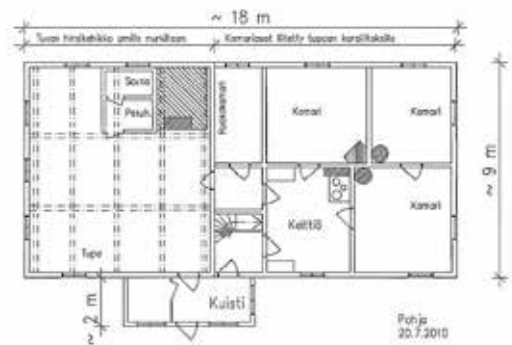
Pitkäkösken tilan päärakennus on vanhimpia iisalmelaisia talonpoikaisia asuinrakennuksia, joiden ikä tunnetaan. Tupaosa on rakennettu vuonna 1802. Savupirttiä jatkettiin myöhemmin kamariosilla, mikä oli tyypillistä talojen vaurastuessa 1800-luvulla. Rakennuksen ulkoseinät on maalattu ilmeisesti ensin

punaisella ja sittemmin keltaisella. Yhtenäinen vesikatto on muistitiedon mukaan rakennettu 1919. Todennäköisesti samaan aikaan tehtiin panelointi. Hirsirakenteisessa kuistissa on jugend-tyyliset ikkunat. Sauna pesutiloineen lisättiin suureen tupaan 1980-luvulla. Nykyisin vanha päärakennus on varastotiloina.

Pitkäkösken tilan pihapiiriin kuuluu varastoaitan lisäksi puurakenteinen navetta- ja tallirakennus vuodelta 1923, lato-osa 1950-luvulta. Navetan pohjaratkaisu on tyypillinen 1900-luvun alkuvuosikymmenille: kaikki eläintilat on keskitetty samaan rakennukseen, lantala on sisässä keskellä ja heinäparvi on osin eläintilojen päällä.

Pitkäkösken tilan vanha päärakennus. Vanhin osa on vuodelta 1802.

Pitkäkösken päärakennuksen pohjapiirros.

Lato ja liiteri 1950-luvulta.

Navetta vuodelta 1923, lato-osa 1950-luvulta.

109 KYRÖ

Kyrön tila (Ulmala 9, isonjaon jälkeen Ulmala 24) oli yksi Peltosalmen, Nerkoonsjärven ja Nerohvirran rantamille syntyneistä maatioista. Järvialuetta pitkin kulki jo eräajalla vanha veneväylä ja talvitie pohjoisille latvavesille. Kun kanavoinnit Kuopion ja Iisalmen välillä saatiin toteutettua 1800-luvun loppupuolella, monet laivaväylän varrella sijaitsevista taloista rakensivat omat laivalaiturinsa, joissa höyrylaivat pysähtyivät. Vanhan 1750-luvun pitäjänkartan mukaan Nerkoonsvirrassa oli mylly ja virran molemmin puolin niittyjä. Nykyisen Kyrön kohdalla oli kuusimetsäistä ylämaata, joka soveltui hyvin kaskeamiseen. Asutusta Kyrön kohdalla ei vielä tuolloin ollut.

Kyrön tila (Ulmala 24) on merkitty 1840-luvun pitäjänkarttaan.

Kyrön isäntänä oli Vilppu Ruotsalainen (1760–1823) 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Hänen jälkeensä tilaa kutsuttiin myös Annilaksi, ilmeisesti leski Anna Koikkalaisen mukaan. Tila siirtyi Kokkosen suvulle viimeistään 1840-luvun taitteessa, kun Jussi Matinpoika Kokkonen 1801–1866 hankki sen omistukseensa. Suku tuli tilalle Lapinlahden Martikkalasta (Rantala, Martikkala 1). Jussi Kokkonen kuoli suurten nälkävuosien aikaan 1866. Isännöisyys siirtyi hänen pojalleen Pekka Kokkoselle (s. 1826), jonka aikana omistukseen hankittiin myös Syväkuusen tila (Ulmala 22). Pekan jälkeen tilanpitoa jatkoivat hänen kolme poikaansa.

Kyrön tilan päärakennus on rakennettu 1890-luvun taitteessa. Rakentajan tiedetään olleen paikallinen

Kyrön vuoden 1920 pitäjänkartassa.

Kyrön päärakennus. Kuva (vas.) on Suomen maatilat -kirjasta (1932), oikealla kuva 2010-luvulta.

Pekka Hyrkäs (s. 1862), joka urakoi useita muitakin seudun rakennuksia. Hänet on merkitty talollisena osalle Kyrön tilaa noin kymmenen vuoden ajan 1880-luvun alkupuolelta lähtien. Muistitiedon mukaan Olli Pekanpoika Kokkonen (s. 1861) oli ostanut talon vielä keskeneräisenä Pekka Hyrkkäältä. Kiinnekirjan Olli Kokkonen sai Kyrön tilaan 1894. Aiempi päärakennus oli sijainnut rannan puolella itä-länsi-suuntaisesti.

Osin uusrenessanssivaikutteinen Kyrön talo on kerralla valmiiksi rakennettu. Perinteisestihän päärakennukset rakennettiin useassa osassa, ja vanhin osa oli savupirtti. Kyrön talossa klassistisia piirteitä edustavat 1930-luvun taitteessa toteutettu ulkoverhoilu, lasikuisti ja puolipyöreä kattoikkuna. Vanhan pihapiiriä esittävän maalauksen mukaan rakennus maalattiin keltaiseksi valkoisin listoin. Maalauksessa katto näyttää maalaamattomalta, koska tuolloin rakennus sai todennäköisesti nykyisen saumapeltikaton. Alkuperäinen kate oli luultavasti päre. Myöhemmin julkisivut on maalattu uusrenessanssin mukaan vaaleammaksi tummin ikkuna-listoin ja nurkkalaudoituksin.

Rakennus on säilyttänyt poikkeuksellisen hyvin sekä 1890-luvun ja 1930-luvun piirteet. Myöhempiä muutoksia ovat kammarien ja salin seinien levyttäminen lastulevyllä sekä joidenkin puulattioiden peittäminen muovi- tai muilla kokolattiamatoilla. Ainoa huoneiltojen muutos on eteiseen rakennettu pieni wc. Talossa on säilynyt uusrenessanssivaikutteiset uunit ja välivet. Uunimalleista vaatimattomin ja yksinkertaisin on ullakkohuoneissa, eniten koristeltu salissa. Myös Kyrön pihapiiri on säilyttänyt verrattain hyvin 1900-luvun taitteen ilmeensä. 1980-luvulla toteutettu pihasuunnitelma näkyy edelleen runsaana eri kasvilajien määränä. Talon rannan puolella sijaitsivat aiemmin keittiökasvimaat, nyt paikalla on valtavia tyrnipensaita.

Pihapiirissä lähinnä asuinrakennusta on pitkä aitta, joka on nykyisin varastona. Rakennuksen itäpäädyssä on yksikerroksinen meijeriosa. Asuinrakennusta vastapäätä on pikkutaliksi kutsuttu hirsirakennus, joka toimii nykyisin liiterinä. Pihan eteläsvuulla on vuonna 1964 rakennettu, navettaosaltaan punatiilinen karjarakennus, jossa pidettiin karjaa vuoteen 2005 asti.

Kyrön perinteinen pihapiiri on ikuistettu myös maalaukseen, jonka ajankohta ei ole tiedossa.

Vanhempi navetta sijaitsi pikkutallin länsipuolella. Tästä navettakokonaisuudesta on jäljellä enää lato-osa. Sen länsipuolella on säilynyt paja, joka rakennettiin metsässä sijaitsevan pienen lammen tuntumaan. Pihatie varrella on kaksikerroksinen vilja- eli jauhoaitta.

Aittarivin jatkeena on kylämeijerin osa.

Kyrön jauhoaitta.

Ilmakuva Kyrön pihapiiristä 1990-luvun taitteessa.

Kyrön komea aittarivistö.

Rautatie ja asemarakennukset

Kun Savon rataa jatkettiin 1900-luvun alussa Kuopiosta Iisalmeen saakka, merkitsi uusi liikennemuoto sekä ympärivuotisia että aiempaa nopeampia liikenneyhteyksiä Etelä-Suomeen ja Suomenlahden satamiin. Voikaupan kannalta tärkeä oli yhteys Hankoon, sahatavaroiden osalta Kotkaan. Myös yhteydet Pietariin ja Helsinkiin paranivat merkittävästi. Takaisinpäin tavarajunissa kulki vaunulasteittain halpaa venäläistä tuontiviljaa, joka helpotti varsinkin tilattomien elämää, erityisesti katovuosina.

Rautateiden paikallisliikenne palveli aina 1960-luvulle saakka laajalti Iisalmen maalaiskunnan asukkaita. Radan varsilla henkilöjunat pysähtyivät lyhyin välein,

mikä mahdollisti koululais-, työmatka- ja asioimisliikenteen aikana, jolloin henkilöautot eivät olleet vielä yleistyneet. Esimerkiksi Savon radalla pysähdyspaikkoja olivat Iisalmen maalaiskunnan ja kaupungin alueella ainakin seuraavat: Taipale, Suutari, Ohenmäki, Peltosalmi (129), Kirma, Saha, Keveli, Iisalmi, Suurisuo, Peltomäki, Holopanlahti, Soinlahti ja Latukka.

Lisäksi 1920-luvulla valmistuneen Iisalmi–Ylivieska-radan varrella oli asema tai pysäkki Ylemmäisillä, Kurenpolvessa ja Runnilla (130). Myös rautatieläisten asunnot kuuluivat radanvarsikylien kulttuuriympäristöön, kuten Taipaleella (132)

Mikko Kolehmäinen valokuvasi 1920-luvun taitteessa näkymän Soinlahden aseman ikkunasta Soinlahden satamaan ja makasiineihin. Rantaan kulki pistoraide. Soinlahden vastarannalla Yläpiha. Iisalmen Kameraseura.

129 Peltosalmen pysäkki ja asema

Kuopion ja Iisalmen välinen rautatieliikenne aloitettiin väliaikaisesti marraskuussa 1901, mutta virallisesti Iisalmen rataosa luovutettiin liikenteelle seuraavan heinäkuun alussa. Radanvarren asemat ja muuta liikennepaikat rautatieläisten asuntoineen rakennettiin Rautatiehallituksen arkkitehtien laatimien piirustusten mukaisesti. Jo vuodesta 1860 alkaen Rautatiehallituksessa alettiin laatia tyyppi- ja piirustuksia eri rakennustyypeille, kuten asemarakennuksille, asunnoille ja piharakennuksille.

Peltosalmen asema piharakennuksineen kuuluu Kuopiosta Iisalmeen vuosina 1898–1902 toteutettuun Savon radan osuuteen. Paikan valintaan vaikutti todennäköisesti Peltosalmen karjanhoito- ja maanviljelyskoulujen läheisyys. Aseman vaikutuk-

Peltosalmen asemarakennus. Kuvaaja Tapio Keränen.

sesta läheisyyteen syntyi merkittävää teollisuutta, ensimmäisenä saha 1920 ja myöhemmin Peltosalmen konepaja (sittemmin Normet) ja Betonimestarit.

Kuopio–Iisalmi-rataosuudella käytettiin Rautatiehallituksen pääarkkitehti Bruno Granholmin (1857–1930) vuonna 1896 laatimia rakennusmalleja, kuten myös seuraavana rakennusvuorossa olleella Iisalmi–Kajani-rataosuudella. Näihin niin sanottuihin 5. luokan asemarakennuksiin kuuluivat asemapäällikön asunto, tämän virkahuone ja odotushuone matkustajille.

Peltosalmen pysäkki korotettiin asemaksi 1944, mutta palautettiin laiturivaihteeksi vuonna 1958. Henkilöliikenne lopetettiin 1984. Pysäkki- ja talousrakennukset valmistuivat 1902. Laajennukset toteutettiin vuosina 1904 ja 1954 alkuperäistä tyyliä kunnioittaen. Muutokset voi havaita vain yksityiskohdista, kuten sokkelin materiaalin muuttumisesta graniitista betoniin. Sen sijaan myöhemmät VR:n aikaiset muutokset poikkeivat aiemmasta tyylistä. Sirkka Valanto kuvaa Peltosalmen pysäkkiä museoviraston julkaisussa *Suomen rautatieasemat vuosina 1857–1920:* ” – se on myöhemmin lähes kokonaan pilattu laajennuksilla ja muutoksilla.”

Nykyinen omistaja osti Peltosalmen aseman pihapiiriin kuuluvine rakennuksineen vuonna 2003, minkä jälkeen asemarakennusta on vähitellen korjattu asunnoksi palauttaen takaisin vanhempaa ilmettä. Uunien hormit on rakennettu uudelleen paloturvallisuutta korostaen:

Peltosalmen asemarakennus.

ne eivät enää nouse uunien päältä. Lattiat on lisälämönöeristetty. Rakennuksen sirot 1800-luvun lopun ikkunat, joissa ei ole pystyvälikarmia, on säilytetty.

Peltosalmen asemarakennuksen alla on poikkeavasti kellari. Yleensä tällä rataosuudella kellari oli erillinen rakennus. Vuoden 1896 asematyypin arkkitehtuurissa julkisivulaudoitus ja sommittelu olivat aiempaa uusrenessanssin aikakautta yksinkertaisempaa. Rakennuksissa käytettiin pääsääntöisesti yhtä julkisivuverhoustyyppiä siten, ettei samaan rakennukseen yhdistetty useampaa laudoitustapaa (pysty- ja

vaakalaudoituksia). Verhous ja koristelu vaihtelivat rakennustyyppin mukaisesti. Asemarakennukset verhottiin vaakaneloinnilla ja maalattiin öljymaalilla.

Peltosalmen aseman pihapiirissä on sauna, makasiini ja ulkorakennus, jossa on ollut navetta, liiteri, aitta ja huussi. Sauna on kunnostettu 2011. Se on poikkeuksellisen suuri, koska alun perin siinä oli pesutupa ja rakennusta käytti useampi perhe. Pihassa on säilynyt asemapihoille tyypillistä puustoa, kuten lehmuksia ja pihtakuusia. Aseman alueeseen kuulunut vahtitupa piharakennuksineen on purettu 1970-luvun jälkeen.

Makasiini

Ulkorakennus

Sauna

Palanut Soinlahden asema

Kuopio–Iisalmi-rataosuuden valmistuttua rautatien rakentamista jatkettiin Iisalmesta Kajaaniin, jonne liikenne alkoi vuonna 1904. Soinlahdesta oli 1800-luvulla muodostunut alueellisesti merkittävä satamapaikka, jossa purettiin etelästä vesitietä tulevat kuormat kuljetettavaksi hevoskyydillä Kainuuseen. Nämä kuljetukset siirtyivät 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä rautateille. Soinlahti teollistui sotien jälkeen. Aseman viereen perustettiin Soinlahti Oy:n tiilitehdas 1950 ja saha 1952.

Iisalmi–Kajaani-radan asema- ja asuinrakennuksissa käytettiin samoja piirustuksia kuin Kuopio–Iisalmi-välilläkin. Soinlahden asemarakennus rakennettiin 1904

Bruno Granholmin laatimien pysäkkirakennuksen eli niin sanottujen 5. luokan tyyppiipiirustusten mukaan. Piirustukset olivat tyyliltään kansallisromanttisia pitkine räystäineen ja puuleikkauksineen. Samaa tyyppiä oleva pysäkki on muun muassa Lapinlahden Alapitkällä. Noin 50 metrin päähän pysäkkirakennuksesta luoteeseen rakennettiin radan varteen ratavartijan asuinrakennus, ulkorakennus ja erillinen sauna.

Joulun alla 2001 Soinlahden pysäkkirakennus paloi, minkä jälkeen Ratahallintokeskus myi asema-alueen muut rakennukset usealle eri yksityishenkilölle. Makasiini ja sauna sijaitsevat Halkorannantien tuntumassa. Asemarakennus oli niiden ja ratavartijan asuinrakennuksen välissä radan tuntumassa.

Soinlahden asema elokuussa 1971. Kuvaaja Tapio Keränen.

130 Runnin asema

Iisalmi–Ylivieska-rataosuus eli poikkirata Ylä-Savosta Pohjanmaalle vihittiin käyttöön heinäkuussa 1926. Iisalmen maalaiskunnassa rataosuuden varrella olivat Runnin asema sekä Kurenpolven ja Ylemmäisen liikennepaikkarakennukset, jotka avautuivat liikenteelle joulukuussa 1923. Ylemmäisen pysäkki oli toiminnassa kesään 1973 ja Kurenpolven pysäkki kesään 1984 saakka.

Ennen radan valmistumista Runnin kylpylävieraat matkasivat laivalla Iisalmesta Porovettä, Haapajärveä ja Kiurujokea pitkin kylpylän laituriin. Sittemmin juna toi – ja tuo edelleen – matkailijat parin kilometrin päähän kylpylästä. Runnin asemarakennus (130) valmistui talvella 1924, ja se rakennettiin Rautatiehallituksen rakennusosaston arkkitehdin Jarl Ungernin (1888–1974) piirustusten mukaan.

Iisalmi–Ylivieska-rataosuuden rakennukset edustavat 1920-luvun pohjoismaista klassismia selkeine symmetrisine rimalaudoitettuine julkisivuineen. Samantyyppisiä

piirustuksia käytettiin samoihin aikoihin rakennetuilla Oulu–Kajaani- ja Turku–Uusikaupunki-radoilla. Näiden ratojen asemarakennuksille oli ominaista korkeat, usein kattoikkunoiden koristamat jyrkät katot sekä pieniruutuiset ikkunat, pystyrimavuoraus ja pylväiden kannattamat avokuistit. Nurkat oli tyypillisesti laudoitettu korostetun levein valkein listoin.

Runnin asemarakennuksessa oli matkustajien odotussali, asemapäällikön toimisto, matkatavaroiden säilytys huone ja kaksi asuinhuoneistoa. Asemapäällikön kolmen huoneen ja keittiön asunto sijaitsi toisessa kerroksessa. Ensimmäisessä kerroksessa oli pienempi kahden huoneen ja keittiön huoneisto. Toinen ensimmäisen kerroksen huoneista muutettiin postiksi 1956. Asemarakennuksen alle oli sijoitettu pieni kellari.

Runnin aseman pihassa on säilynyt arkkitehti Jarl Ungernin tyyppiin piirustuksilla rakennettu ulkokuonerakennus, jossa alun perin oli asuntokohtaisesti ulkokäymälä, navetta, lantala ja halkovaja. Länneämpänä radan varrella, noin sadan metrin päässä

Runnin asemarakennus toukokuussa 1973. Runnin asemarakennus on nykyisin asuinkäytössä. Kuvaaja Tapio Keränen.

entisestä asemarakennuksesta on sauna, joka on rakennuspiirustusten mukaan toiminut aikoinaan myös pyykki- ja leivintupana. Jalopuut reunustavat asemalle johtavaa tietä. Entinen tavaramakasiini, jossa oli sekä kylmä että lämmin varasto ja pieni toimistohuone, kuuluu edelleen asemapihan rakennuksiin.

Runnin asema alennettiin laiturivaihteeksi 1964 ja muutettiin miehittämättömäksi liikennepaikaksi

Arkkitehti Jarl Ungerin suunnittelema Runnin asemarakennuksen ulkokuone.

1972. Tavaraliikenne lopetettiin 2001, ja samoihin aikoihin ratapiha purettiin. Kylpylähotellin ansiosta henkilöliikenne jatkuu kuitenkin edelleen, ja liikennepaikalle on rakennettu korkea laiturirakennus on nykyisin kuvataiteilija Timo Tolosen omistuksessa. Rakennusta on korjattu vanhat piirteet säilyttäen.

Asemasta länteen on sauna, joka toimi aikoinaan myös pyykki- ja leivintupana.

Vuoden 1972 peruskartassa Runnin asema ulkorakennuksineen ja makasiineineen. Aseman länsipuolelta on myöhemmin purettu useamman perheen asuinrakennus (kartan vasemmassa laidassa).

Runnin asemarakennus on nykyisin asuinkäytössä. Kuvattu 2022.

Kurenpolven liikennepaikkarakennus keväällä 1973.

132 Taipaleen vahtitupa

Rautatieliikenteen turvallisuus perustui vuosikymmenen ajan siihen, että kunkin rataosuuden kunnossapidosta ja junien kulusta vastasivat rautatieläiset, jotka myös asuivat saman rataosuuden varrella. Taipaleen asemamiehen asuinrakennus piharakennuksineen kuuluu Kuopiosta Iisalmeen vuosina 1898–1902 toteutettuun Savon radan osuuteen. Nerkoonjärven ja Kirmanjärven väliselle kapealle Taipaleen kannakselle perustettiin Peltosalmen pysäkin alainen laiturivaihde. Laiturivaihde muutettiin miehittämättömäksi seisakevaihteeksi 1968, ja henkilöliikenne lopetettiin 1970. Koko liikennepaikka lakkautettiin 1973.

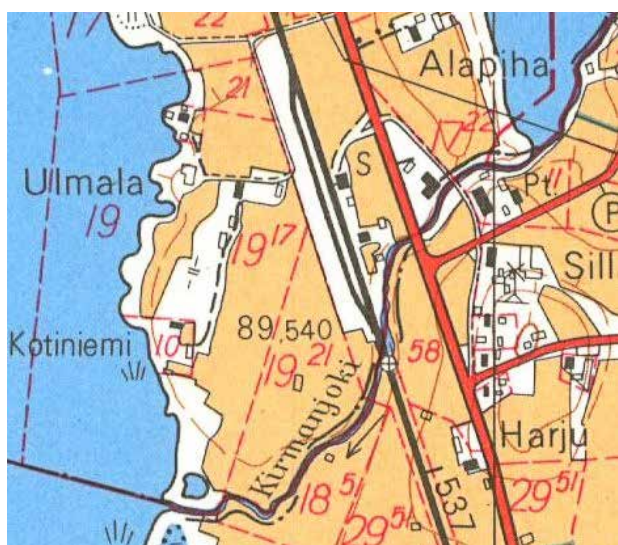
Taipaleen pysäkin laiturirakennus on purettu ilmeisesti 1970-luvulla, mutta entinen asemamiehen eli ratavartijan asuinrakennus piharakennuksineen on säilynyt. VR

myi asemamiehen kiinteistön yksityiskäyttöön vuonna 2003. Asuintalo ulkorakennuksineen on kunnostettu alkuperäistä rautatieläisarkkitehtuuria kunnioittaen.

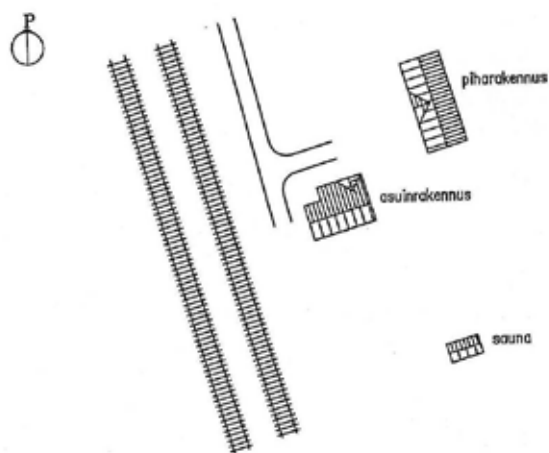
Rautatieläisten asunnot rakennettiin Rautatiehallituksen arkkitehtien laatimilla tyyppipiirustuksilla. Taipaleen asemamiehen asunto on tehty ”yksinkertaisen vahtituvan piirroksilla”, joilla rakennettiin Kuopio–Iisalmi rataosuudelle kaikkiaan 19 rautatieläisten asuinrakennusta. Yksinkertainen vahtitupa oli yleisin valtionrautateille rakennetuista asuntotyypeistä. Niitä tehtiin 2–5 kilometrin välein. Vuonna 1920 vahtitupia oli maassamme yli 850. Nykyään valtaosa on purettu ja jäljellä on tuskin kymmenesosaa. Lähin Taipaleen kaltainen, samoilla tyyppipiirustuksilla rakennettu pihapiiri sijaitsee noin viiden kilometrin päässä Lapinlahden Nerkoolla. Taipaleelta seuraava pohjoiseen päin, Ohenmäen vahtitupa, on purettu.

Taipaleen pysäkki (vaaleat rakennukset oikealla) ja ratavartijan talon pihapiiri (vas.) ennen 1970-luvun puoliväliä. Kuva on otettu valtatie suunnalta ennen laiturirakennuksen purkamista. Nykyisin etualan pellolla kasvaa tiheä lehtipuusto.

Vuoden 1973 peruskarttaan on merkitty sekä Taipaleen pysäkkirakennus (pohjoisempi) ja ratavartijan asunto ulkorakennuksineen.

Taipaleen ratavartijan pihapiiri.

Ratavartijan tehtävänä oli huolehtia radan kulkukelpoisuudesta ympäri vuoden: kesällä esimerkiksi vahdittiin, ettei eläimiä päässyt raiteille, syksyisin raiteita puhdistettiin lehdistä ja talvisin lumesta. Radan huollon koneellistuessa ratavartijoiden määrä väheni ja työsuhteeseen kuuluneet vahtituvat jäivät vähitellen asumattomiksi. Vaikka ratavartijan asunnot olivat kooltaan pieniä, pyrittiin ne rakentamaan yhtä huolellisesti kuin muutkin rautatierakennukset, mikä on edesauttanut rakennusten säilymistä. Nykyisin vahtitupia käytetään lähinnä vapaa-ajan asuntoina.

Vahtitupien mallit vaihtelevat eri rataosuuksilla. Vanhimmat 1860-luvulta olivat yhden huoneen tupia. Rautatiehallituksen pääarkkitehti Bruno Granholmien vuoden 1896 mallipiirustusten mukaan rakennettujen Kuopio–Iisalmi-välisen tupien pinta-ala oli suurempi. Niissä oli isohko huone ja hella-leivi-

nuunilla varustettu keittiö. Ruokakellari sijoitettiin rakennuksen alle, jos maasto-olosuhteet sen mahdollistivat, tai tuvan läheisyyteen, kuten Taipaleella.

Vahtituvan rakennuksen hahmo on 1896 mallipiirustuksessa epäsymmetrinen. Kattokulma on suhteellisen loiva, koska katteena käytettiin huopaa, jota tervattiin aika ajoin. Jyrkemältä katolta terva olisi valunut tervattaessa pois. Ulkoseinät vuorattiin vaakalaudoituksin tai, kuten Taipaleen vahtituvassa, pystylistoin eli rimalaudoituksella. Rakennusteolliset yksityiskohdat olivat vahtituvissakin runsaita, muun muassa räystäiden alla on muotoillut ja uurrenkoristellut konsolituet. Säälle alttiimmat koristeaiheet, kuten katonharjoja koristaneet erilaiset puiset spiirat, ovat ajan myötä hävinneet useimmista vahtituvista, myös Taipaleen vahtituvasta.

Arkkitehti Bruno Granholmien tekemiä vahtituvan mallipiirustuksia.

Taipaleen vahtituvan ikkunat.

Taipaleen ratavartijan mökki eli vahtitupa.

Vahtituvan ikkunakarmin mallina oli Granholmin piirustuksessa T-karmi, jota kutsuttiin myös venäläiseksi ikkunaksi. Mallipiirustuksessa rakennuksen kahdella sivuilla ei ole ollenkaan ikkunoita. Taipaleella pihapäättyyn on lisätty kapea ikkuna, joka on vuoden 2008 jälkeen korvattu uudella ikkunalla, jossa on vanhan mallin mukaan koristellut ikkunalistat. Muut ikkunat ja listat ovat alkuperäisiä ja kunnostettu. Ikkunalistat ovat täysin samanlaiset kuin tyyppiipiirustuksissa.

Edellinen omistaja oli korvannut Taipaleen vahtituvan sisäänkäynnin graniittikiviportaot puisilla. Seinät on vuoden 2008 jälkeen maalattu punamullalla ja listat öljymaalilla. Nykyiset omistajat ovat myös korjanneet korkeat helmalaudat kääntämällä laudat toisinpäin eli ehjän pinnan ulospäin.

Vahtituvan sisätiloissa suurin muutos on leivinuunihellan korvaaminen uudemmalla liedellä, mahdollisesti 1930–50-luvulla. Asuinhuoneessa uuni sijaitsi alun

perin nurkassa siten, että savupiippu lähti suoraan uunin päältä. Nykyisin pönttöuuni sijaitsee keskellä väliseinää hormin leväessä omilla perustuksillaan. Sisätilat on korjattu paljon vanhaa säästäen, kuten kattopaneloinnit ja listoitukset sekä Korsu- eli Enso-tapetti keittiössä. Tuulikaapissa on vanhat seinäpaneelit, jotka on maalattu vanhoilla soinnukkailla sävyillä. Edellinen omistaja on poistanut kamarin pinkopahvit ja tapetit. Seinät ovat hirsipinnalla.

Ratavartijan asuntoon kuuluvan piharakennuksen tiloina oli alun perin 1–2 lehmän navetta, ulkokäymälä, halkovaja ja ruoka-aitta sovitettuna samaan rakennukseen. Pihapiiriin kuulunut hirsinen sauna paloi edellisen omistajan aikana. Palaneen paikalle on rakennettu uusi sauna.

Taipaleen vahtituvan ulkorakennukset: navetta, lantala, käymälä, liiteri ja ruoka-aitta sekä etualalla kaivo.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto
Iisalmen seurakunta, rippikirjat
Iisalmen henkikirjat

Kartat

Pitäjänskartat 1750-luku, 1840-luku, 1920
Peruskartat 1973, 2011

Haastattelut (rakennusinventointien yhteydessä)

Seppo Hietakorpi 2022
Hanna Hietakorven tytär Seija
Sirkka Heiskanen-Mäkelä 2015
Ahti Hujanen 1995, 2010
Heikki Kokkonen 1995
Matti Kokkonen 1995, 2010
Uolevi Kokkonen 2010
Kari Makkonen 1995
Hilkka Määttänen 2010, 2022
Otto Smed 1995
Timo Tolonen 2022
Mauno Väisänen 2011, 2021
Veijo Väätäinen 2011

Verkkosivustot

Iisalmen komppania, Väinö Holopaisen kotisivut, www.rajapuro.net/savojr/iisalmi.html luettu 9.11.2015.

KIRJALLISUUS

Boisman, Elsa 1973, Iisalmen maalaiskunnan historia 1922–1969. Iisalmi: Iisalmen maalaiskunnan historiatoimikunta.

Brander, U., Groundström, Osk., Jonasson, Felix, Kivialho, Akseli, Kivialho, K. & Mattsson

2. 1932, Suomen maatilat 4. Kuopion, Mikkelin ja Viipurin läänit. WSOY: Porvoo. Verkossa tietokantana: Suomen maatalousmuseo Sarka, Sukutilat webissä, <http://sukutilat.sarka.fi/>

Iltanen, Jussi 2009, Radan varrella. Suomen rautatieliikennepaikat. Helsinki: Karttakeskus.

Kajanus, Jouko 2009, Viitaan kylän liikenneolot, Teoksessa Viitan koulupiirin kyläkirja, toim. Anja Tšokkinen, Iisalmi: Viitan kylätoimikunta.

Karhunen, Timo 2004, Nerkoojärven höyrylaivat, teoksessa Nerkoon kyläkirja, 500 vuotta Nerkoota sanoin ja kuvin. Lapinlahti: Nerkoon seudun kyläyhdistys ry.

Myllykylä, Turcka 1991, Suomen kanalien historia, Helsinki: Otava.

Nenonen, Marko 1999, Kulkijan taival. Teoksessa Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860. Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta 1. Toimittanut Tapani Mauranen, Tielaitos, Edita, Helsinki.

Nuutinen, Mirja 2000, Runnin kulttuurimaiseman hoitosuunnitelma. Iisalmen kaupunki.

Pakarinen, Olavi ja Miettinen Marita 1994, Suuri Savontie, Vanhan valtatie tarina. Tielaitos, Kaakkois-Suomen tiepiiri, Mikkeli.

Peitsara, Perttu & Strang, Mikko (toim.) 2014, Nissilän kylän Postila 1600-luvulta näihin päiviin. Kaisa Maria Makkosen juuret ja suku. Kerimäen Makkosia 1600-luvulta näihin päiviin -sukukirjan täydennysosa. Sukuseura Henrik ja Maria Makkosen jälkeläiset, Jyväskylä.

Pietiäinen, Jukka-Pekka 1988, Suomen Postin Historia. Posti- ja telelaitos, Helsinki.

Pohjois-Savon maakuntakaava 2030.

Puramo, Eino 1952, Itä-Suomen vesitiekysymykset 1800-luvulla. Erikoisesti Saimaan kanavaa silmällä pitäen vuoteen 1870. Historiallisia tutkimuksia XXXVII. Helsinki: SHS.

Rissanen, Santeri 1927, Entisen Iisalmen pitäjän historia. Iisalmi, Sonkajärvi, Vieremä.

Rytkönen, Viljo 2012, Laivaliikennettä Kiuruveden, Haapaveden ja Iisalmen välillä. Teoksessa Täällä ovat juuremme. Korpijoki, Paaslahti, Ruotaanlah-ti, Ruotaanmäki, Siikalah-ti. Toim. Mikko Lehti-nen. Iisalmi: Länsi-Iisalmen kylähistoriapiiri.

Räisänen, Tauno 1959, Iisalmen kaupungin historia 1860–1930, Iisalmen kaupunki, Iisalmi.

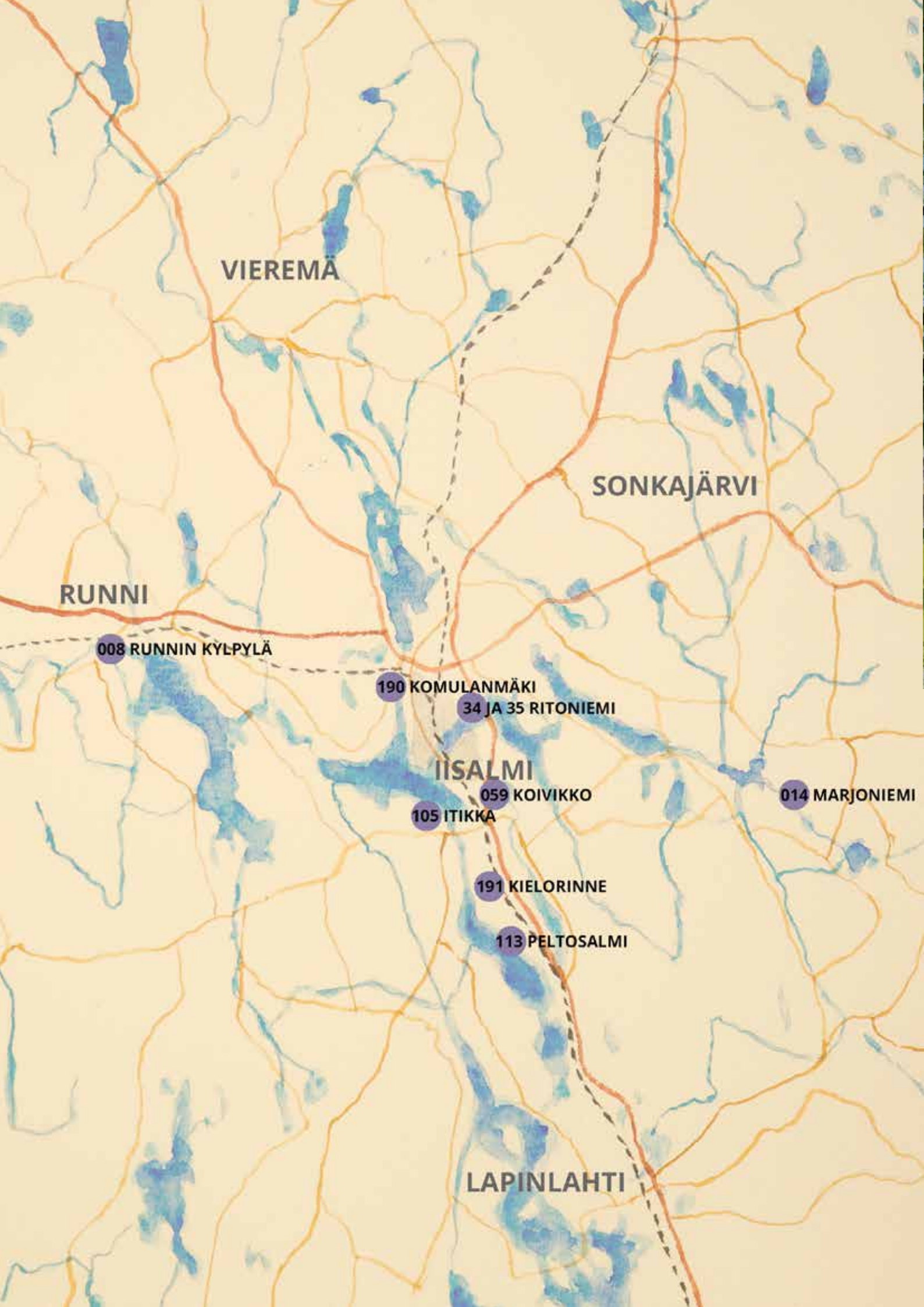
Saloheimo, Veijo 1990, Savo suurvallan valjaissa 1617–1721. Savon historia 2:2, Kustannuskiila, Kuopio.

Suuri maatilakirja 8 1966, Keski-Suomen, Pohjois-Karjalan ja Kuopion läänit. Kustannustuote: Helsinki.

Tsokkinen, Anja 1996, Iisalmen kaupungin historia 1930–1969. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Tsokkinen, Anja 2004, Ylä-Savon kestikievareista, teok-sessa Nerkoon kyläkirja, 500 vuotta Nerkoota sanoin ja kuvin. Lapinlahti: Nerkoon seudun kyläyhdistys ry.

Wirilander, Kaarlo 1960, Savo kaskisavu-jen kautena 1721–1870. Savon historia 3. Sa-von säätiö. Kustannuskiila, Kuopio.

VIEREMÄ

SONKAJÄRVI

RUNNI

008 RUNNIN KYLPYLÄ

190 KOMULANMÄKI

34 JA 35 RITONIEMI

IISALMI

059 KOIVIKKO

014 MARJONIEMI

105 ITIKKA

191 KIELORINNE

113 PELTOSALMI

LAPINLAHTI

SÄÄTYLÄISASUTUSTA

Iisalmen pitäjä kuuluu savolaiseen säätyläiskartanoalueeseen. Savossa kartanot olivat yleensä maa-alaltaan pienempiä ja elämäntyylyltään vaatimattomampia kuin Etelä- ja Länsi-Suomen vauraat aateliskartanot. Savossa on arvioitu olleen enimmillään noin 140 kartanoa suomalaisen kartanokulttuurin kukoistusaikana 1700-luvun loppupuolelta 1800-luvun puolivälin tienoille. Pohjois-Savossa säätyläisiä ja heidän kartanoitaan oli huomattavasti vähemmän kuin Etelä-Savossa: alle neljäkymmentä. Nykyisen Iisalmen kaupungin alueella sijaitsi kymmenkunta kartanoa.

Kartanoksi kutsuttiin säätyläisen omistamaa suurtilaa. Rajanveto kartanon ja maatilan välillä ei ollut

yksiselitteinen, mutta säätyläiskartanoon liittyi olennaisesti tavallisen rahvaan arkea yllisempi herrasväen elämänmuoto. Kartanolla oli useita torppia ja varaa myös palvelusväkeen. Säätyläisiin kuuluivat aatelisten lisäksi 1700–1800-luvuilla tyypillisesti papit, opettajat, ylioppilaat, maanmittarit ja muut siviilivirkamiehet, lääkärit ja apteekkarit. Vauraat kauppias-, käsityöläis- ja talonpoikastaustaiset suurtilanomistajat jäljittelivät elämäntavassaan säätyläisiä. Paikalliseen säätyläistöön lasketaan usein mukaan myös upseerit ja aliupseerit. Heidän virkatalonsa päättyivät Suomen sodan jälkeen usein muiden säätyläisten vuokratiloiksi. Esimerkiksi Iisalmen kauppalan nimismies August Rissanen asui jonkin aikaa 1860-luvulla Iso-Partalan puustellissa ja

metsänhoitaja Henrik Johan Aminoff vuokrasi 1867 Ahmonsaaren sotilasvirkatalon (059). Iisalmelaisia sotilasvirkataloja on käsitelty erillisessä luvussa.

Säätyläisten osuus Iisalmen pitäjän väestöstä oli 1–2 prosenttia 1700–1800-luvulla, mutta heidän taloudellinen ja sivistyksellinen merkityksensä oli paikallisesti huomattava. Säätyläistilojen keskittymiä Iisalmen pitäjässä ovat olleet alueet Peltosalmeilta Paloisvirralle, kirkolta Iirannalle sekä Runnin ja Hernejärven seutu.

Anna-Maria Åströmin vuonna 1993 ilmestyneen väitöskirjan mukaan nykyisen Iisalmen kaupungin alueella kartanon kriteerit täyttivät vuosina 1780–1830 yhdeksän säätyläiskartanoa: Paloisilla sijainneet Venakanniemi (Södermalm, Koivikko, 059) ja Jokiniemi

(058), Ulmalan kylässä Åkersund (Peltosalmi, 113), Packasgård (Anttila, 106), Göstila (Itikka, 105) ja Viksberg (Kallio, Väisälä, 107) sekä Runnilla Wilhdelmsdal, Hernejärvellä Ritoniemi (034 ja 035) ja Iirannalla Fredriksdal–Pölkkyinniemi. Santeri Rissasen (1927) mukaan pitäjän huomattavimpiin herraskartanoihin lukeutuivat edellisten lisäksi Iso-Partalan kapteenin puustelli, Haapajärvellä Larinniemen luutnantin puustelli ja Partalassa Moision kestikievaritalo (061). Lisäksi säätyläisasutukseen kuuluivat luonnollisesti Iisalmen seurakunnan kirkkoherran pappila Kirkonsalmen rannassa ja apupapin Mansikkaniemen virkatalo (161). Kirkkoherran pappila on siirretty 1960-luvulla Helsingin Seurasaareen. Iisalmelaisesta pappilakulttuurista torppineen on kirjoitettu oma artikkelinsa, ja Moision kestikievari on käsitelty liikenneolojen yhteydessä.

Itikan pellot

Kartanoiden Iisalmi

Nykyisen Iisalmen kaupungin maaseutualueella sijainneista säätyläiskartanoista vauraimpia on ollut Åkersund (Peltosalmi, 113). Kartano kukoisti 1700–1800-lukujen vaihteessa, jolloin tilan omisti maisteri Johan Niklas Gummerus (1745–1808). Vuonna 1808 Peltosalmen kartanoon kuului yhdeksän torppaa. Gummerus-suku oli yksi merkittävimpiä säätyläissukuja 1700-luvun Iisalmessa. Iisalmen pitäjän kappalainen Johan Gummerus (n. 1670–1724) oli Oriveden kirkkoherran Henricus Josephi Gummeruksen (n. 1630–82) poika. Johan Gummerus ennätti vaikuttaa Iisalmella vain vuoden päivät ennen kuolemaansa. Hänellä oli kolme poikaa, joista vanhin Henrik (1709–78) toimi Iisalmen pitäjän nimismiehenä ja talouskomissaarina. Hän hankki merkittävän maaomaisuuden Ulmalan kylästä. Hänen esikoisensa Jakob Gummerus (1742–1804) teki elämäntyönsä Pielaveden kappalaiseena. Maisteri Johan Niklas Gummerus toimi puolestaan Kuopion triviaalikoulun kollegana. Gustaf Gummerus (1747–1812) isännöi Kyöstilän tilaa (Ulmala 3, Göstila, nykyinen Itikka). Hän toimi myös toimitusvoutina ja talouskomissaarina. Kuopus Henrik Gummerus (1754–93) seurasi isänsä jälkiä nimismiehenä.

Maisteri Johan Niklas Gummerus oli pitäjän varakaimpia miehiä, mikä näkyi myös hänen elämäntyyliissään. Maisteri Gummeruksen kuoleman jälkeen kartanon hoito jäi huonommalle tolalle ja tila vaihtoi useaan otteeseen omistajaa. Sittemmin Peltosalmen tilan hankki omistukseensa Iisalmen kirkkoherra, rovasti Johan Lorenz Lagus (1805–1881). Hän lahjoitti sen pojalleen Johannekselle (1846–1922), jonka johdossa tilalle perustettiin vuonna 1875 karjako- ja meijerikoulu ja sittemmin 1890-luvulla Peltosalmen vastarannalle Peltoniemeen (193) myös maanviljelyskoulu, josta muodostui erittäin merkittävä maatalouden ja erityisesti karjatalouden kehittäjä Ylä-Savossa. Peltosalmen kartanon historiasta ja siihen liittyvästä Peltoniemestä on kirjoitettu erilliset artikkelinsa.

Maisteri Johan Niklas Gummeruksen nuorempi veli, kruunuvouti ja ekonomiakomisario Gustaf Gummerus (1747–1812) rakensi talonsa lähelle Itikan nykyistä tilaa. Uusi tila sai nimensä omistajansa mukaan: Kyöstilä (Göstila, Ulmala 3). Gustaf Gummeruksen kuoltua tila siirtyi ensin väyryn, kihlakunnan tuomari Gabriel Heinriciuksen omistukseen ja vuonna 1836

edelleen Heinriciuksen vävyllä Pehr Gustaf Collanille (1810–1901), joka oli entinen kersantti ja sahanhoitaja. Vuoden 1856 halkomistoimituksen jälkeen Collanin tilaa ruvettiin kutsumaan Itikaksi, Itikkannien mukaan. Pehr Collan rakennutti uuden komean päärakennuksen vuosina 1864–65. Itikan kartanon (105) vaiheista on kirjoitettu erillinen artikkeli.

Maanmittarien ammattikunta muodosti keskeisen säätyläisperheiden ryhmän Iisalmen pitäjässä. Suuret vero- ja maareformit työllistivät maanmittareita Savossa erityisesti 1770-luvun lopulta 1800-luvun alkuvuosikymmenille isojako- ja verollepanomittauksineen. Heitä muutti myös maantieteellisesti laajaan Iisalmen pitäjään, jossa oli paljon työsarkaa. Vuonna 1776 Savon ja Karjalan läänin komissionimaanmittariksi nimetty Jacob Westzynthius (1746–1801) asui Nerkoolla kuolemaansa saakka. Ulmalaan Ahmon tilalle asettui puolestaan insinööri Axel Johan Packman (1748–1812), joka toimi Iisalmen pitäjässä ja Kuopion läänissä varamaanmittarina vuodesta 1776 lähtien. Työtä jatkoi hänen poikansa Zacharias Packman (1782–1816) muutaman vuoden ajan. Ahmon tilalla (185) ei ole säilynyt rakennuksia 1700–1800-luvuilta.

Maanmittarina vuodesta 1800 Iisalmen pitäjässä toiminut Karl Fredrik Boisman (1777–1833) omisti Packasgårdin eli Anttilan kartanon (nykyinen Jääskelä, 106). Hän oli Savon jalkaväkirykmentin adjutantti. Karl Fredrik Boismanin vanhemmat olivat luutnantti Jakob Fredrik Boisman (k. 1778) ja Anna Lovisa Mollerus, joka oli iisalmelaisen kappalaisen tytär. Uravalinnassaan Karl Fredrik seurasi isäpuoltaan varamaanmittari Anders Gustaf Strandbergia (1755–1800), jolta myös Packasgårdin tila Boismanille periytyi.

Karl Fredrik Boisman palveli Suomen sodassa vänrikkinä. Hän toimitti sodan aikaan kenttämittauksia. Sotakeväänä 1808 Boisman oli talonpoikaishakoiden johtohenkilöitä Iisalmessa. Hän sopeutui myös uuteen esivaltaan ja eteni urallaan Suomen suuriruhetinaskunnassa. Karl Fredrik Boismanista tuli komissionimaanmittari 1816. Hän toimi Vaasan läänin komissionimaanmittarina vuodesta 1819. Boisman luopui Anttilasta eli Packasgårdista viimeistään keväällä 1823, jolloin hän muutti kirkonkirjansa Laukaaseen. Boisman teki isojakotoimituksia Vaasan läänin kuu-luneissa Laukaan, Saarijärven ja Viitasaaren pitäjissä. Maamittaustirehtöörin arvo hänelle myönnettiin 1829.

Packasgårdin eli nykyisin Jääskelän talouskeskus sijaitsee viljelysten päässä Kirmanjärven länsirannalla. Edelleen karjanhoitoa harjoittavan tilan pihapiirin rakennuskanta on iältään kerroksellista. Kaukomaisemassa tilakokonaisuus muodostaa laitumien kehystämänä hyvin tasapainoisen kokonaisuuden taustanaan rannoiltaan avoin Kirmanjärven pohjoispää. Rakennushistoriallisesti arvokkain tilan rakennuksista on suuri eloaitta. Ovessa säilyneessä avainkilvessä on vuosiluku 1802 ja nimi Bösmän (Boisman). Verrattuna seudun muihin 1800-luvun eloaittoihin se on malliltaan poikkeuksellinen. Suurikokoisessa (runsas 7 x 8 metriä), kaksikerroksisessa aitassa on vain yksi suuri huone alakerrassa, ja sisäänkäynti on keskellä rakennuksen

pidempää sivua. Tyypilliset yläsavolaiset 1800-luvun eloaitat ovat pohjaltaan neliömäisiä ja harvoin huonemitaltaan yli kuusi metriä. Ovi sijoitettiin yksihuoneisissa eloaitoissa yleensä rakennuksen pätyyn.

Boismanin aikana rakennettu aitta muistuttaa kirkkojen yhteyteen rakennettuja lainamakasiineja tai kartanoiden makasiineja, joista viimeksi mainittu se onkin. Makasiinityypin aitan arvoa nostaa sen säilyminen rakenteellisesti alkuperäisessä asussaan: profiilipellin alla vuoliaiskatto, räystäsrakenne, hirrestä salvotut ja toisesta kerroksesta täytettävät jyväärit (hinkalot) ja itäistä tyyppiä oleva ovien pielirakenne. Ovi ja sen yläpuolinen toisen kerroksen luukku on paneloitu 4–5 senttimetriä

Jääskelän tilalla oleva suuri aitta on peräisin maanmittari Karl Fredrik Boismanin ajoilta ja rakennettu 1802, jolloin hän oli perinyt tilan isäpuoleltaan.

paksulla ja noin 30 senttimetriä leveällä profiloidulla lankulla kalanpyrstömalliin. Oven kaksi taottua lukkoa ja salpamekanismi ovat kooltaan vaikuttavat.

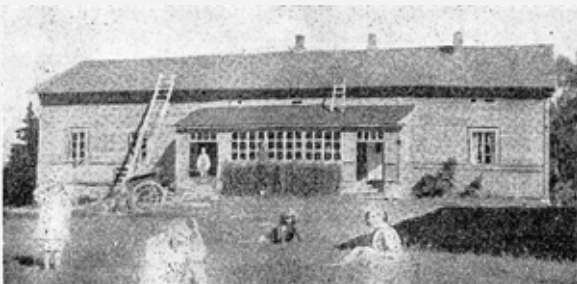
Ahmon kartanoa lähellä sijaitsi Kallio eli Bergkulla (Kallio, Ulmala 5, 107). Tila on kantatila. Vuonna 1755 piirrettyssä pitäjäkartassa Kallion paikalla tilanumero Ulmala 5. Tilaa on kutsuttu myös Väisäläksi. Ensimmäiset omistajat lienevät olleet Väisäsiä, ja 1800-luvun alussa tilaa isännöivät veljekset Gabriel Väisänen (s.1766) ja Petter Väisänen (s. 1764). Ensimmäisen kerran Kallioon viittaava nimi esiintyy rippikirjassa 1807–15, jossa tilan nimenä on ruotsiksi ”Bergkulla”. Tilan hankki omistukseensa varatuomari Gabriel Heinricius (1775–1836) viimeistään vuonna 1817. Hän toimi Suomen sodan aikaan Pien-Savon käräjäkunnan tuomarina. Kuopion läänin varalääninkamreeri hänestä tuli vuonna 1813.

Kauppinen suvulla Kallion tila on ollut vuodesta 1880. Tilakeskus sijaitsee kummulla peltojen ympäröimänä ja kahden pienen järven, Iso- ja Pieni-Ahmon, välisellä kannaksella. Maisemaan ja pihaan tuo arvoa komea kartanomainen pihapuusto. Vuodelta 1760 peräisin oleva päärakennus on seudulla poikkeuksellisen vanha, jos muistitieto pitää paikkaansa. Rakennuksen hirrestä veistetyt räystäsrakenteet ja luonnonkivisokkeli

ovat vanhimpia näkyviä rakennuksen yksityiskoh-
tia. Rakennusta on uusittu ajan myötä usean kerran. Nykyinen julkisivun ilme on klassistinen kuusiruutuisine ikkunoineen ja kissanpenkkeineen. Uudempia kerroksia edustavat ilmeisesti 1950-luvulta peräisin olevat lasikuistit, jotka on yhdistetty avokuistilla.

Kallion päärakennusta vanhempi on tätä vastapäätä sijaitseva, päreillä 1900-luvun alussa vuorattu asuinrakennus. *Suomen maatilat* -kirjassa (1932) mainitaan rakennusajaksi peräti 1660-luku. Ajoitus on kuitenkin erittäin epävarma. Siitä huolimatta rakennus on yksi vanhimmista säilyneistä asuinrakennuksista Iisalmen seudulla. Kallion pihanpäärakennuksessa kerrotaan tilapäisesti asuneen ja työskennelleen taidemaalari Wilho Sjöströmin (1873–1944), joka oli Kuopion lääninagronomi A.W. Sjöströmin poika. Myös iisalmelainen kirjailija ja opettaja Heikki Kauppinen, Kauppi-Heikki (1862–1920) asui jonkin aikaa Kallion pihanpäässä. Kauppinen toimi Ulmalan kansakoulun opettajana vuosina 1908–20.

Jokiniemi sijaitsee Pikku-Ahmon rantamaisemassa ja Kirman kylätien varrella. Jokiniemi oli kantatila ja aikoinaan myös säätyläiskartano. Iisalmen Aminoffit ovat savolainen, pääosin alemmissa upseerinarvois-

Kuva Kallion tilan päärakennuksesta on julkaistu Suomen maatilat -kirjassa vuonna 1932. Sen kerrotaan olleen tuolloin toistasataa vuotta vanha eli ennen 1830-lukua valmistunut.

Kallion tilan säätyläisjuuret ulottuvat 1810-luvulle, jolloin tuomari Gabriel Heinricius hankki tilan omistukseensa.

sa tai aliupseerinarvoissa palvelleet alhaisaatelinen suku. Suvun edustajia on asunut Iisalmen pitäjän sotilaspuustelleissa. Jokiniemen kartanon omisti 1700–1800-luvun vaihteen molemmin puolin Zacharias Johan Aminoff (1764–1808), joka palveli Savon kevyessä jalkaväkirykmentissä. Hän oli naimisissa Marie Elisabeth Tavastin (1754–1804) kanssa.

Vänrikki Zacharias Johan Aminoff kuoli Suomen sodan alkuvaiheessa 1808 Leppävirran Carlvikissa sairauteen. Hieman myöhemmin Jokiniemen kartano siirtyi Aminoffin sisarentyttären miehen, varatuomari Gabriel Heinriciuksen (1775–1836) omistukseen. Tuomari hankki aktiivisesti maaomaisuutta Paloisilta ja Ulmalasta: Jokiniemen ja Kallion lisäksi ainakin Venakonniemen ja Kyöstitän (Itikan) tilan. Yhteys Iisalmen pitäjään syntyi Heinriciuksen puolison Sofia Charlottan (o.s. Gummeruksen) kautta. Tämän eno oli Jokiniemen Zacharias Johan Aminoff ja isä Kyöstitän isännän Gustaf Gummeruksen veli, Pielaveden kappalainen Jakob Gummerus. Jokiniemi oli tuomari Heinriciuksen omistuksessa tämän kuolemaan 1836 saakka ja suvun hallussa aina 1870-luvun lopulle, jolloin tila siirtyi Partasen suvun omistukseen.

Aminoffien lisäksi Paloiskylässä oli 1700-luvulla useita muitakin sotilassukujen edustajia, kuten de la Rochejon-, Rannström-, Hästesko-, Paldani-, ja Ladau-sukujen jäseniä. Majuri Fredrik Wilhelm Ladaun rakennuttama Tähtiniemi (Stjernudd) siirtyi 1700-luvun lopulla kirkkoherra Johan Laguksen (k. 1806) omistukseen. Monet muutkin papit hankkivat virkatalojensa lisäksi henkilökohtaista maaomaisuut-

ta. Näin toimi myös vuosina 1725–34 Paloiskylässä asunut seurakunnan ensimmäinen kappalainen Abraham Mollerus, joka rakennutti Svedjenäs-nimisenä tunnetun kartanon Paloisvirran suuta lähinnä olevaan niemeen, Mollerusniemelle (nyk. Sankarniemelle)

Paloiskylän kartanoihin kuului myös Venakonniemi (Koivikko, 059), joka oli toimitusvouti, kruununnimismies Johan Lindbergin (1755–1826) virkatalona vuodesta 1793 lähtien. Suomen sodan aikaan, syksyllä 1808 venäläisten etujoukkojen komentaja, ruhtinas Dolgoruki majoittui Venakonniemelle toimitusvoudin taloon. Kruununnimismies Lindbergin kuoleman jälkeen Venakonniemessä, tuolloin Södermalmiksi kutsutulla tilalla, asui useita Iisalmen tuomiokunnan tuomareita sekä kihlakunnankirjureita ja kruununvoutteja. Koivikon tilan historiasta on kirjoitettu erillinen artikkeli.

Pohjoispohjalainen Johan Adolf Snellman (1827–92) oli 1800-luvun jälkipuolella erittäin merkittävä tilanomistaja Iisalmessa ja Paloistilan vuokraaja vuosina 1850–75. Koivikon lisäksi hän hankki Hernejärvellä Marjoniemen perintötilan (014) omistukseensa vuonna 1868. Tilan pinta-ala oli lähes tuhat hehtaaria. Snellmanin kytkös Iisalmen seudulle syntyi Hernejärvellä sijaitsevan Ritoniemen tilan kautta.

Ritoniemi (034 ja 035) näkyy asuttuna talona 1750-luvun pitäjänkartassa. Komissionimaanmittari Gustaf Adolf Zidén (1759–1808) omisti tilan 1800-luvun alusta lähtien. Maanmittarin pojasta Henrik Gustafista (1794–1833) tuli varatuomari ja Vaasan pormestari. Edellä mainittu Johan Adolf Snellman

meni naimisiin pormestarin tyttären kanssa ja tätä kautta hänestä tuli Ritoniemen perintötilan omistaja. Näin siis syntyi J. A. Snellmanin yhteys Iisalmen pitäjään, jossa hän hankki huomattavan maaomaisuuden omistukseensa. Marjonien ja Ritoniemen tilojen vaiheista on kirjoitettu erilliset artikkelit.

Iisalmen komppanian lippumies Fredrik Magnus Pohl (1725–1786) asui Ulmalan Pienlahdessa vuosina 1751–65. Hän oli tullut seudulle Etelä-Savosta. Kersanttina Pohlin virkatalo oli Hernejärven Ihotunniemi vuosina 1765–85. Pohl luopui palveluksesta 60-vuotiaana ja muutti omistamalleen tilalle Liisankorpeen (nykyinen Runni) Haapajärven kylään. Hän oli innokas pitäjän asioiden kehittäjä. Fredrik Pohlin tarkoituksena oli lahjoittaa tila Iisalmen pitäjälle köyhien lasten koulua varten, mutta testamentti riideltiin rikki.

Kuopion läänin entinen maaherra, kenraalimajuri, vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan (1731–1814) hankki Kiurujoen rannalla sijainneen Liisankorven tilan omistukseensa ilmeisesti vuonna 1797 ja ryhtyi viljelemään sitä. Vuonna 1801 säterioikeu-

det saanut tila nimettiin Wilhelmsdaliksi (008). Syksyllä 1808 lähes 70-vuotias Carpelan kutsuttiin uudelleen Kuopion läänin maaherraksi. Hän erosi virastaan vain kaksi vuotta myöhemmin 1810.

Simon Wilhelm Carpelan halusi näyttää paikallisille mallia maanviljelyjen, suonraivaamisen, raudanvalmistuksen ja terveydenhoidon kehittämisessä. Hän raivasi viljelykseen 30 tynnyrinalaa peltomaata ja niittänyt niin paljon, että se antoi sata talvikuormaa heinää. Carpelan oli lapseton, ja tila joutui hänen perillisiltään muille omistajille. Kirkkoherran Johan Lorenz Laguksen poika Bror Gabriel (1853–97) osti vuonna 1887 konkurssihuutokaupassa omistukseensa Wilhelmsdalin tilan. Tilanpitoa jatkoi hänen poikansa agronomi Johan Gabriel Lagus (Hirvensalo, 1880–1941). Tilalla oli maata laajimmillaan noin 550 hehtaaria, josta viljelyksessä oli viidennes. Lehmiä oli noin kahdeksankymmentä ja hevosiakin kymmenkunta.

Agronomi J. G. Hirvensalo viljeli tilaa sen ajan oloissa voimaperäisesti. Kartanon torpparit tekivät raskaita päivätöitä. Kylpylätoiminnasta Hirvensalo ei ollut

Jokiniemen vanha päärakennus on rakennettu useammassa vaiheessa. Rakennuksen vanhimmat osat ovat 1800-luvun puolelta. Rakennus on nykyisin tyhjillään.

erityisen innostunut vaan myi lähteen vuonna 1903 serkkunsa Väinö Ignatiuksen perustamalle Iisalmen Runnilähde Oy:lle. Vuonna 1912 karjanhoitokoulu aloitti toimintansa Runnin tilalla, ja Hirvensalo valittiin koulun ensimmäiseksi johtajaksi. Hän muutti vuonna 1918 Helsinkiin Maataloushallituksen palvelukseen ja myi Runnin tilansa apteekkari Väinö Ignatiukselle.

Liisankorpi eli Runnin tila oli vuodesta 1931 Väinö Ignatiuksen perikunnan omistuksessa. Pääosakkaana oli leskiemäntä Erna Ignatius (o.s. Lagus). Tilan pinta-ala oli yli 540 hehtaaria, josta peltoa noin 72 hehtaaria, viljeltyä laidunta 58 hehtaaria ja metsämaata lähes 410 hehtaaria. Talouskeskus sijaitsi viljelysten reunalla, maantien varrella ja Kiurujoen rannalla. Kaksikerroksisessa päärakennuksessa oli neljätoista huonetta. Se oli rakennettu vuonna 1909. Navetassa, joka oli rakennettu viisi vuotta aiemmin, oli 56 lehmää. Kymmenen hevosen savitiilinen talli oli vuodelta 1924 ja seitsemän karsinan puinen sikala vuodelta 1930. Tilalla oli höyrykoneella ja polttomootorilla toimiva oma sähkölaitos.

Savon jalkaväkirykmentin majuri Fredrik Wilhelm Ladau (1727–1773) hankki omistukseensa useita

tiloja Iisalmen pitäjistä. Fredriksdalin kartano sai nimensä hänen mukaansa. Pölkkyinniemen Fredriksdalin kartanossa asuneista säätyläisistä mainittakoon kihlakunnan henkikirjuri Jakob Peuron (1774–1830), varakihlakunnankirjurit Johan Hallonblad ja Anders Rudbäck, kappalainen Erik Waldén (1748–1824), nimismies Adam Otto Järnefelt (1755–1843) sekä kruununvouti Alexander Wacklin (s. 1841). Kihlakunnankirjuri Anders Rudbäckin virkatalona toimi 1800-luvulla Piha-Paavola (186) Kirmalla. Myös Piha-Paavolasta on kirjoitettu erillinen artikkeli.

Voi- ja metsäkauppojen myötä vaurastuneet iisalmelaiset talolliset hankkivat valtaosan nykyisen Iisalmen kaupungin alueella olleista säätyläiskartanoista omistukseensa. Samalla ero kartanon ja vauraan talonpoikaistalon välillä pieneni – ja vähitellen hävisi lähes kokonaan. Iisalmen kaupunkia ei enää tunneta kartanoistaan. Itikka, Koivikko ja Ahmonsaari sekä Ulmalan kylämiljöö edustavat nykyisin parhaiten seudun kartanokulttuurin aikakautta. Säätyläismenteisyys on kuitenkin edelleen jollain tapaa havaittavissa entisten kartanoiden pihapiireissä ja laajemminkin niiden ympärillä avautuvassa maisemassa.

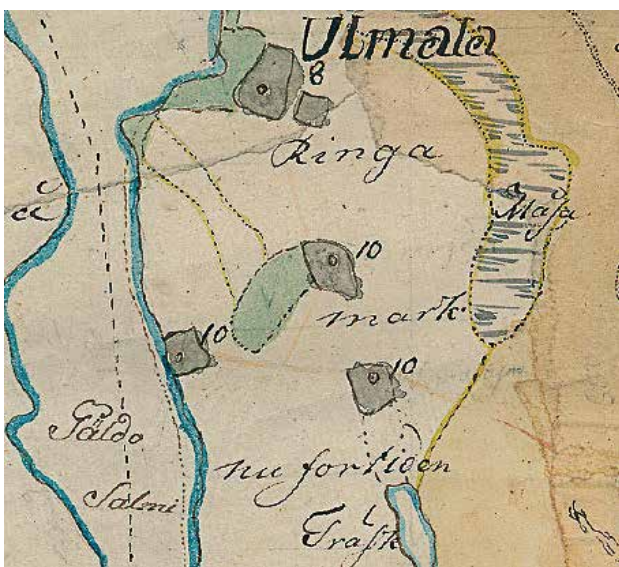

Jokiniemen pihalta itään aukeaa hieno maisema. Peltoja reunustavat metsänreunat ovat puistomaisia ja valoisia laidunnuksen ansiosta.

113 PELTOSALMI

Nykyisen Iisalmen kaupungin maaseutualueella sijainneista kartanoista vanhimpia ja vauraimpia oli Åkersundin eli Peltosalmen kartano (Ulmala 10, sittemmin Ulmala 20, nykyisin 39:4), joka sijaitsi liikenteellisesti suotuisalla paikalla Peltosalmen rannalla ja Savon tien läheisyydessä. Tilasta kehittyi 1800-luvun loppupuolella pohjoissavolainen mallitila sekä merkittävä karja- ja meijerialouden kehittäjä Itä-Suomessa. Peltosalmen kartanon paikalle (Ulmala 10) on merkitty asuintontti 1750-luvun pitäjänkartassa. Tilan omisti nimismies ja talouskomissaari Henrik Gummerus (1709–1778) ainakin jo 1730-luvulta lähtien. Hänen isänsä oli Oriveden kirkkoherran poika Johan Gummerus, joka saapui Iisalmen seurakuntaan kappalaiseksi 1723, mutta kuoli hämärissä olosuhteissa jo seuraavana vuonna.

Peltosalmen kartanon ensimmäinen kukoistusaika osuu 1700–1800-lukujen vaihteen molemmiin puolin, jolloin tilan omisti talouskomissaarin poika Kuopion triviaalikoulun kollega, maisteri Johan Niklas Gummerus (1745–1808). Kartanon vaurautta osoittaa, että sillä oli yhdeksän torppaa. Vuoden 1800 varallisuusverotuksen mukaan maisteri Gummerus oli pitäjän varakkaimpia. Kun iisalmelaiset kahakoivat venäläisiä vastaan sotakeväänä 1808, Gummerus oli siviilien vastarinnan johtohahmoja. Hän haavoittui kohtalokkaasti kasakan muskettikuulasta ja kuoli muutamaa päivää myöhemmin, 10. toukokuuta 1808. Maisteri Gummeruksen perunkirjoituksen perusteella Peltosalmen kartanossa elettiin säädyn mukaisesti: kartano oli sisustettu arvokkain huo-

Ulmala 10, pitäjänkartta 1755.

nekaluin, tekstiilein ja astiastoin. Maisterilla oli huomattavan suuri ja monipuolinen kirjasto sekä arvonsa mukainen vaatevarasto. Tilaa viljeltiin esimerkiksi siellä oli runsaasti hevosia, karjaa ja muita kotieläimiä.

Maisteri Gummeruksen kuoleman jälkeen leski alaikäinen lapsineen muutti 1810-luvulla pois paikkakunnalta ja Gummerus-suvun aika Peltosalmen kartanossa päättyi. Tilan uusi kukoistuskausi alkoi, kun merkittävä Ylä-Savon talouselämän kehittäjä rovasti Johan Lorenz Lagus (1805–1881) hankki Peltosalmen omistukseensa 1860-luvun loppupuolella. Hän lahjoitti Peltosalmen vanhimmalle pojalleen Johannekselle (1846–1922), jonka isännöyden aikana 1871–1916 tilan pinta-ala laajeni yli tuhannen hehtaarin. Maanviljelysneuvos Johannes Laguksen ohjauksessa Peltosalmesta muodostui yksi Pohjois-Savon mallitiloista sekä merkittävä karja- ja meijerialouden opinahjo Itä-Suomessa.

Suuret nälkävuodet 1860-luvulla, kanavointien kautta avautuneet Pietarin voimarkkinat sekä halpa venäläinen tuontivilja olivat lisänneet talollisten kiinnostusta maanviljelystä vakaampaan karjanhoitoon. Peltosalmi oli Kuopion läänin maanviljelysseuran suunnittelema karjanhoitokoululle kaikin puolin kiinnostava. Tilan karjaluku ja karjanhoitovälineet katsottiin sopivan erinomaisesti oppilaitoksen tarpeisiin. Peltosalmen meijeri- ja karjakkokoulu aloitti toimintansa 1875. Parikymmentä vuotta myöhemmin 1894 koulun yhteydessä aloitti Johannes Laguksen johdolla myös maanviljelyskoulu, jonka opetustilat sijaitsivat Peltosalmen vastarannalla Peltoniemessä (inventointikohde 193).

Maanviljelysneuvos Johannes Lagus johti edistyksellistä maatalousoppilaitosta vuoteen 1902. Oppilaitos muuttui seuraavana vuonna karjanhoitokouluksi ja

Vuoden 1920 pitäjänkartassa Peltosalmen kartano on jakaantunut Peltoniemeeseen (inventointikortti Ulmala 102) ja Peltosalmeen (inventointikortti Ulmala 104).

pari vuotta myöhemmin karjakkokouluksi, jona se toimi aina vuoteen 1964 saakka. Johannes Lagus oli kehittämässä monin tavoin Iisalmen kauppalan (vuodesta 1891 kaupungin) elinkeino- ja sivistyselämää. Peltosalmen maatilan hän luovutti 1916 pojilleen Vilholle (1881–1937) ja Lassi Ollille (1882–1956), jotka molemmat olivat muuttaneet sukunimensä Hirvensaloksi sortovuosien kansallishenkisessä nimien suomalaistamisallossa. Pankinjohtaja, maisteri Vilho Hirvensalon omistukseen tilasta tuli kolmasosa eli salmen länsipuolella oleva Peltoniemi. Agronomi L. O. Hirvensalo peri 2/3 tilasta eli Peltosalmen, jota kutsuttiin myös Vanhaksi Peltosalmeksi ja Hoviksi.

Maanviljelysneuvos ja agronomi Lassi Olli Hirvensalo (vuoteen 1906 Lars Olof Lagus) oli palannut 1908 kotiseudulleen Peltosalmen karjanhoito- ja maanviljelyskoulujen opettajaksi. Karjakkokoulun johtajaksi hänet valittiin 1914, ja hän hoiti tehtävää kuolemaansa saakka. Salmen vastarannalla sijainnutta Peltosalmen maamieskoulua L. O. Hirvensalo johti 1928–47. Käytännössä hän oli hoitanut tehtävää jo aiemminkin, kun johtajana

toiminut Vilho-veli oli kansanedustajana. Tuhannet itäsuomalaiset maanviljelijät saivat Hirvensalon veljesten johdolla ja opastuksella tutustua uusiin, entistä parempiin ja tuloksellisempiin viljelymenetelmiin ja -tapoihin.

Isänsä tavoin L. O. Hirvensalo toimi aktiivisesti Kuopion maanviljelysseurassa. Seuran esimiehenä ja puheenjohtajana hän oli vuosina 1919–56, yhteensä yli 38 vuotta aina kuolemaansa saakka. Hirvensalo johti Kuopion läänissä sekä karjalaisten pika-asutustoimintaa että maanhankintalain mukaisesti siirtoväen, rintamasotilaiden sekä sotainvalidien ja -orpojen asutustoimintaa 1940–50-luvulla.

Agronomi L. O. Hirvensalo toimi Maalaisliiton kansanedustajana 1922–24 ja 1930–51. Hän oli myös pitkäaikainen Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuuston jäsen, varapuheenjohtaja ja puheenjohtaja. Hirvensalo oli aktiivisesti mukana nuoriso- ja raittiusseuratyössä sekä suojeluskunnassa ja kotirintaman huoltotehtävissä. Hirvensalon kuoltua 1956 tilanhoitoa jatkoi ottotytär Raija Sinikka Hirvensalo

Peltosalmen vanhan päärakennuksen kuistin yksityiskohdissa (vas.) on paljon samaa kuin Iisalmen pitäjän kirkkoherran pappilan kuistissa (oik.), josta kuva on kirkkoherra Theodor Brofeldtin ajalta 1890-luvulta.

Peltosalmen päärakennus 1920–30-luvun vaihteen tienoilla (vas.) ja 2010-luvulla. Lähde: Suomen maatilat 1932.

ja tämän puoliso agronomi Pentti Heino. Peltosalmen tila on edelleen Heinon suvun omistuksessa.

Peltosalmen vanha päärakennus lienee rakennettu 1870-luvulla, todennäköisesti Lagusten aikaan. Se on osittain kaksikerroksinen, ja siinä on ollut alun perin kaksitoista huonetta. Nykyinen julkisivulaudoitus on nähtävästi peräisin 1800-luvulta. Kuistin detaljit muistuttavat hyvin paljon Iisalmen kirkkoherran pappilan kuistin koristeita, jotka rovasti Johan Lorenz Lagus teetti muutostöiden yhteydessä 1878. Pappilan korjauspiirustukset ovat lääninagronomi Alfred Sjöströmin (1838–1911) käsialaa. Sjöström oli rovasti Laguksen vävy ja osallistui Peltosalmen meijeri- ja karjakkokoulun perustamisen suunnitteluun sekä ammattiaineiden opetukseen. Alfred Sjöströmillä oli viimeisintä tietoa meijeritalouden kehittämisestä, koska hän oli opiskellut alaa edistyksellisessä Tanskassa. Peltosalmen isäntänä kirkkoherran vanhin poika Johannes Lagus on ehkä saanut pappilarakennuksesta vaikutteita tai jopa suunnitelluttanut Peltosalmen päärakennuksen muutostyöt tuolloin Iisalmessa

asuneella langollaan Alfred Sjöströmillä. Tämä eteni sittemmin maataloushallituksen ylitarkastajaksi.

Alfred Sjöström oli erittäin kiinnostunut arkkitehtuurista, varmasti osin veljensä arkkitehti Frans Sjöströmin (1840–85) innoittamana. Iisalmeen lääninagronomi Alfred Sjöström on suunnitellut ainakin Sandelsin muistomerkin 1885, kaupungin kansakoulun lisäosan 1886 ja niin sanotun Karvisen kirkon eli ruiskuhuoneen ja putkan 1887. Sjöström teki rakennuspiirustukset myös Joroisten Järvikylän kartanolle ja Sysmän Vanha-Olkkolan kartanolle. Niissä on 1800-luvun lopun säätyläisrakennuksille tyypillinen runko-osaa korkeampi poikkipääty, kuten Peltosalmen päärakennuksessa. Kaiken kaikkiaan Sjöström vaikutti merkittävästi 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alkupuolen suomalaisen maaseuturakentamiseen julkaisemalla vuonna 1891 oppaan “Maatalous-rakennuksia. Ohjeita maanviljelys-rakennusten tekemiseen”, johon liittyi myös rakennusten mallikokoelma. Teosta käytettiin pitkään oppikirjana maatalousoppilaitoksissa.

Peltosalmen päärakennus 1950-luvulla. Puiden takaa häämöttää renkitupa.

Päärakennuksen jatkeeksi on rakennettu lämpökeskus ja muita tiloja. Myös ikkunat on uusittu. Kuva 2010-luvulta.

Peltosalmen päärakennus, kulmittain siihen kartanomeijeri, jonka yläkerrassa asuivat karjako ja oppilaat.

Peltosalmen navetta 2010-luvulla. Keskellä on rakennuksen vanha osa.

Peltosalmen vanhan päärakennuksen jatkeeksi on myöhemmin rakennettu lämpökeskus ja muita tiloja. Rakennuksen ikkunat on vaihdettu 1970-luvulla modernimpiin. Saumapeltikatto jalkaränneineen on 1930-luvulta. Öljymaalipinta saattaa olla 1930–40-luvulta, jolloin oli tapana maalata rakennusten räystäät, listat ja seinät samalla sävyllä vaaleaksi. Alun perin päärakennuksen listat ovat olleet tummemmat kuin ulkoseinän pinnat, mikä puolestaan oli tyyppillistä 1800-luvun lopulla. Toisen kerroksen päädyssä olevassa ikkunassa on säilynyt alkuperäinen koristelistaus.

Karjakko- ja meijerikoulun alkuaikoina tilalla toimi kartanomeijeri, jota varten rakennettiin tiilirunkoinen rakennus, joka lienee sekkin Alfred Sjöströmin suunnittelema. Meijeri oli sijoitettu kulmittain vanhaan päärakennukseen nähden. Karjakoiden ja oppilaiden asunnot sijaitsivat rakennuksen yläkerroksessa. Meijeri lopetti toimintansa 1913, kun Iisalmen osuusmeijeri oli vakiinnuttanut toimintansa. Yksi-

Peltosalmen länsirannalle Peltoniemeen kehittyi Peltosalmen maatalousoppilaitos. Moderneja koulurakennuksia näkyy jo vuoden 1973 peruskartassa. Peltosalmen tilan rakennukset sijaitsevat salmen ja Harvanlammen välisellä kannaksella.

Asuinpihaa rajaa komea aittarakennus (oik.), jonka koko aikoinaan kertoi tilan vauraudesta. Vasemmassa kuvassa aitan takaa näkyy vanha talli.

tyinen karjanhoitokoulu toimi tilalla vuoteen 1964. Meijerirakennus on purettu. Peltosalmen kartanon päärakennusta vastapäätä on ollut työtupa ja sen yhteydessä tallimiehen asunto. Niiden paikalle rakennettiin vuonna 2001 nykyinen tilan päärakennus.

Peltosalmen tilaa esiteltiin 1929 julkaistussa kirjassa *Mallitiloja*, johon eri maakunnista oli valittu esimerkiksi hoidettuja tiloja. Tilan mainitaan olevan ensimmäisiä kylvöheinän viljelijöitä Pohjois-Savossa. Peltosalmi oli kirjan mukaan myös ensimmäisiä maatiaiskarjan jalostamisaikoja. ”Rakennukset ovat, kuten monella muulla kauan viljellyllä tilalla, jonkin verran hajanaiset, kun on useita vanhoja käyttökelpoisia suojia sekä uusia rakennuksia.”

Vuonna 1911 rakennettu navetta oli puusta, tilava ja lämmin. Sen yhteydessä oli betonipohjalla, virtsakäivöllä, 1,5 metriä korkeilla reunamuureilla ja katolla varustettu lantala. Lanta työnnettiin sinne kiskoilla kul-

Vanha aitta on modernisoitu uuteen käyttötarkoitukseen.

kevalla vaunuilla. Toisella vaunulla tuotiin rehut pöytien päähän rehuladosta. Navetan ja lehmien pesuun käytetty vesi johdettiin putkea myöten kouruista lähellä olevan rantaniityn pintakasteluun. Alun perin 57 lehmälle rakennettua puunavettaa on useaan kertaan laajennettu ja muutettu karjanhoidon kehittyessä. Alkuperäisestä navetasta on jäljellä rakennuksen keskiosa. Navetassa oli rakennusaikakaudellaan edistysellistä myös korkea sisätila, jonka tarkoituksena oli taata parempi sisäilma. Alkuperäinen taitteinen laipiomuoto on edelleen jäljellä.

Peltosalmen tilan säätyläiskartanon luonteesta kertoo edelleen komea lehtipuukuja ja suuret pihapuut. Tilakeskus sijaitsee peltojen ympäröimänä metsäisellä kummulla. Kauempana pihapiiristä oli aikoinaan kolme yhden perheen muonamiestupaa, kukin eri tahoillaan. Peltosalmen tilan pihanäkymät aukeavat itään Harvalanlammelle ja länteen Peltosalmelle. Kylätiemäinen Salmenrannantie kulkee talous- ja asuinpihan välistä. Asuinpihassa on tiensuuntaisena vanha päärakennus, tätä vastapäätä nykyinen päärakennus sekä suuri ja pitkä aittarakennus. Päärakennuksen taakse on siirretty vuoden 1995 jälkeen yksittäisaitta kauempaa piha-alueelta. Päärakennuksen takana oli aiemmin sikala, joka oli rakennettu sementtitiilistä ehkä 1920-luvulla. Pitkän aittarakennuksen takana on suuri hirsinen, nykyisin

maatilakalustorakennuksena toimiva entinen talli, joka on hirsien koosta päätellen 1800-luvulta. Tallin päässä oli aikoinaan lampola ja silta heinäparvelle.

Peltosalmen tilan maatalousrakennuksiin kuuluu tienvarrella sijaitseva suuri puimalarakennus, joka mahdollisesti on vuonna 1929 ilmestyneessä mallitiloja esittelevässä kirjassa kuvailtu kolmitasoinen puimahuone. Uusi ”työtä säästävä” puimalaitos rakennettiin 1924. Permanto oli kolmella tasolla. Ylinä oli puimaton vilja, keskitasolla puimakone, tilaa viljasäkeille ja ruumenille sekä mylly. Alimpana sijaitsi olkilato. Vilja kuivattiin erillään olevassa ”kaappiriihessä”. Puimalan kohdalta alkaa useamman sadan metrin pituinen lehtikuusikujanne, jonka L. O. Hirvensalo aikoinaan istutti. Vuoden 1932 *Suomen maatilat* -kirjan mukaan hän istutti kaksisataa lehtikuusta ja murajana-mäntyä.

Taloukskeskuksen eteläpuolella rannassa on entinen lossinvartijan asuinrakennus ja jälkiä lossin ajoilta rannassa. Lossinvartijan talon naapurina sijaitsi yksi Peltosalmen tilan muonamökeistä. Paikalle rakennettiin tilan vanhemman sukupolven asunto 2000-luvun alussa. Kaksi muuta tilan vanhaa muonamökkiä ovat etelämpänä peltoaukean reunoilla Peilarkylällä.

Peltosalmen karjanhoitokoulun väkeä kartanomeijerin luona vuonna 1909. Takana Peltosalmen kartanon päärakennus. Victor Barsokevitch, Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

105 ITIKKA

Itikan kartano on osa Peltosalmen kulttuurihistoriallisesti arvokasta peltoviljelyaluetta ja yksi alueella sijainneista suurtiloista. Vuoden 1750-luvun pitäjänkartassa Itikan paikalle ei ole vielä merkitty tilaa tai torppaa. Kartalla lukee *Goda Svedienmarken* (hyvää kaskimaata). Vuoden 1788 koko Ylä-Savoja esittävässä kartassa sitä vastoin on Ahmonsaaren länsipuoleiselle rannalle piirretty asuinpaikka. Suomen sodan aikaisissa kartoissa alueelle on merkitty ”Korhola”. Pitäjänkartassa 1844 Korhola sijaitsee Peltosalmen itäpuolella ja nykyisen Itikan tienoille on merkitty tilanumero 3.

Kruununvouti ja ekonomiakomisario Gustaf Gummerus (1747–1812) rakensi talonsa lähelle Itikan nykyistä tilaa, isältään nimismies Henrik Gummerukselta (1709–78) perityille maille. Uusi tila sai nimensä omistajansa mukaan: Kyöstilä (Göstila, Ulmala 3). Gustaf Gummeruksen kuoltua tila siirtyi ensin vävyn, kihlakunnan tuomari ja varalääninkamreeri Gabriel Heinrichuksen (1775–1836) omistukseen. Tämä oli merkittävä tilanomistaja Iisalmen pitäjässä. Gabriel Heinrichuksen kuoltua tila siirtyi edelleen vävyllä Pehr Gustaf Collanille (1810–1901), joka oli entinen kersantti ja sahanhoitaja.

Vuoden 1856 halkomistoimituksen jälkeen Pehr Collanin omistamaa tilaa ruvettiin kutsumaan Itikaksi, Itikanniemen mukaan. Collan rakennutti uuden päärakennuksen 1864–65. Pehr Collan oli 1863 Puolassa Helsingin Tarkka-ampujarykmentin alikersanttina tukahduttamassa puolalaisten kapinaa. Muistitiedon mukaan siellä Collanin silmät olivat kiintyneet eräaseen herraskartanoon, josta hän sai esikuvan asuinraken-

Iisalmen pitäjänkartassa 1840-luvulla on nykyisen Itikan tilan paikkeille merkitty tilanumero 3 Ulmalan kylässä.

nukseensa. Toisen tarinan mukaan Collan olisi saanut mallin Krimin sodassa 1850-luvulla taistellessaan.

Itikan kartano tehtiin kestävästä punahongista, jotka kertoman mukaan kuljetettiin hevosilla Ryhälänmäestä Holopanlahteen ja sieltä Porovettä pitkin Itikan rantaan. Valkeaksi rapatussa Itikan kartanossa oli vierassali, sen länsipuolella kaksi kamaria, itäpuolella ruokasali, salonki, makuukamari, keittiö ja maitokamari sekä vinttikerroksessa iso vinnisali ja komeroita. Permannot olivat maalaamattomat. Hirsiseiniä peittivät kauniskuosiset tapetit. Sitten kartanon ulkoseinät laudoitettiin. Taidemaalari ja suomalaisen piirustuksenopetuksen kehittäjä Anna Sahlstén (1859–1931) on maalannut ainakin kaksi teosta Itikan tilaan liittyen: Itikan kartanon ja kultahääparin Pehr ja Laura Collanin. Molemmat maalaukset ovat 1890-luvun alusta. Laura Collan (o.s. Heinrichus) oli Anna Sahlsténin tati.

Itikan päärakennuksen valmistuttua laitettiin talon pohjois- ja länsisivustalle puutarha, johon istutettiin tiettävästi Iisalmen ensimmäiset omenapuut. Koko pihamaa ympäröitiin paikkakunnalla vielä harvinaisilla lehtikuusilla. Itikkasalmen rantaan rakennettiin koivujen reunustama ajotie, mikä osoittaa laivaliikenteen tuolloista merkitystä.

Pehr Gustaf Collanin kuoltua Itikan tilan osti vuonna 1900 Juho Kaarle Canth (1874–1929), Minna Canthin poika ja sittemmin Oy Minna Canthin Perilliset toimitusjohtaja ja kauppaneuvos. Jussi Canth oli opiskellut maataloutta, johon Itikan tila tarjosi hyvät mahdollisuudet. Samaan aikaan elettiin sortovuosia ja Jussi Canth osallistui passiiviseen vastarintaan. Hänet määrättiin karkotettavaksi Siperiaan, mistä syystä hän muistitie-

Itikan pihapiiri sijainti vuoden 1973 peruskartassa.

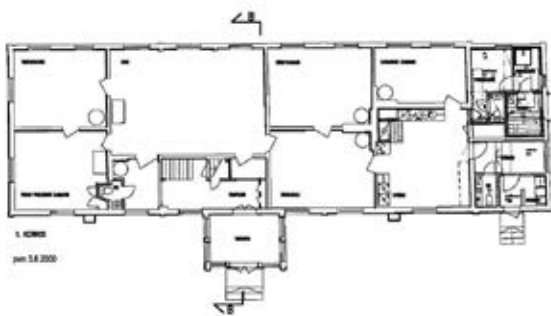
don mukaan oli piileskellyt kartanossaan kotietsintöjä tehneitä santarmeja. Jussi Canth pakeni Ruotsiin ja myi Itikan tilan kesällä 1903 maanviljelijä Kusti Vilhuselle.

Kusti Vilhunen viljeli tilaa pari vuotta ja myi sen 1905 maanviljelijä Juho Räisäselle (1852–1928), nykyisen omistajasuvun ensimmäiselle jäsenelle. Tämä oli monipuolinen yhteiskunnallinen vaikuttaja – ja Juhani Ahon kalakaveri. Räisänen oli mukana useissa yläsivolaista kehityshankkeita ajaneissa lähetystöissä, kuten tekemässä aloitetta Iisalmi–Ylivieska-radasta. Hän oli vankumaton itsenäisyysmies ja jääkäri liikkeen tukija.

Itikan tilalle rakennettiin uusi, puinen karjasuoja 1924. Navetassa oli tilaa 60 lehmälle, tallissa viidelle hevoselle. Sikalassa oli kolme karsinaa, ja kanalaan olisi mahtunut sata kanaa. Kaikkiin karjasuojan rakennuksiin tuli painovesi, ja navetassa oli automaattiset juomakupit. Päärakennusta uusittiin vuonna 1927.

Itikka oli merkittävä tila: pinta-alaa oli noin 200 hehtaaria, josta peltoa liki 60 hehtaaria vuonna 1932. Tilalla oli neljä hevosta, 20 lehmää, sonni, kaksi sikaa ja 12 kanaa. Tilalta myytiin viljaa, maitoa, lihaa ja rehuja Iisalmeen ja kuusimetsistä saha- ja paperipuita. Talossa oli kotitarvemylly ja pärehöylä.

Itikan tila siirtyi Juho ja Mari Räisäsen (1877–1933) kuoleman ja hieman mutkikkaiden vaiheiden jälkeen Kanneljärven kansanopiston johtajattarena toimineen ja Viipurin musiikkiopistossa opiskelleen Elli-tyttären (1897–1986) ja tämän puolison, veistonopettaja Kosti Sarvelan (1897–1992) omistukseen 1933. Kosti ja Elli Sarvelan poika Jaakko oli Peltosalmen Konepajan (nyk. Normetin) perustaja ja tilanjatkaja. Nykyisin tilan omistaa hänen poikansa Antti Sarvela.

Itikan tilan pohjapiirros vuodelta 2000. Lähde:

Itikan kartanossa ovat keskiään viettäneet muun muassa taidemaalari Anna Sahlstén, säveltäjä ja musiikkitieteen professori Ilmari Krohn ja hänen puolisonsa kirjailija Hilja Haahti sekä taiteilija Oki Räisänen.

Itikan vanha päärakennus on säilynyt poikkeuksellisen hyvin alkuperäisessä asussaan. Päärakennus suojeltiin rakennussuojelulain nojalla 1990-luvulla. Suurimmat rakennukseen tehdyt muutokset ovat talon itäpäädyn kellariin 1910 rakennettu maitohuone ja 1940-luvulla rakennuksen tyyliin uusittu kuisti. Sittemmin päärakennus jäi uuden asuinrakennuksen valmistumisen myötä pois käytöstä. Vuosituhannen vaihteessa rakennukseen tehtiin korjauksia ja tiloja muutettiin kokous- ja juhlaikäyttöön soveltuvaiksi. Korjaukset ja muutokset olivat entistämisen luontoisia, työtavat ja materiaalit perinteisiä.

Päärakennuksen ensimmäisen kerroksen tiloissa on runsaasti alkuperäisiä tai eri rakennushistoriallisiin vaiheisiin liittyviä yksityiskohtia. Näitä ovat esimerkiksi ikkunat, peiliovet, listoitukset, kaakeliuunit, lattialaudoitukset ja paneloidut sisäkatot. Vanhat seinien tapettikerrokset on jätetty 2000-luvun vaihteessa tehdyssä entistämistyössä uusien pintojen alle. Tällöin poistettiin 1950-luvun jälkeen asennettuja pintoja, kuten lastulevytyksiä ja haltex-pinnoituksia. Kamarien ja salin interiöörit on säilytetty tyyllisesti 1800-luvun puolivälin empire-henkisessä asussa. Kaakeliuunit ovat monilta vuosikymmeniltä, vanhimmat todennäköisesti 1800-luvulta.

Vuosituhannen vaihteessa Itikan päärakennuksessa uusittiin itäpäädyn alun perin maitohuoneeksi rakennettu laajennusosa, johon oli jo aiemmin tehty

Itikan päärakennus 1900-luvun alkupuolella. Kuva: Halosten Museosäätiön arkisto, Eva Tuomisen arkisto.

pesu- ja eteistilat. Myös entinen maidonjäähdytystilana palvellut kellari korjattiin kellarikäyttöön. Toisessa kerroksessa on yläaula ja suuri, salin päälle tehty huone. Toisessa kerroksessa on maalaamattomia, hyvin säilyneitä peili- ja lautaovia ja käsin höylättyjä listoja. Ikkunat ovat vanhempaa mallia. Niissä on hyvin ohut profiili, joten ne voivat olla rakentamisajaltakin.

Puistomaisessa Itikan pihassa on vanhan päärakennuksen lisäksi asuinrakennukseksi korjattu entinen renkitupa 1800-luvun lopulta sekä tiiliverhoiltu

asuinrakennus 1960-luvulta. Asuinpihan itäpuolella sijaitsee talouspiha: aitta ja navetta- ja varastorakennuksia. Talouspihasta lähtee tie pihojen pohjoispuolella sijaitsevalla viljankuivaamo- ja varastorakennuksille, jotka osaltaan rakentavat komeaa viljelymaisemaa. Tilakeskus sijaitsee Pielaveden ja Kotikyläntien risteyksen tuntumassa, metsä- ja peltoalueen rajalla. Pihoilta aukeaa laajat näkymät pohjoiseen ja itään Porovedelle ja järven yli Iisalmen kaupunkiin.

Jugend-tyylinen kaakeliuuni.

Ullakon siro ikkuna.

059 KOIVIKKO

Koivikko kuuluu 1800-luvun iisalmelaisiin kartanoihin. Nykyisen Koivikon pihapiirin paikalla ei ole vielä tilaa tai torppaa 1750-luvun pitäjänkartassa. Se sijaan läheiseen Venakonniemeen on merkitty asuinrakennus (Palois 3). Tila oli 1700-luvun loppupuolella talollisen Lasse Heinosen omistuksessa (1723–90) mutta siirtyi hänen kuolemansa jälkeen kruunulle. Venakonniemi oli toimitusvouti, kruununimismies Johan Lindbergin (1755–1826) virkatalona vuodesta 1793 lähtien. Yksi Johan Lindbergin pojista, isänsä kaima Johan Lindberg (1800–67) toimi Iisalmen kappalaisena vuosina 1853–67.

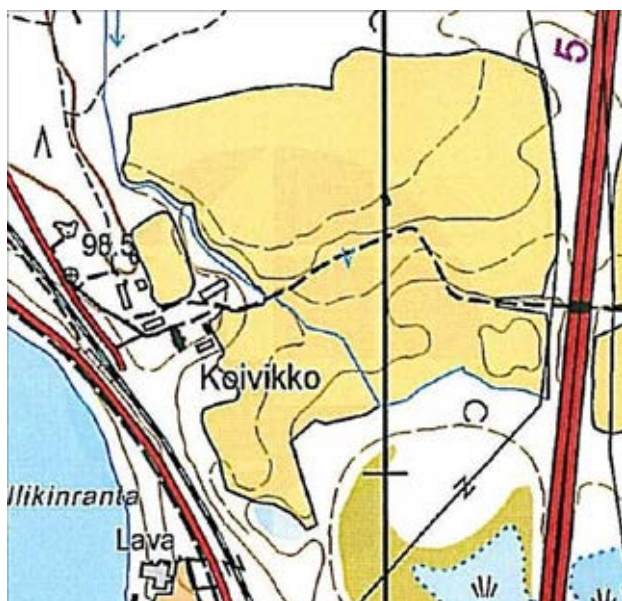
Suomen sodan aikaan, syksyllä 1808 venäläisten etujoukkojen komentaja, ruhtinas Dolgoruki majoitui joukkoineen Paloisten kylän taloihin. Kerrotaan, että ruhtinas asettui Venakonniemelle toimitusvoudin taloon. Kappalainen Johan Lindberg on muistellut, kuinka ystävällisen oloinen Dolgoruki leikki lasten kanssa vielä ”sen päivän aamuna, jona hän kaatui”. Johan Lindberg oli sodan aikaan 8-vuotias. Muistitiedon mukaan Dolgoruki lähti Koljonvirran taisteluun valkoisella orilla, joka oli tuotu talon rappusten eteen. Ruhtinas oli vain vähän murahtanut – ja hevonen

lankesi polvilleen. ”Kohta oli ruhtinas satulassa ja kiisi tulista vauhtia pohjoiseen päin.” Illan hämärissä tuotiin ruhtinas Dolgorukin ruumis Venakonniemeen. Näin Lindbergin kerrotaan kuvailleen tapahtumia:

Meiltä lainattiin suuri vesiastia, johonka ruumis upotettiin niin kauan kun ei enää vesi veriseksi muuttunut. Viimein upottivat he ruumiin kylmään vesiastiaan veden alle. Astia nostettiin suljettuun vaunuun, johon pantiin astian ympärille kynttilöitä palamaan ja venäläinen pappi piti pitkän rukouksen. Viimein suljettiin vaunu ja hevoset olivat jo valmiina, jotka tulista vauhtia läksivät yön pimeydestä huolimatta kohti Pietarin kaupunkia. (Salmetar 13.10.1910. Tiedot Vartija-Ville.)

Kruununnimismies Lindbergin kuoleman jälkeen Venakonniemessä tai tuolloin Södermalmiksi kutsutulla tilalla asuivat ainakin Iisalmen tuomiokunnan tuomari Adolf Fredrik Westman (1780–1833) ja hänen poikansa kihlakunnankirjuri Berndt Wilhelm Westman (s. 1803) sekä 1840-luvulla kruununvouti Carl Johan Lilljander (s. 1807).

Venakkoniemen tilaa isännöi Iisalmen tuomiokunnan tuomari Fredrik Wilhelm Hjelmman (1825–1910) vuosina 1865–89. Hänen poikansa Nils Jakob

Koivikko vuoden 2011 peruskartassa.

Koivikon julkisivu länteen (ylempi kuva) ja itään (alempi kuva).

Hjelmmän (1859–1904) vaikutti Iisalmen kauppalaan ja kaupungin johtavissa luottamustehtävissä ja liike-elämässä. Hän toimi menestyneenä kauppiaina 1880-luvulta lähtien vieden yläsavolaista voita ja tuoden edullista venäläistä viljaa.. Hjelmmän toimi myös muun muassa Iisalmen Höyrylaivayhtiön asiamiehenä ja KOP:n Iisalmen haarakonttorin ensimmäinen johtajana vuodesta 1893 lähtien.

Tuomari Fredrik Wilhelm Hjelmmän erosi virastaan sairauden vuoksi. Hän myi Koivikon tilan Johan Adolf Snellmanille 1884 ja muutti muutama vuosi myöhemmin Mikkeliin. Tilan nimi muuttui Venakonniemestä suomalaismielisemmäksi Koivikoksi 1870-luvun jälkeen. J. A. Snellmanin kuoltua 1892 Koivikko siirtyi hänen nuorimman poikansa Anton Elias Snellmanin (k. 1920) omistukseen. Tämä toimi Iisalmen kaupungin pormestarina 1918–1920 ja oli jo sitä ennen useaan otteeseen pormestarin sijaisena vuosina 1906–1913.

Suomen maatilat -kirjan mukaan Koivikon omistajina olivat vuodesta 1923 pormestarin tyttäret Marja ja Riitta Snellman. Nykyiselle Mäkisen suvulle tila tuli 1933 naimakaupan kautta, kun Marja Snellman meni naimisiin Martti Mäkisen kanssa. Tilan pinta-ala oli 1930-luvulla 600 hehtaaria.

Lähteistä ei inventoinnin yhteydessä löytynyt tietoja komean päärakennuksen syntyhistoriasta. Päärakennus on yksi Iisalmen alueen harvoista empire-tyylisistä rakennuksista. Se on rakennettu ilmeisesti 1843–44, jolloin tilaa isännöi kruununvouti Carl Johan Lilljander (s. 1807). Kahdeksan huoneen kartanoa uusittiin 1930. Rakennukseen tehtyjä myöhempiä muutoksia on ikkunamallin muuttaminen T-karmiksi ja kuistien rakentaminen. Itäsivun lasikuisti on nähtävästi rakennettu 1800-luvun toisella puoliskolla ja on detaljeiltaan säilynyt rakennusaikansa asussa. Tyypillisiä aikakauden kuistidetalleja ovat esimerkiksi viistetyt ulkonurkat

Itäsivun lasikuisti.

Koivikon pihanpää.

Koivikon kaksi yksittäisaittaa.

eli kuistin 6-kulmainen pohjamuoto, lehtisahauksella koristellut räystäslaudat sekä ulkuvuorauksen ja ikkunoiden asentaminen nurkissa ”puskuun” ilman nurkkalautoja. Länsipuolen avoveranta on uusittu 2000-luvulla talosta 1930-luvulla otetun valokuvan mukaan. Rakennuksen pohjoispäädyn siipiosan rakennusaikaa ei tarkemmin tunneta. Siipiosassa oli aiemmin palvelusväen tiloja, nyttemmin se on korjattu muun muassa saunatiloiksi. Muissa tiloissa pintoja on uusittu jonkin verran, esimerkiksi lattiat on otettu puupinnalle. Tiloissa on säilynyt vanhoja uuneja.

Päärakennuksen itäpuolella sijaitseva pihanpää eli pikkupuoli on kertoman mukaan ollut Iisalmen maalaiskunnan käräjätalona vielä 1940-luvulla. Pihanpää on muistitiedon mukaan ollut juuri se rakennus, jossa ruhtinas Dolgorokin ruumis balsamoitiin.

Päärakennuksen itäpuolella sijaitsevat kaksi pikkuaittaa olivat aikaisemmin entisen käräjätuvan itäpuolella ja nykyiselle paikalleen ne on siirretty 1995.

Koivikon pitkä aitta- ja liiterirakennus ja edessä kellari.

Pihaan kääntyttäessä on pitkä hirsipintainen entinen aitta- ja liiterirakennus, joka muutettu lämpökukukseksi ja autotalliksi. Rakennuksen edustalla on kellari, joka on kaivettu poikkeuksellisen syvälle. Pihan itäpuolella on 1940–50-luvulla rakennettu sementtitiilinavetta. Tilalla ei ole enää karjaa eikä navetalla käyttöä. Vanhempi navetta tuhoutui tulipalossa.

Koivikon rakennukset muodostavat melko väljän pihapiirin mäntypuuvaltaisella kankaalla. Itäpuolella avautuu laaja peltoalue. Piha on istutettu ja hoidettu kartanotyyllisen puistomaisena. Vuonna 1932 maatilakirjassa kuvataan: ” – – talouskeskus sijaitsee Poroveden rannalla, vanhan puiston ympäröimänä.” Vanha Kuopio–Oulu-tie on kulkenut karttojen mukaan pihan länsipuolelta. Päärakennus on sijoitettu poikkeuksellisesti siten, ettei sisäänkäynti näy vanhalle maantielle eikä pihatielle. Nykyisin Koivikko sijaitsee vanhan valtatie ja sen viereisen rautatien sekä Viitostien välisellä alueella. Päärakennus näkyy peltojen yli kauniisti Viitostielle.

Koivikon navetta.

Koivikon julkisivu länteen.

014 MARJONIEMI

Hernejärven rannalla sijaitseva Marjoniemi edustaa 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun alkupuolen säätyläisasutusta Iisalmessa. Vuoden 1755 pitäjänkartalla nykyisen Marjoniemen kohdalle on merkitty Iisalmen komppanian varusmestarin virkatalon torppa. Varusmestarin virkatalo sijaitsi Hernesaassa. Sittemmin torpan maista muodostettiin oma tila (Hernejärvi 5, myöhemmin Hernejärvi 11). Rippikirjoissa käytetään nimitystä Marjoniemi 1800-luvun alusta lähtien, jolloin tilan omisti talollinen Lauri Savolainen (1756–1816). Hänen poikansa Taavetti Savolainen (s. 1798) jatkoi tilan pitoa 1860-luvulle saakka. Vuoden 1844 pitäjänkarttaan Marjoniemeen on merkitty kaksi pihapiiriä.

Talollinen Petteri Väisänen (s. 1802) isännöi Marjoniemeä 1860-luvulla. Hän oli Taavetti Savolaisen vävy. Noin tuhannen hehtaarin suuruinen Marjoniemi siirtyi vuonna 1868 Savolaisen suvulta suurmaanomistaja Johan Adolf Snellmanille (1827–92). Tämä oli syntynyt Pohjois-Pohjanmaalla Tervolassa 1827. Hän avioitui Iisalmen Ritoniemessä syntyneen, työuransa Vaasan pormestarina tehneen Henrik Gustaf Zidénin tyttären Maria Amalia Zidénin kanssa vuonna 1849. Avioliiton kautta J. A. Snellmanille syntyi yhteys Iisalmeen ja hän hankki täältä merkittävän maaomaisuuden.

Marjoniemen paikalla oli 1700-luvun puolivälissä Iisalmen komppanian varusmestarin torppa.

Snellman oli vuokrannut valtiolta Paloishovin tilan, josta hän joutui vuonna 1875 muuttamaan pois, koska tila luovutettiin Iisalmen kauppalan omistukseen. Tässä vaiheessa Snellman asettui perheineen Marjoniemeen.

Kirjailija Juhani Ahon sanotaan saaneen novelliinsa Hellmanin herra (1886) innoituksen J. A. Snellmanista, jota pidettiin – Iisalmen kaupungin historian kirjoittaneen Tauno Räisäsén mukaan – hankalana ja ”kovan tunteettomana” maanomistajana. Tilalla oli seitsemän torppaa. J. A. Snellman oli kolmesti avioliitossa. Kaksi pojista kouluttautui kirkolliselle uralle. Rovasti Jonas Eliel Snellman (1854–1932) toimi ensin pappina Siikajoella ja Ristijärvellä, kunnes siirtyi Hyrynsalmen kirkkoherraksi. Martin Edvard Snellman (1859–1908) työskenteli Karjalan kannaksella Kuolemajärven seurakunnan kirkkoherrana. Nuorin J. A. Snellmanin pojista Anton Elias (k. 1920) oli varatuomari. Tämä toimi Iisalmen kaupungin pormestarina ja sitä ennen pormestarin sijaisena 1900–10-luvuilla. Marjoniemen päärakennuksen ylähallin hirteen veistetyt nimikirjaimet A.E.S. viitannevat juuri Anton Eliakseen.

Marjoniemi oli 1890-luvun puolivälistä lähtien kirkkoherra Jonas Eliel Snellmanin omistuksessa. Hän oli osallistunut aktiivisesti tilanpitoon jo 1880-luvun alkupuolelta lähtien. Kirkkoherra J. E. Snellman oli virkavapaalla 1916–21, minkä jälkeen hän eläköityi. Snellman-suvun viimeisen isännän Marjoniemessä kerrotaan olleen 1930-luvulla ”tuomari Snellmanin”, joka ilmeisesti oli Jonas Eliel Snellmanin poika.

Tilasta erotettiin seitsemän torppaa torpparilain 1918 nojalla. Marjoniemen tila oli edelleen 1930-luvun alussa suuri tila, lähes 850 hehtaaria. Peltoa oli viljeltyä 29 hehtaaria ja luonnonniittyä 79 hehtaaria. Tilalla oli iso karja: viisi hevosta, 40 lehmää, sonni, kymmenen lammasta ja seitsemän kanaa. Päätilan ostivat vuonna 1948 Aaro ja Toivo Koponen, jotka olivat Karjalan evakkoja. Tilasta lohkaistiin kaksi taloa sotien jälkeen.

Marjoniemen tyyliltään poikkeuksellisen päärakennuksen rakennusajasta ei ole varmuutta. Vuonna 1960 painetussa *Suuressa maatilakirjassa* sanotaan päärakennuksen valmistuneen jo 1810. Todennäköistä kuitenkin on, että kaksikerroksinen säätyläistyylinen rakennus pystytettiin J. A. Snellmanin tullessa omistajaksi eli vuoden 1868 jälkeen. Snellman oli kotoisin Pohjois-Pohjanmaalta Tervolasta, mikä selittänee pohjalaiset vaikutteet. Muistitiedon mukaan rakentajina olivat pohjalaiset kirvesmiehet. Rakentamisen ajoittumista J. A. Snell-

manin aikaan 1860-luvulla tai hieman sen jälkeen puoltaa valokuvassa näkyvä kaksikerroksisen kuistin alaosan uusgoottilaistyyli. Tosin kuistia ei välttämättä ole rakennettu ensimmäisessä rakentamisaikavaiheessa.

Vanhin inventoinnissa löytynyt valokuva Marjoniemestä paljastaa, että talo on ollut kooltaan noin kolmanneksen nykyistä suurempi: talon pituus ilman matalaa siipiosaa olisi ollut noin 25–30 metriä. Itäpäädyn matalampi ja todennäköisesti rakennuksen vanhin osa on purettu. Päärakennuksen nykyinen koko on noin 19,5 x 8 metriä ilman itäpäädyn lämpökeskuslaajennusta. Rakennuksen pihajulkisivu ei ennen toisen päädyn purkamista muodostunut symmetriseksi, vaan puretussa osassa toisen kerroksen ikkunat olivat pieniä haukka-ikkunatyypisiä.

Marjoniemen asuinrakennuksen tekee poikkeukselliseksi myös salvottujen hirsikerrosten ulottuminen toiseen kerrokseen, jossa on lämmitettyjä huoneita. Hirsien suuri koko (korkeus noin 40 senttimetriä) näkyy toisen kerroksen vuoraamattomissa seinissä ja kertoo osaltaan

Rovasti Jonas Eliel Snellman ja Jenny o.s. Gummerus. Lähde: Suomen maatilat, IV osa.

rakentamisen ajoittumisesta 1800-luvun alkupuolelle tai puoliväliin. Perimätiedon mukaan rakennuksen hirret uitettiin Sälevältä Honkakosken kautta. Marjoniemen korkeat ja komeat julkisivut ovat nähtävästi vaikuttaneet seudun talonpoikaiseen rakentamiseen, kuten Joenpolven ja Leväniemen tilojen päärakennuksiin.

Viimeiset muutokset Marjoniemen päärakennukseen tehtiin vuonna 1963, jolloin itäpäädyyn rakennuttiin minerit-verhottu lämpökeskus. Kuistiin rakennettiin sauna. Sisätiloja verhoiltiin ajanmukaisiksi, ja huonekohtaiset uunit poistettiin. Vanhat ikkunat ja sisäovet ovat kuitenkin säilyneet.

Tilalla muita säilyneitä rakennuksia ovat kaksi pienehköä aittaa, joista toisen on arvioitu olevan 1800-luvun lopulta. Rakenteittensa perusteella aitat saattavat kuitenkin olla vanhempia. Tilan mailla niemessä on ollut aikoinaan laivaranta. Naapurisiin Salminiemeen on siirretty yksi tilan eloaitoista.

Marjoniemessä on kaksi pihapiiriä vuoden 1844 pitäjänkartassa

Marjoniemen päärakennus ennen vuoden 1963 remonttia (vasemmalla) ja kesällä 2010. Kuisti on muutettu saunaksi, ja itäpäädyssä on lämpöhuone. Itäpäädyssä ollut parveke on poistettu. Lähde: Suomen maatilat -julkaisu.

Marjoniemen vanhat aitat. Taustalla Hernejärvi ja Hernesaari.

Marjoniemen päärakennus 1920–30-luvun vaihteessa. Lähde: Suomen maatilat, IV osa, 1932.

Marjoniemen päärakennus vuodelta 1903. Iisalmen Kameraseura.

034 ja 035 RITONIEMI

Kilpijärven pohjoisosassa sijaitseva Ritoniemi edustaa perinteistä iisalmelaista järvenranta-asutusta ja muodostaa eheän maisemallisen kokonaisuuden Iisalmi–Sonkajärvi-vesireitin varrella. Vanhimmat säilyneet rakennukset ovat 1700-luvun alusta. Ritoniemen tila näkyy 1750-luvun pitäjänkartassa (Kilpisaari 2) kaskimaiden ympäröimänä.

Ritoniemi oli Zidénin suvun omistuksessa 1800-luvun taitteessa. Jomalan kirkkoherran poika, komissiomaanmittari Gustaf Adolf Zidén (1759–1808) työskenteli maanmittarina Savon ja Karjalan läänissä vuodesta 1787 lähtien ja osti Kilpisaaren perintötilakseen vuonna 1802. Maanmittarin kuoleman jälkeen tilalla asui hänen leskensä Anna Regina Grönström (n. 1775–1851) ja tämän jälkeen vielä tytär Sofia Juliana Zidén (1795–1861).

Ritoniemi (Kilpisaari 2) vuoden 1755 pitäjänkartassa.

Vasemmalla Ritoniemen kaksi tilaa vuoden 1920 kartassa ja oikealla vuoden 1973 peruskartassa.

Komissiomaanmittarin pojasta Henrik Gustafista (1794–1833) tuli varatuomari ja Vaasan pormestari. Maanmittarin toinen poika Jakob Johan Zidén (1797–36) aloitti isänsä jälkeä seuratakseen maanmittariopinnot mutta valitsi lopulta keisarillisen armeijan. Vuoteen 1823 mennessä hän oli edennyt lipunkantajaksi. Zidén erosi armeijasta vuonna 1826. Sen jälkeen hän toimi kollegikirjaajana. Perheetön Jakob Johan Zidén kuoli Iisalmella 1836.

Henkikirjojen mukaan Ritoniemen tilat (Kilpisaari 1 ja 9) siirtyivät paikallisen Korolaisten talonpoikaissuvun omistukseen 2.11.1852 päivätyllä kiinnekirjalla. Rippikirjan mukaan Kiiskimäen tilalla (Kilpisaari 2, isojaon jälkeen 6) syntynyt Aatu Korolainen (1793–1884) ja hänen puolisonsa Ulriikka Mähönen omistivat tilat vuodesta 1853. Sukukirjan (2012) mukaan pariskunta kuului Iisalmen seudun herännäisiin, ja he käyttivät körttipukua. Aatun jälkeen isäntänä seurasivat hänen poikansa Lassi ja Matti Korolainen.

Hieman pihapiirin ulkopuolella sijaitsevassa riibessä näkyy muutoksia eri ajoilta. Etualalla oleva matalampi osa lienee entinen ruumen.

Vuoden 1920 kartassa näkyy kaksi Ritoniemen tilaa. Henkikirjan mukaan lohkominen oli tehty 29.4.1908. Ritoniemen rekisterinumeroilla Kilpisaari 1² ja Kilpisaari 9² omistivat aina vuoteen 1919 saakka veljekset Lassi ja Matti Korolainen yhdessä. Saatuaan Ritoniemestä oman osuutensa Matti Korolainen rakensi perheelleen uuden päärakennuksen, jota uusittiin 1941. Kilpijärven rannalla sijaitsevista Ritoniemen taloista Matti Korolaisen (s. 1872) oli itäisempi Kilpisaari 1². Eloaitta on peräisin 1800-luvun lopulta. Se on siirretty kala-, liha- ja jauhoaitan jatkoksi 1970-luvun puolivälissä. Aitaita on yhdistetty lautarakenteisella osalla, ja rakennuksen pituudeksi muodostui lähes 30 metriä. Rannan verkko-huoneessa, joka on vuodelta 1879, on säilynyt runsaasti vanhaa kalastusvälineistöä. Noin 7 x 7 metrin kokoinen riihi sijaitsee jonkin matkan päässä pihasta idempänä.

Lassi Korolainen (1869–1929) sai Ritoniemen tilaan 9² kiinnekirjan 7.10.1919. Isännyyttä jatkoi sittemmin poika Joonas Korolainen (1899–1957), joka oli vapaus- ja heimosoturi ja suojeluskunta-aktiivi. Hän toimi Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuustossa 1937–45. Joonas Korolaisella oli myös seurakunnallisia luottamustehtäviä. Muistitiedon mukaan Ritoniemen komea päärakennus oli 1700-luvun alusta. Rakennusta on uusittu ainakin vuosina 1962 ja 1973, jolloin myös rakennettiin tiiliverhottu lisäsiipi. Nykyinen ulkoasu on moderni ja peräisin 1970-luvulta. Kotimuseona toimiva aitta on vuodelta 1724. Isokokoinen aitta on vanhimpia rakennuksia Iisalmen seudulla.

Talollisen Matti Korolaisen aikana rakennettu päärakennus on vuodelta 1919. Taloa on uusittu vuonna 1941. Kuva on otettu 1973. Kuva: Rauni Säisä, Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Yläkuvassa eloaitta. Lautarakenteinen osa yhdistää eloaitan takana oleviin kala-, liha- ja jauhoaittoihin. Alakuvassa aitaita kuvattuna edestä.

Näkymä pihapiiristä verkkohuoneeseen.

Pikkuaitta.

Makasiinityyppinen aitta on vuodelta 1724.

Näkymä Kilpijärvelle.

Kylpylä- ja huvilaelämää

Valtakunnallisesti merkittävän Runnin kulttuuriympäristön ydin on vanha kylpyläkulttuuriperinne. Kiurujoen etelärannalla sijaitseva Runnin kylpylä on tunnettu maan vanhimpiin kuuluvasta, yhä käytössä olevasta terveyslähteestään. Mineraalivesilähteet olivat Euroopassa suosittuja 1600-luvulta lähtien. Niiden parantavaksi uskottua vettä suositeltiin juotavaksi 10–15 lasillista päivässä, mutta innokkaimmat nauttivat jopa kymmeniä lasillisia. Vesiparannus ja kiinnostus terveyslähteisiin levisivät Keski-Euroopasta Ruotsin valtakuntaan, ja 1700-luvulla piirilääkärit ohjeistettiin etsimään ja kartoittamaan alueensa terveyslähteitä. Lääkintäkollegio hyväksyi uudet terveyslähteet käyttöön. Suomessa oli ainakin 25 virallista terveyslähdetä ennen 1770-lukua, Iisalmen pitäjän Runni niiden mukana.

Tuneldin 1773 ilmestyneessä maantiedon klassikossa *Geografie öfver Konungariket Sverige* mainitaan Iisalmen pitäjän terveyslähte, jota kerrotaan käytetyn vuodesta 1755 koliikin, kihdin ja reumaattisten sairauksien hoitoon. Myös Hülphers mainitsee vuonna 1770 julkaistussa Ruotsin valtakunnan mineraalilähteitä käsittelevässä teoksessaan, että Iisalmen pitäjässä oli ollut käytössä kymmenen vuotta erinomainen terveyslähte.

On myös muita 1760–70-luvun kirjallisia mainintoja, joissa Runnin terveyslähte ajoitetaan 1750–60-luvulle.

Runnin lähde tunnettiin aluksi Gregorin lähteenä löytäjänsä everstiluutnantti Gregori Aminoffin (1722–95) mukaan. Tämä asui vuosina 1758–63 Larinniemen luutnantinpuustellissa Haapajärven kylässä. Hänen kerrotaan vierailleen usein lähteellä, jolle Larinniemestä vei kinttupolku. Lähde kantoi Aminoffin etunimeä vielä kauan hänen poismuuttonsa jälkeen. Vuonna 1794 terveyslähteen johtokunta päätti nimetä lähteen virallisestikin sen löytäjän mukaan ”Gregorii Brunniksi”. Lähdetä käytti myös paikallinen rahvas, jonka suussa ”brunn” muuntui Runniksi.

Terveyslähteillä käytiin aluksi vain juomassa parantavaa vettä. Runnin veden ihmeellisistä vaikutuksista levisi monia tarinoita. Paikallisen mökin eukon kerrotaan parantuneen riuduttavasta sairaudesta juotuaan lähteen vettä. Kuuromykkä paimenukko oli ”runnia” juotuaan vaipunut kahdeksi vuorokaudeksi uneen – ja herättyään hän oli ollut täysin kuulo- ja puhekykyinen. Myös rampojen kerrottiin saaneen liikkumiskyvyn Runnilla.

Runnin alue oli 1700-luvun lopulla luonnontilaista salomaata. Sinne johti lähimmältä asumukselta vain

metsäpolku. Tämän vuoksi kovin suuria kävijämääriä ei lähteellä alkuvuosikymmeninä nähty. Esimerkiksi vuonna 1783 juojia tilastoitiin 36 säätyläistä ja 27 rahvaan ihmistä eli yhteensä 63 henkilöä. Runnin lähteen ympäristön ensimmäiset rakennukset olivat honkahirsinen kaivuhuone, sali, kaksi kamaria, pieni keittiö ja aitta, jotka rakennettiin ilmeisesti 1760–70-luvulla vapaaehtoisten maksujen turvin. Rakennukset olivat jo 1780-luvulla rapistuneita.

Vuonna 1797 Kuopion läänin maaherra kenraalimajuri vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan (1731–1814) sai eläköityessään terveyslähteen ja sen ympärillä olleita alueita kruunulta, jolle ne olivat siirtyneet talonpoikien jätettyä maaverojaan maksamatta. Vuonna 1801 näistä yhden manttaalin suuruisista alueista muodostettiin Wilhelmsdal-niminen allodiaali-säteritalo eli ikaikaiseen omistukseen annettu, ratsupalveluksesta vapautettu aateliskartano (maarekisterissä myöhemmin Haapajärvi 30). Carpelan aloitti huomattavan uudis-

viljelytoiminnan. Hän kunnosti lähteen ympäristöä ja rakennutti lautamajan vedenjuojien käyttöön ja rahvaan majoittamiseen. Alueelle johtava korpitie ja Runnille johtava polku kunnostettiin. Säätyläiset majoittuivat Carpelanin tilalla, rahvas lähteen lautamajassa tai lähiseudun mökeissä. Lähteen suojaksi Carpelan rakennutti hirsisen juomarakennuksen Suomen sodan 1808–09 aikoihin. Runnilla arvellaan 1800-luvun alkuvuosina käyneen kesäisin 200–300 vedenjuojaa.

Valistushenkkinen vapaaherra Simon Wilhelm Carpelan halusi näyttää paikallisille mallia karjankasvatuksessa sekä maanviljelyjen, suonraivaamisen, raudanvalmistuksen ja terveydenhoidon kehittämässä. Hän edisti esimerkiksi perunanviljelyä ja isorokkorokotuksia. Carpelan raivasi viljelykseen 30 tynnyrinalaa (noin 15 hehtaaria) peltomaata ja niittyä niin paljon, että se antoi vuosittain sata talvikuormaa heinää. Hän myös kaivatti runsaasti ojia peltojen parantamiseksi ja rakennutti Runninjokeen vesimyllyn.

Runnin kylpylähotelli elokuussa 1910. Rakennus on hirsipinnalla, päätykolmiot laudoitettu. Rakennukseen on lisätty hotellihuoneita ikkunoineen ullakkokerrokseen, kuten myös vasemmalla osittain näkyvä, lapekatteinen ruokasalin laajennus- ja kuistiosa. Kuva: Herman Renfors, Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Vesihoidot yleistyivät ensin säätyläisten keskuudessa. Ne saivat vahvan yleislääketieteellisen leiman ja 1800-luvulla ne porvarillistuivat keskisäädyn tapakulttuuriksi. Runnin kävijämäärä vakiintui 1800-luvulla noin 300 vuosittaiseen vieraaseen. Parhaimmillaan siellä kävi jopa tuhat juojaa, heistä suurin osa paikallista rahvasta. Runnin terveyslähteellä alettiin 1790-luvulla vedenjuonnin lisäksi käyttää hoitomuotoina kylpyjä ja liejuhoitoja, esimerkiksi Runnin pehmeää ruostesavea hierottiin iholle.

Simon Wilhelm Carpelan oli lapseton, ja Wilhelmsdal siirtyi hänen perilliseltään paroni Carl Maximilian Carpelanilta hovioikeudensihteeri Carl Henrik Forsellille. Tämän jälkeen tilan omistus vaihtui tiheään. Kapteeni J. E. von Konowin aikana lähteelle rakennettiin vuonna 1866 lautainen paviljonki ja pieni puuvaja suihkua varten. Taloudellisiin vaikeuksiin joutunut kapteeni myi Wilhelmsdalin 1870. Omistajat vaihtuivat edelleen useaan otteeseen, kunnes vuonna 1887 Iisalmen seurakunnan rovastin poika

Varhainen piirroskuva Runnin terveyslähteeltä. L. P. Ståhl, 1806. Museovirasto, Historian kuvakokoelma.

Runnin lähteen juomahuone kuvattuna todennäköisesti 1900-luvun vaihteen tienoilla. Sisäkuvasssa vedenjuojia vuodelta 1903. Kuva: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Bror Gabriel Lagus (1853–97) hankki konkurssi-huutokaupasta Wilhelmsdalin omistukseensa.

Bror Gabriel Lagus uudisti ja kohensi terveyslähteen ympäristöä ja alkoi tarjota uutuutena vaatimattomia täysihoitopalveluita. Vuonna 1889 hän rakennutti uuden suuren juomahallin sekä ruiskukylpyhuoneen eli ryöpyhuoneen, jossa oli omat kammionsa miehille ja naisille. Lähellä oli kaksi saunaa, joissa potilaita kupattiin ja hierottiin. Lagus keskittyi kuitenkin ennen kaikkea tilanhoitoon yhdessä puolisonsa, meijerikkö Gustava Huttusen kanssa. Bror Gabriel Laguksen kuoltua 1897 hänen poikansa, 17-vuotias Johan Gabriel Lagus (myöh. Hirvensalo, 1880–1941) alkoi vastata tilanhoidosta.

Runnin terveyslähteen suosio kasvoi 1800-luvun loppupuolella. Seuraavan vuosisadan alussa Runnilla kävi kesäisin 500–600 kävijää. Agronomi Johan Gabriel Lagus ei ollut erityisen innostunut kylpylätoiminnasta, vaan myi vuonna 1903 serkulleen maisteri Väinö Ignatiukselle lähteen sekä 60 hehtaaria maata sen ympäriltä. Tämä perusti seuraavana vuonna Iisalmen Runnilähde Oy:n. Samana vuonna paikalle ryhdyttiin rakentamaan parantolaa: tehtiin uusi silta Runninsaareen, korjattiin runnihuone eli juomahuone sekä rakennettiin majoitus- ja ruokailurakennus, jonka ullakolle neljä vuotta myöhemmin tehtiin toinen majoituskerros. Huoneiden ikkunat olivat rakennuksen kattolappeissa. Samalla ravintolasalia ja lasikuistia laajennettiin ulokkeellisiksi.

Runnin hotellirakennuksen alkuperäistä suunnittelijaa ei tunneta, mutta oletetaan hänen olleen veiston ja rakennusopin opettaja, taidemaalari Antti Halonen (1870–1945), taiteilija Pekka Halosen veli ja muun muassa tämän Halosenniemen taiteilijakodin suunnittelija ja rakennusmestari. Vuosien 1908–09

aikoihin Runnille rakennettiin toinen, kymmenen huoneen majoitusrakennus, joka tunnettiin myöhemmin Valolana. Vuonna 1910 valmistui uusi, niin ikään Antti Halosen suunnittelema kylpyhuonerakennus.

Edellä mainittuja lisärakennuksia varten Runnin Lähde Oy oli saanut 1908 valtiolta merkittävän raha-avustuksen ja lainan. Avustuksen ehtoina oli, että laitoksen tuli säilyttää kansanomaisen luonteensa ja kaikille todistettavasti köyhille oli ilmaiseksi annettava lääkärin apua ja lähdevesi. Laitoksen rakennukset oli pidettävä hyvässä kunnossa. Valtionapu päättyi 1920, mikä heikensi kylpylän taloutta ja vapaapaikkojen tarjoaminen varattomille päättyi. Terveyskylpylöillä ei myöskään enää ollut samanlaisia virallista lääketieteellistä statusta kuin aiemmin.

Runnin kukoistusta 1910–20-luvuilla edelsivät liikenneyhteyksien paraneminen Etelä-Suomesta Iisalmeen: Saimaan vesistön laivareittien kanavointi ja Savon rata. Nerkoon kanavan valmistuttua apteekkari J. E. Bergman aloitti 1869 höyrylaivaliikenteen Seura-laivalla Iisalmen kauppalasta Runnin Nivanmäelle. Suomela-niminen alus (vuodesta 1896 Tavi) liikennöi Iisalmi–Nivanmäki-reitillä 1874–96. Kauppias Johan Puustisen Mesak ja kauppias Lauri Kärkkäisen satapaikkainen Kalervo vilkastuttivat 1890-luvulla laivaliikennettä Runnille entisestään. Vuonna 1907 kulku Runnille helpottui

huomattavasti, kun Kiurujoen kanavointi ja Saarikosken kanava valmistuivat. Tällöin Runnin rantaan rakennettiin oma laivalaituri. Matkustajaliikennettä 1910–20-luvuilla hoitivat Kalervo ja Kiuruvesi. Rautatien valmistumisen jälkeen laivaliikenne tyrehtyi. Ensimmäisen kerran Runnille pääsi junalla vuoden 1923 lopulla.

Rauhallisella maaseudulla sijainneesta Runnista muodostui varsinkin ensimmäisen maailmasodan (1914–18) rauhattomista ajoista alkaen Etelä-Suomen seurapiirien suosima kylpylä, jossa muun muassa valtionhoitaja, ratsuväenkenraali Carl Gustaf Mannerheim vietti kesää 1919 sisarensa Sophie Mannerheimin kanssa. Kylpylän kävijämäärät olivat sota-aikana 1 600–1 900 kävijää vuosittain, vuonna 1919 jopa yli kaksituhatta. Runnilla esiintyivät muun muassa säveltäjät Toivo Kuula, Yrjö Kilpinen ja harpputaiteilija Aino Kajanus. Tunnettuja vieraita olivat myös runoilija J. H. Erkkö, taiteilija Akseli Gallen-Kallela, säveltäjä Oskari Merikanto ja Leevi Madetoja, laulajatar Aino Ackté, laulaja Väinö Sola, pääministeri Kaarlo Castrén, valtioneuvos A. Gripenberg, arkkipiispa Johansson ja monet muut suomalaisen kulttuurin, politiikan ja talouselämän merkkihenkilöt. Runnin suosiota nosti sen luonnonläheisyys ja kansanomaisuus, jotka sopivat nuoren tasavallan ihanteisiin. Näihin aikoihin Runni oli maan suosituimpia vesihoitopaikkoja.

Kylpylähotellin alkuperäinen asu (pitkä rakennus takana), juomahuone kuusen takana. Postikortti.

Talouselämy ja uudet rantalomaihimat tyrehdyttivät 1930-luvulla Runnin kylpylän kannattavuutta. Kun asessori Väinö Ignatius yllättäen kuoli 1931, kylpylä myytiin muutama vuosi myöhemmin 1937 toimitusjohtaja W.K. Latvalle. Tämän mielestä Runni sopi loistavasti vapaussodan invalidien kuntoutuspaikaksi. Hän luovutti puolisonsa kanssa lahjakirjalla koko yhtiön osakekannan Vapaussodan Invalidien Liitolle. Näin kylpylästä tuli hotellin ohella sotainvalidien huolto- ja kuntoutuspaikka. Hotellirakennusta laajennettiin 1940-luvulla keittiösiivellä.

Vapaussodan Invalidien liitto myi vuonna 1951 kylpyläalueen rakennuksineen kannattamattomana Maaseudun Lomaliitolle. Kaupan kohteena olivat terveyslähde sekä Runnin ja Heinämäen tilat, yhteensä noin 16 hehtaaria. Lomaliitto aloitti Runnilla sosiaalisen lomatoiminnan, joka kohdistui maaseudun suurperheiden äiteihin. Lomakodin ensimmäisenä johtajana toimi kättilö Margareta Niskanen, joka sittemmin vaikutti vahvasti iisalmelaisessa kunnallispolitiikassa.

Valola on rakennettu todennäköisesti 1909 ja Metsola 1919 kylpylävieraiden majoittamista varten. Metsola on julkisivuiltaan 1950-luvun asussa, Valolassa näkyy vielä alkuperäisten vaiheiden piirteitä. Ne toimivat 1950-luvun alusta 1960-luvun alkuun Runnin emäntäkoulun tiloina. Kun uusi emäntäkoulu rakennettiin, Valola ja Metsola otettiin jälleen Runnin lomakodin käyttöön. Ne kunnostettiin ravintola-, majoitus- ja toimistotiloiksi.

Runnin kylpylän moderni laajennusosa saunoineen, uima-altaineen ja hoitotiloineen valmistui entisen arkkipiispa Gustaf Johanssonin huvilan paikalle 1970-luvun alkupuolella. Sen yhteyteen rakennettiin kaksikerroksinen, tyyliltään vahvasti 70-lukua henkivä hotellisiipi 1980. Iisalmen ja Runnin välinen vesiväylä kunnostettiin 1984. Pari vuotta myöhemmin rakennettiin uusi juomahalli ja laivalaituri. Riippusilta korjattiin. Kylätie linjattiin 1980-luvun loppupuolella kulkemaan vanhan hotellin takaa, mikä rauhoitti kylpylän pihapiirin.

Kylpylän majoitusrakennuksiksi alun perin rakennetut Valola (oikealla) ja Metsola kuvattuna 2010-luvun alkupuolella?

Sauna, hieromo ja konehuonerakennus (kylpylärakennus) rakennettiin vuoden 1904 jälkeen, julkisivukorjauksia on tehty 2000-luvun alussa. Vasemmanpuoleinen kuva on otettu 1950-luvulla, oikeanpuoleinen 2010-luvulla.

Vanha puurakenteinen hotelli toimi 1980–89 retkeilymajana. Sen jälkeen se oli suljettuna ja rapistui. Lomayhtymän johtokunnan paikallinen jäsen, rouva Elvi Hakkarainen, Runnin terveyskylpylän johtaja Anja Tairvalkoski-Kauppinen ja myyntipäällikkö Riitta Karvonen perustivat 1994 Runnin kylpyläperinteen säätiön. Lomayhtymä lahjoitti 90 vuotta vanhat hotelli- ja hoitorakennukset kalusteineen säätiön peruspääomaksi. Säätiö aloitti Wanhan Kylpylän (hotelliosan) kunnostamisen.

Tarkoitusta varten kerättiin rahaa arpajaisin, konsertein ja lahjoituksin – ja kunnostukseen saatiin EU-rahakin. Marraskuussa 2001 Wanha Kylpylä avattiin.

Kaikki Wilhelmsdahlin kartanoon kuuluneet rakennukset ovat hävinneet. Vanhoista parantolarakennuksista on jäljellä vain hotellirakennus, entinen kylpylärakennus ja 1900-luvun alkukymmeniltä peräisin olevat majoitus- ja ravintolatiloina sekä emäntäkoulun

Ilmakuva Runnilta vuodelta 1952. Etualalla on joen suuntainen, taitekattoinen kylpylärakennus, jonka takana näkyvistä kahdesta rakennuksesta pienempi on lähteen päälle tehty ja toinen todennäköisesti kahvilapaviljonki. Kylpylärakennuksen edessä on liiteri ja polttopuurankakasa. Maantie kulki vielä lähellä rantaa kylpylä- ja hotellirajoituksen välissä. Hotellirakennus näkyy kuvan oikeassa laidassa. Kuva: Iisalmen kaupungin kuva-arkisto.

Runnin vanha kylpylähotelli kunnostettuna. Valokuva vuodelta 2019.

tiloina käytössä toimineet Valola ja Metsola -nimiset rakennukset. Vanhan Kylpylän hotellirakennuksen peruskorjauksessa 1995 tehtiin seuraavat julkisivukorjaukset: aiempi mineriittilevykate korvattiin kone-saumapeltikatteella, hirsirunko verhoiltiin uudella vaakapaneelilla, myös keittiösiiven paneeliverhoitus verhoiltiin samalla kuin vanhempi siipiosa ja portaat uusittiin puurakenteisina alkuperäistä mallia mukaillen.

Kylpylävieraat saapuivat Runnille höyrylaivalla. Postikorttikuva 1900-luvun alkupuolelta. Museovirasto, Historian kuvakokoelma.

Kylpijötä Neulatammella 1920-luvulla. Museovirasto, Historian kuvakokoelma, Kimy-Kustannus Oy:n kokoelma

Runnin kahvila 1931. Museovirasto, Historian kuvakokoelma

Runnin vanha kylpylä kunnostettuna 2019.

Vanhaa huvilakulttuuria

Runnin kylpylän läheisyyteen syntyi huvila-asutusta viimeistään 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Huviloista on jäljellä vain muutamia. Runnin kylpyläalueen itäpuolella sijaitseva Metsäpirtti (172) on Kiurujoen rannalle 1900-luvun alkupuolella rakennettu huvila. Tila on rekisteröity 1912. Rakennuksen alkuperäinen huvilatyyli on muuttanut ilmettään laajennuksissa. Ikkunoiden mallin vaihtaminen modernimmaksi on vaikuttanut voimakkaasti huvilan julkisivujen ilmeeseen. Tästä huolimatta Metsäpirtti on yksi harvoista säilyneistä, kylpylän loistoaikoina rakennetuista huviloista Runnin kylällä.

Iisalmen seudulla on verrattain vähän ennen 1900-luvun puoliväliä syntynyttä huvila-asutusta, toisin kuin esimerkiksi Saimaalla tai Kallavedellä. Kielorinne (191) edustaa Iisalmissa harvinaista säätyläisten huvila-asutusta. Aiemmin Tuomirinteeksi kutsutun huvilan rakennutti maanviljelysneuvos Johannes Lagus

(1846–1922), Peltosalmen koulun johtaja ja pohjois-savolaisen karjatalouden kehittäjä sekä Peltosalmen kartanon (113) omistaja. Kerrotaan, että Tuomirinnan huvilan rakennuspuut on saatu Ulmalan meijerin hirsistä. Huvila sijaitsee Peltosalmen itärannalla.

Johannes Laguksen kuoleman jälkeen Tuomirinteen omistus siirtyi hänen tyttärellensä Aini Lagukselle (1879–1978), joka oli Kuopion tyttökoulun jälkeen opiskellut Sippolan maatalous- ja puutarhakoulussa ja tehnyt opintomatkoja myös ulkomaille. Aini Lagus on puutarhaviljelyn ja kotitalouden opetuksen varhaisia uranuurtajia maassamme. Vuosina 1902–15 Aini Lagus opetti puutarhanhoitoa Peltosalmen maanviljelyskoulussa (myöhemmin maamieskoulussa) ja karjanhoitokoulussa, Tuunaansaaren kotitalouskoulussa Punkaharjulla, Reitkallin puutarha- ja maatalouskoulussa sekä Sippolan maatalous- ja puutarhakoulussa. Aini Lagus toimi Kuopion Maanviljelysseuran kasvitärhanhoidon kiertävää neuvojana kolmena kesänä 1903–05.

Suurista muutoksista huolimatta Metsäpirtin rakennuksessa on säilynyt piirteitä säätyläishuvilasta. Saunarakennus on joen rannalla.

Aini Lagus valittiin Peltosalmen kotitalouskoulun ensimmäiseksi johtajaksi 1916. Hän toimi kotitalous- ja maamieskouluissa kasvitarhanhoidon opettajana 1916–51 ja sen jälkeen vielä kotitalouskoulun johtokunnan puheenjohtajana 1952–55. Aini Laguksella oli myös valtakunnallisia tehtäviä: vuonna 1917 hänet määrättiin neljäksi vuodeksi Maataloushallituksen ensimmäiseen kotitaloustarkastajan virkaan.

Aini Lagus oli perustamassa vuonna 1899 Iisalmen maalaismarttayhdistystä, yhtä ensimmäisistä Suomessa. Lagus toimi yhdistyksen ensimmäisenä sihteerinä ja myöhemmin 35 vuotta puheenjohtajana. Hän oli alusta alkaen mukana Pohjois-Savon Marttojen johtokunnassa. Aini Laguksen aloitteesta Pohjois-Savossa aloitettiin maatalouskerhotoiminta. Hän oli myös Ulmalan nuorisoseuran perustajia ja seuran pitkäaikainen johtokunnan jäsen. Aini Lagus oli maaseurakunnan pyhäkou-

lutyön kantavia voimia. Hän kuului maaseurakunnan kirkkoneuvostoon 1936–46. Aini Lagus valittiin ensimmäisenä naisena Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuustoon, jossa hän toimi valtuutettuna 1931–33.

Kielorinnettä Aini Lagus piti kesäasuntonaan. Aini Laguksen testamentin mukaisesti kiinteistö jaettiin vuonna 1978 kahtia Valma Sepän ja Iisalmen seurakunnan kesken. Ilmeisesti tässä yhteydessä huvilan nimeksi vakiintui Tuomirannan sijasta Kielorinne. Kielorinteen nykyiset omistajat ostivat kiinteistön 1999. Sen jälkeen on toteutettu rakennuksen kengitys ja yksi rakennuksen seinistä on uusittu. Talon alla sijaitsevan lähteen vesi oli aikoinaan erittäin hyvälaatuista, mutta nykyään vesi on liian rautapitoista juotavaksi. Tontilla on rantasauna. Vesistöön päin viettävällä rinteellä kasvaa runsaasti kieloja.

Kielorinteen pihaa etelästä, saunalta päin katsottuna.

Kielorinteen huvilassa on alkuperäiset ikkunat. Kuistilta avautuu näköala Peltosalmelle.

Kielorannan syksyistä pihapiiriä.

Koljonvirran rannalla sijaitseva Komulanmäki (190) on valmistunut 1932, alun perin ympärivuotiseksi asunnoksi. Sen rakennutti iisalmelainen liikemies, toimitusjohtaja Taavetti Tossavainen (1888–40), joka oli pari vuotta aiemmin hankkinut Koljonvirran tilan (025) omistukseensa. Komulanmäen huvila lienee tilan entisen torpan paikalla. Huvilaksi Komulanmäki muutettiin 1952, jolloin myös nykyisen takan paikalla ollut leivinuuni-liesi purettiin. Samoin pinkopahvit

tapetteineen poistettiin myöhemmin. Komulanmäki on edelleen lomanviettopaikkana. Tontin piha on hyvin hoidettu ja puutarhamainen. Pihalla on paljon erilaisia vanhoja perinteisiä perennoja ja muita puutarhakasveja, jotka täydentävät vanhan miljööän arvoa. Tonttia ympäröivät metsäiset alueet, joten pihapiiri eivät näy ympäristöön. Alkuvuosikymmeninä maisema oli avoimempi rantarinteen ollessa peltoina ja niittyinä.

Koljonvirran alue 1970-luvun alun peruskartassa.

Vanha maalaus Komulanmäestä kuvattuna tuvan seinältä. Maalauksesta näkyy, että Koljonvirran puoleiset rinteet ovat aiemmin olleet peltoina ja niittyinä. Rannalla näkyvä harmaa rakennus oli maakellari. Sen betoninen runko on edelleen paikallaan, joskin osittain sortuneena.

Komulanmäen pieni hirsimökki edustaa tyylikkäästi 1930-luvun suomalaista huvilaympäristöä.

Ulkorakennuksen länsipäässä (vasemmalla yläkuvassa) oli aiemmin talli, rannan puolisessa itäpäädyssä kahden lehmän navetta.

Komulanmäen sauna.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto

- Iisalmen seurakunta, rippikirjat
- Iisalmen henkikirjat

Kartat

- Pitäjänkartat 1750-luku, 1840-luku, 1920
- Peruskartat 1973, 2011

Haastattelut (rakennusinventointien yhteydessä)

Viljo Koponen, 1995, 2010–2011
Kauko Korolainen, 1995, 2010
Rainer Korolainen, 1995
Juha Reunama 2022
Ilkka Mäkinen 1995, 2011
Antti Sarvela 2022
Pirjo Sokka-Sarvela 1995, 2011
Hannu ja Mirjami Vierola 2022

Matriikkelit

Kotivuori, Yrjö 2005, Ylioppilasmatriikkeli 1640-1852. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatriikkeli.helsinki.fi>>. Luettu 4.1.2020.

Vaajakallio, E. O. 1929, Suomen maanmittarit 1628–1928. Nimi- ja henkilöluettelo. Suomen maanmittariyhdistys, Helsinki.

Sanomalehdet

Salmetar 13.10. 1910

KIRJALLISUUS

Aho, Juhani 2000 (18??), Hellmannin herra (2000, 3. painos).

Ahvenainen, Eino 1972, Kotiseutu-ni Savo. Suomen maakuntajulkaisu.

Brander, U., Groundström, Osk., Jonasson, Felix, Kivialho, Akseli, Kivialho, K. & Mattsson 2. 1932, Suomen maatilat 4. Kuopion, Mikkelin ja Viipurin läänit. WSOY: Porvoo. Verkossa tietokantana: Suomen maatalousmuseo Sarka, Sukutilat webissä, <http://sukutilat.sarka.fi/>

Eriksson Reino 2004, Iisalmen iso Itikka. Tuokiokuvia Itikan tilan ja kartanon vaiheista. Iisalmi: Itikan Kulttuuriperinnön Säätiö.

Hattula, Markku & Seppälä, Arto 2004, Runni. Sata vuotta vettä ja väkeä. Helsinki: Lomayhtymä.

Heilimo, Eino & Soininvaara, Heikki 1968, Hjelmmän, Heilimo suku. Helsinki.

Heinonen, Paavo & Bergroth, Pirjo 2012, Johan Korolaisen jälkeläiset. Sudentappajan sukua. Oulainen: Johan Korolaisen jälkeläisten sukuseura.

Klinge, Matti 2006, Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa. WSOY, Helsinki.

Luttinen, Jaana 2006, Iisalmen historia 1970–2000, Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Luttinen, Jaana 2019, "Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan". Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. JYU Dissertations 142. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Elektroninen julkaisu <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65915>

Nummela, Ilkka: Canth, Kaarle Juho. Suomen talouselämän vaikuttajat -verkkojulkaisu. Studia Biographica 8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008– (viitattu 25.4.2020). Julkaisun pysyvä tunniste URN NBN:fi-fe20051414; artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skstev-000318> (ISSN 1799-4357, verkkojulkaisu)

Nuutinen, Mirja 2000, Runnin kulttuurimaisen hoitosuunnitelma. Iisalmen kaupunki.

Pennanen, Jouko 1978, Ruhtinas Dolgoruki ja verinen Koljonvirta. Iisalmi: Ylä-Savon säätiö.

Pohjois-Savon maakuntakaava 2030

Rantapää, Juha 1998, Iisalmen Runni – terveyslähde ja -kylpylä, ”Rahvaan lähteestä sotainvalidien parantolaksi”, Suomen ja Skandinavian historian pro gradu, kevät 1998, Historian laitos, Oulun yliopisto.

Rissanen, Santeri 1927, Iisalmen pitäjän historia. Iisalmi, Sonkajärvi, Vieremä.

Ronni, Mirja 1990, Runni. Opas historiallisen kylän vaiheisiin”. Iisalmi: Runnin terveyskylpylä.

Roos, John E. 1927, Officersboställen i Finland under svenska tiden. Skrifter utgivna af genealogiska samfundet i Finland III. Helsingfors.

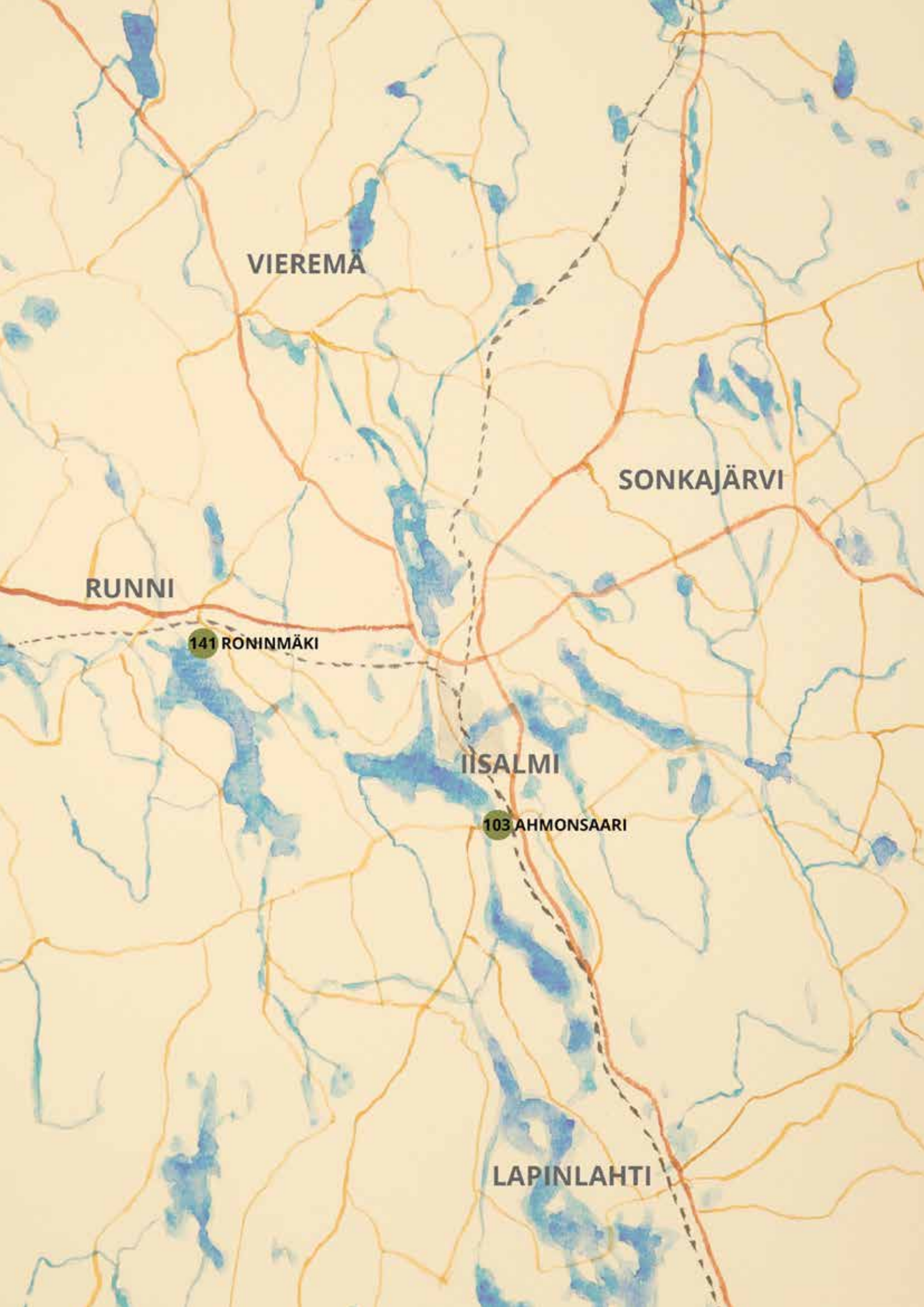
Räisänen, Tauno 1959, Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia 1860–1930, Iisalmen kaupunki, Iisalmi.

Suuri maatilakirja 8 1966, Keski-Suomen, Pohjois-Karjalan ja Kuopion läänit. Helsinki: Kustannustuote.

Säisä, Rauni, Linkola, Martti & Riecki, Helena 1977, Pohjois-Savon kulttuurihistorialliset rakennusuojelukohteet. Kuopio: Kuopion museo.

Wirilander, Kaarlo 1974, Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870. Historiallisia tutkimuksia 93. Suomen historiallinen seura, Helsinki.

Åström, Anna-Maria 1993, Sockenboarne. Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr 585. Folkli-vsstudier XIX utgivna genom Folkkulturarkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

VIEREMÄ

SONKAJÄRVI

RUNNI

141 RONINMÄKI

IISALMI

103 AHMONSAARI

LAPINLAHTI

IISALMEN KOMPPANIAN SOTILASVIRKATALOT JA -TORPAT

Nykymäisen Iisalmen kaupungin alueella on ollut yhteensä seitsemän sotilasvirkataloa ja useita sotilastorppia. Sotilasvirkatalo eli puustelli (*boställe*) oli ruotujakolaitoksen aikaisen upseerin tai aliupseerin sotilasvirkaan sidottu tila, jonka tuoton hän sai pitää palkkanaan mutta hänellä ei ollut perintöoikeutta tilaan. Sotilastorppa puolestaan kuului ruotusotamiehen palkkaukseen talousrakennuksineen sekä pienine peltoineen ja niittyineen. Iisalmissa sijainneet puustellit ja sotilastorpat liittyvät Iisalmen ruotukomppanian (1695–1810) toimintaan.

Sotilastorppia ja -virkataloja alettiin perustaa Suomeen, kun kuningas Kaarle XI uudisti 1680-luvulla

valtakuntansa virkamiesten palkkausjärjestelmän ja sotalaitoksen. Jokaisen maakunnan tuli muodostaa tuhannen miehen rykmentti, joka koostui esikunnasta ja kahdeksasta komppaniasta. Savossa oli ruotujakoista jalkaväkeä yksi muodostelma: Savon ja Savonlinnan läänin jalkaväkirykmentti, jonka nimi muuttui vuonna 1775 Savon kevyeksi jalkaväkirykmentiksi. Iisalmen komppania oli rykmentin pohjoisin komppania.

Iisalmen komppanian alue oli laaja: pohjoisessa se ulottui aina Nissilään saakka ja etelässä Alapitkälle. Komppanian alue käsitti vuonna 1627 perustetun Iisalmen pitäjän alueen. Iisalmen komppaniassa oli 124 ruotumiestä. Heidän lisäksi oli myös torppia

vararuotumiehille. Rauhan aikana päällystö, alipäällystö ja sotamiehet asuivat hajallaan eri puolilla pitäjää. Virkatalo- ja ruotujärjestelmäinen armeija perustui luontoistalouteen ja kiinnitti ruotumiehet kotiseutuunsa sekä päällystön alaiensa elinympäristöön.

Sotilasvirkatalot

Upseerit ja aliupseerit saivat palkkansa virkatalon-
sa tuottona ja lähiseudun talojen kruununveroina. Asumispakko kiinnitti upseerit ainakin periaatteessa virkataloihinsa. Tausta-ajatuksena oli, että joukko-osastonsa keskuudessa asuva päällystö isällisesti ohjaisi myös rauhan aikana miehistön työtä ja jokapäiväistä elämää sekä samalla kohottaisi maaseudun taloudellista ja sivistyksellistä tasoa. Päällystön odotettiin viljelevän maata ja pitävän virkatilan rakennukset kunnossa. Tavallista kuitenkin oli, että puustellin haltija asui muualla ja antoi tilan lampuodin eli vuokraviljelijän hoitoon.

Sotilaspuustelleja on Suomessa ollut kaikkiaan noin 840. Iisalmen pitäjässä oli kaikkiaan yhdeksän virkataloa, joista seitsemän sijaitsi nykyisen Iisalmen kaupungin alueella.

Säädyn sotilasarvon mukainen asumistaso sotilasvirkataloissa määriteltiin sotakollegion teettämässä ja kuninkaan vahvistamissa mallipiirustuksissa, joihin liittyi myös kirjallisia rakentamismääräyksiä ja materiaaliarvioita. Komppaniassa tyyppipiirustukset annettiin kapteenin, majoitustestarin, luutnantin ja vänrikin virkatalojen ja miespihan rakentamista varten. Mallipiirustuksen noudattaminen oli rakentamisrahan edellytyksenä. Yleisenä tavoitteena oli rakennuskanta, joka oli suurempaa ja näyttävämpää kuin talonpoikaistaloissa. Näin sotilasvirkatalot välittivät omalta osaltaan uusia tyyliuuntia ja rakennustapoja myös perifeeriseen sisämaahan. Esimerkiksi paritupatraditio siirtyi aatelistolta usein aliupseerien sotilasvirkatalojen kautta talonpoikaistrakentamiseen. Myös karoliininen viisihuonepohjakaava toteutui usein ensin komppanian kapteenin virkatalossa, josta se omaksuttiin maaseudun säätyläiskoteihin.

Sotilasvirkatalojen haluttiin erottuvan harmaasta talonpoikaaisesta hirsirakentamisesta. Tähän tähtäsi vuonna 1694 annettu kuninkaallinen päätös, jonka mukaan kaikissa sotilasvirkataloissa tuli käyttää punamultaa. Tosin komppanianupseerien tiloilla ainoastaan miespihan rakennukset piti maalata koko-

naan ja karjapihan rakennuksista vain kulmalaudat. Aliupseeriston virkataloissa riitti nurkkien, ovilistojen ja ikkunakehysten maalaaminen. Virkatalojen hierarkia määräsi jopa nelipeilisten ovien pintapeilien asennon sekä ikkunoiden koon ja ruutujen määrän.

Savon jalkaväkirykmentin alueella ei vielä 1720-luvulla lakaan ollut yhtään mallipiirustusten mukaista virkatalon päärakennusta. Iisalmen komppanian puustellit rakennettiin todennäköisesti 1730-luvulla tai sen jälkeen. Puustelli oli sitä mahtavampi, mitä korkeampi asema upseerilla oli ruotuarmeijassa. Komppanian upseereista hierarkiassa ylimpänä oli kapteeni. Hänen virkatalossaan tuli olla keskeissali, 2–3 kamaria, eteinen ja keittiö. Pinta-alaltaan päärakennus oli 26 x 14 kyynärää (noin 15 x 8 metriä eli 120 neliömetriä). Iisalmen komppanian päällikkö sai tulonsa Iso-Partalan kapteenin virkatalosta. Iso-Partalan puustelli oli olemassa vielä 1960-luvun loppupuolella, tosin pahasti rappeutuneena. Tilan nimi oli vaihtunut Kutilanniemi.

Partalan kylässä Iirannalla oli toinenkin sotilasvirkatalo, Pien-Partala (063), joka oli komppanian vänrikin asuinpaikka. Vänrikin ja luutnantin virkatalojen rakentamista ohjasi 1730 hyväksytyt mallipiirustukset. Iisalmen komppanian luutnantti asui Haapajärven Larinniessä (nyk. Niemelä Puustellinlahdessa). Luutnantin puustelli oli pienempi kuin kapteenin virkatalo. Vuonna 1846 tehdyn katselmuksen mukaan tuvan sisämitat olivat 13½ x 8 kyynärää (noin 8 x 5 metriä eli 40 neliömetriä). Luutnantin tuvassa oli neljä ikkunaa, jossa kussakin kuusi ruutua. Kamari oli kooltaan 5½ x 5 kyynärää eli runsaat yhdeksän neliömetriä. Autonomian ajalla Larinniessä (Lagerudd, Puustellinniemi, Haapajärvi 8) asuivat ainakin Salomo Lyytikäinen, Heikki Paavonpoika Trast sekä vuodesta 1866 herastuomari Kustaa Niskanen (1835–1906). Venny Soldan-Brofelt maalasi kesällä 1892 Larinniemen tuvassa *Ateria savolaisessa maalaistuvassa* -nimisen maalauksen, jossa Niskasten perhe aterioi.

Aliupseerit, kuten kersantit, vääpelit, majoittajat, lippumiehet ja varusmestarit, saivat rakentaa sellaiset asuinrakennukset kuin seudulla oli yleisenä tapana. Puustelleissa piti kuitenkin olla 12–14 kyynärää (7–8 metriä) pitkä, uloslämpiviä tupa sekä kamari ja vierastupa. Hernejärvellä oli kaksi alipäällystön virkataloa lähemmäksi toistensa vastarannoilla: Ihotunniemi kersantille ja Hernesaari varusmestarille. Varusmestarille kuuluivat aseiden, ammustarvikkeiden ja varusteiden jakaminen ja huolto. Myös Ulmalaan rakennettiin

kaksi aliupseerien virkataloa. Ahmonsaari (103) toimi komppanian katselmuskirjurin virkatalona. Kirjurin tehtävänä oli pitää komppanian paperiasiat kunnossa. Hän esivalmisteli rullat katselmointia varten ja kirjasi katselmoinnin tulokset ylös. Katselmusrullista tehtiin kolme kopiota: yksi rykmentille, yksi lääninhallitukselle ja yksi sotakollegiolle. Pienlahdessa Nerכוןjärven rannalla (Ulmala 14) sijaitsi lippumiehen (*förare*) puustelli. Nykyisin tilan nimi on Pehkola. Lippumies huolehti komppanian lipusta ja kantoi sitä. Lisäksi hänellä oli sairaanhoitoon ja lääkitykseen liittyviä tehtäviä.

Sotilasvirkatalojärjestelmä lakkautettiin Suomen sodan jälkeen. Maaliskuussa 1810 annetun keisarillisen julistuksen perusteella upseerit saivat pitää virkatalonsa ja palkkaetunsa koko elämänsä ajan. Myös heidän leskiensä elämä oli turvattu entisessä virkatalossa.

Sotilaspuustellit annettiin vuokralle sitä mukaa, kun ne vapautuivat Suomen vanhan armeijan upseereilta ja aliupseereilta. Vuokraajat veloitettiin pitämään kunnossa niin viljelykset, metsät kuin rakennuskanta. Uudisrakentamista määritteli vuonna 1864 keisarillisella päätöksellä annettua kaksi tyyppitalopiirustusta. Molemmissa oli kaksi suurta tupaa ja niiden välinen eteinen ja kaksi eteiskamaria. Parituvan katsottiin edelleen kelpaavan virkatalon vuokranneen viljelijän asunnoksi, ja näin lähes kaksisataa vuotta aiemmin vahvistettu rakennustyyppi sai uudelleen virallisen aseman. Suomen itsenäisyyden alkuvaiheessa vuonna 1922 annettiin asetus, jonka perusteella sotilasvirkatalot ja muut kruununtilat voitiin myydä. Tila piti halkoa siten, että päärakennukselle jätettiin tiluksia, torpat erotettiin itsenäisiksi tiloiksi ja metsät kruununpuistoiksi. Valtiolle jäänyttä maata käytettiin myös asutustarkoituksiin.

Lagerudd eli Larinniemi (Haapajärvi 6, sittemmin 8) oli alkujaan Iisalmen komppanian luutnantin puustelli. Nykyisin Puustellinlahdessa sijaitsevan talon nimi on Niemelä. Kuva 1750-luvun pitäjänkartasta. Riksarkivet.

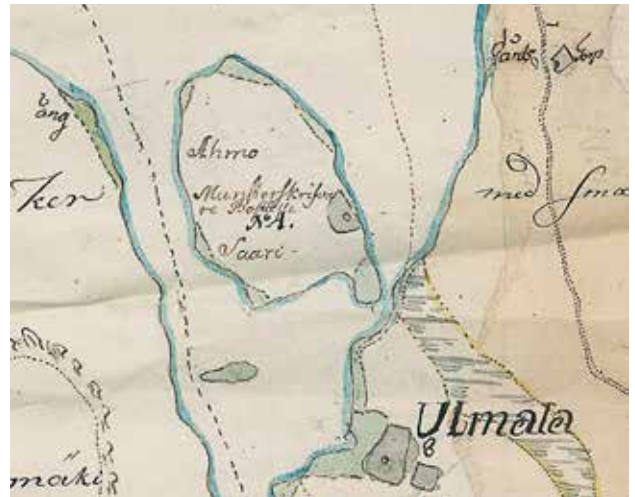
Varusmestarin puustelli sijaitsi Hernesaassa ja kersantin virkatalo Ihotunniemessä. Kuva 1750-luvun pitäjänkartasta. Riksarkivet.

Myös sotilasvirkatalojen torppien paikalle syntyi sittemmin talonpoikaisasutusta, kuten 1920-luvun pitäjänkartasta voi havaita. Aikoinaan torpat sijaitsivat Hernejärven kaakkoispuolella, muun muassa Marjoniemessä.

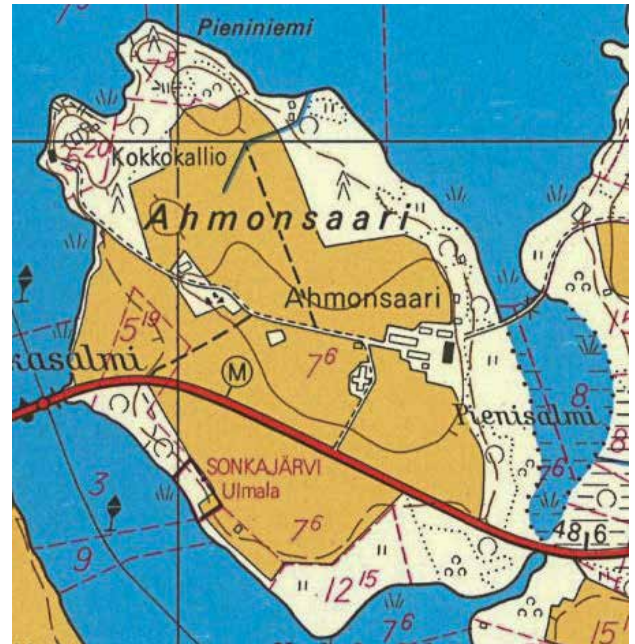
Peltosalmen viljelymaisema (kartassa sinisellä rasterilla) on valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö RKY.

Katselmuskirjurin puustelli on merkitty 1750-luvun pitäjänkarttaan saaren itärannalle. Riksarkivet.

Vasemmalla Ahmonsaari vuoden 1920 pitäjänkartassa. Edelleenäkään saareen ei ollut maayhteyttä. Oikealla vuoden 1973 peruskartta, jossa näkyy Pienisalmen ylittävä yksityistie mantereelle. Ahmonsaaren pihapiirissä pisin talousrakennuksista on navetta. Vanhin aittarakennus on peltojen keskelle merkitty särmäkattoinen aitta.

Ahmonsaaren päärakennus kuvattuna 1930 (vas.) ja 2011 (oik.). Vanhempi kuva on Suomen maatilat -teoksesta 1932.

103 AHMONSAARI

Poroveden etelärannalla Peltosalmen suulla sijaitseva Ahmonsaari on osa Peltosalmen kulttuurihistoriallisesti arvokasta maaseutumaisemaa, jota luonnehtii 1700–1800-luvulla alueella kukoistanut kartanoasutus. Ahmonsaaren pihapiiri edustaa tyypillistä Ruotsin valtakunnan aikaista ruotuarmeijan upseerin sotilaspuustellia. Sotilasvirkatalojärjestelmä lakkautettiin Suomen sodan (1808–09) jälkeen, mutta upseerit saivat elinikäisen oikeuden asua, viljellä ja hyödyntää virkatalonsa tuottoa.

Ahmonsaari on ollut alun perin Iisalmen komppanian katselmuskirjurin virkatalo, joka on rakennettu 1730–50-luvulla. Puustelli on merkitty 1750-luvun Iisalmen pitäjänkarttaan. Osana Ruotsin ruotuarmeijan palkkausjärjestelmää Ahmonsaari ennätti toimia yhdentoista upseerin virkatalona. He eivät välttämättä asuneet virkatalossaan, vaan tilanhoito on ollut lampuodin eli vuokraviljelijän vastuulla.

Ahmonsaaren pihapiiri muodostaa Ruotsin armeijan puustelleille tyypillisen melko tiiviin kokonaisuuden muutoin maisemaltaan avoimella Ahmonsaarella.

Ahmonsaaren pihapiirin toinen asuinrakennus on alkuaan toiminut väentupana tai pihanpäänä. Rakennus on siirretty navetan luota nykyiselle paikalleen 1940-luvulla.

Ahmonsaaren luhtiaitta vellikelloineen.

Pihan rakennuskanta on maisemassa harmoninen, vaikka rakennusten ikä vaihtelee paljon. Ahmonsaaren pihapiiriin kuuluu kaksi asuinrakennusta, navetta, kalustokatos- ja aittarakennus sekä pitkä luhtiaitta. Pihan pohjoispuolella on 1950-luvulla rakennettu savusauna ja useita talusrakennuksia.

Keskellä Ahmonsaaren peltoja huomion kiinnittää pieni viljamakasiini, jossa on varastorakennuksille harvinainen pyramidimainen katto. 1730-luvun mallipiirustusten mukaisesti tällaisia säterikatkoja käytettiin upseerien puustelleissa ja niiden miespihan rakennuksissa. Sisällä viljamakasiinissa on säilynyt viljalaarit eli hinkalot, jotka on rakennettu omiksi kehikoiksi irti ulkoseinistä. Näin viljaa ei pystynyt varastamaan ulkoseiniin reikiä poraamalla.

Ahmonsaaren puustellia vuokrasi vuodesta 1867 lähtien metsänhoitaja, kollegia-asesori Henrik Johan Aminoff (1834–1912), joka toimi valtionmettien Iisalmen piirin vakinaisena metsänhoitajana 1863–99 ja omisti pitäjässä useita maatiloja. Hän oli Kuopion läänin maanviljelysseuran perustajia ja aktiivinen maatalouden kehittäjä. Aminoff toimi pitkään Iisalmen maalaiskunnan kunnallishallinnon johtotehtävissä ja kirkonkylän kansakoulun johtokunnassa.

Asessorin poika metsänhoitaja Adolf "Atte" Esaias Aminoff (1890–1949) hankki kruununpuustellin valtiolta omistukseensa 1910-luvun loppupuolella. Hän kuului Iisalmen teollistajiin ja oli merkittävä poliittinen vaikuttaja Ylä-Savossa. Atte Aminoff aloitti yrittäjän uransa perustamalla 1922 yhdessä veljensä Torsti Aminoffin ja johtaja Taavetti Tossavaisen

Ahmonsaaren viljamakasiini eli aitta on todennäköisesti peräisin 1700-luvulta. Rakennus on lajissaan ainutlaatuinen Ylä-Savossa.

kanssa Iisalmen Puutavara Oy:n, jonka saha rakennettiin Ahmonsaaren vastarannalle Peltosalmele. Iisalmen Sahat Oy syntyi 1936, kun paikallisen kilpailijan Kärkkäinen & Putkonen Oy:n Luuniemen teollisuuslaitokset sulautuivat Iisalmen Puutavara Oy:n kanssa. Uusi yhtiö keskitti toimintansa Peltosalmele. A. E. Aminoff johti yhtiötä kuolemaansa saakka.

Kauppaneuvos A. E. Aminoff kehitti sahan ympärille syntynyttä Peltosalmen tehdasyhdyskuntaa. Hän lahjoitti tontin Ahmon kansakoululle ja toimi koulun johtokunnan puheenjohtaja. Hän oli Ulmalan nuorisoseuran jäsen ja Peltosalmen Kauppa Oy:n perustaja. Atte Aminoff tuki myös vapaaehtoista palokuntaa. Hän oli poliittisesti aktiivinen ja toimi Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuustossa voimakkaan oikeistoradikalismien aikana 1934–36. Kokoomukselainen A. E. Aminoff kuului muun muassa Itsenäisyyden Liittoon. Hänet tunnettiin maanpuolustustahtoisena miehenä ja suojeluskunta-aatteen kannattajana.

Metsänhoitaja A. E. Aminoff oli kiinnostunut myös maataloudesta ja saattoi Ahmonsaaren tilan entistä ehompaan kuntoon. Tilan laajuus oli 1930-luvulla yhteensä 265 hehtaaria. Päärakennuksen vanhin osa on 1700-luvulla valmistunut upseerin puustelli. Kollegia-asessori J. H. Aminoff uusi rakennusta 1867 ja tämän poika A. E. Aminoff edelleen 1930-luvulla, jolloin rakennukseen lisättiin kolme kuistia. Toiseen maailmansotaan mennessä päärakennukseen oli muotoutunut kolmetoista huonetta. Nähtävästi myös saumapeltikate on tältä ajalta. Pohjoispäätyyn rakennettiin 1950-luvulla pannuhuone. Rakennuksen julkisivut ovat säilyneet erittäin hyvin 1930-luvun ja sitä edeltäneiden vaiheiden asussa.

Ahmonsaaren navetan vanhimmat osat ovat 1800-luvulta.

Aitta ja kalustusuoja.

Päärakennusta lähinnä on suorassa kulmassa pitkä luhtiaitta, joka on kauppaneuvos A. E. Aminoffin aikaan yhdistetty kolmesta, alun perin 1800-luvulla rakennetusta erillisaitasta. Myös betoniperustus, lautarakenteiset päätykolmiot ja luhtiosat ovat 1930-luvulta. Aittatyypin on hyvä esimerkki tuohon aikaan suositusta, vanhaa perinteistä luhtiaittaa jäljittelevästä aittamallista. Katon toista lapetta on jatkettu takaosassa siten, että takasivulle on saatu rankorakenteinen liiteri.

Luhtiaitan länsipuolella on tilan toinen, Savossa pihanpääksi kutsuttu asuinrakennus, joka on siirretty 1940-luvulla navetan päädystä nykyiseen paikkaansa. Rakennuksen alkuperäistä ikää ei tiedetä, mutta vanha savupirtti mustuneine hirsineen ja kattoineen säilytettiin siirron yhteydessä. Uudelleen rakentamisen yhteydessä talon alle rakennettiin kellari. Nykyinen ulko vuoraus, ikkunat ja ovet on laitettu 1970-luvun jälkeen.

Varastona toimivan navetan vanhimmat, hirsirunkoiset osat ovat asessori J. H. Aminoffin ajalta vuodelta 1884. Hänen poikansa kunnosti navettaa 1924 ja edelleen 1940-luvulla. Navetassa oli tilaa 40 lehmälle 1930-luvulla. Rakennukseen on tehty muutoksia myös 1970-luvulla, jolloin navetan päätyihin rakennettiin matalammat laajennusosat. Ahmonsaaren pihapiirin eteläsivua reunustaa 1800-luvulla rakennettu ja 1940-luvulla tielle päin tyylikkäästi kalustokatososalla jatkettu aitta. Ahmonsaaren pihan pohjoispuolen talousrakennuksiin kuuluu maataloilta harvinainen entinen vesitornirakennus, jonka kauppaneuvos A. E. Aminoff rakennutti 1930-luvulla navetan ja tallin automaattisia juottokuppeja varten.

Vesitorni edusti 1930-luvulla uusinta karjatalousteknologiaa: se oli osa karjan ja hevosten automaattista juottokuppijärjestelmää.

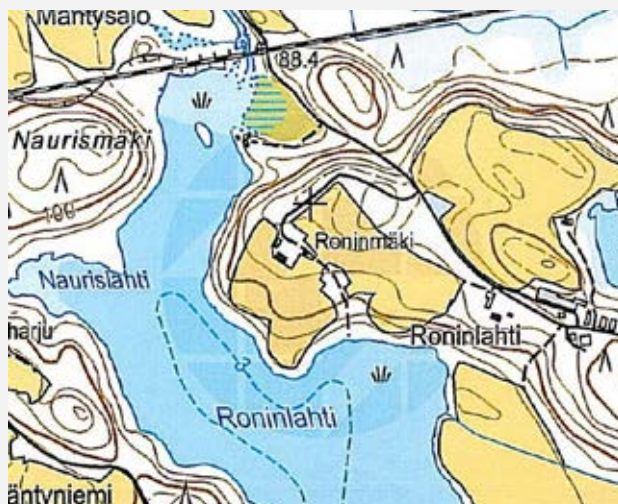
Sotilastorpat

Kuningas Kaarle IX:n vuoden 1682 armeijauudistuksen jälkeen kaikki tilat olivat velvollisia osallistumaan armeijan ylläpitoon lukuun ottamatta sätereitä, pappiloita sekä virka- ja ratsutiloja. Sotamiesten asettamista varten maaomaisuus jaettiin ruotuihin, joista kukin koetettiin saada noin kaksi manttaalia käsittäviksi. Savossa ruotu muodostui alkuvaiheessa yleensä kolmen talon ryhmästä, mutta kun tiloja jaettiin, myös ruotuun kuuluvien talojen lukumäärä lisääntyi. Ruotumiehen lisäksi kaksi ruotua asetti vuodesta 1770 lähtien yhteisen varamiehen.

Sotilastorpat sijoitettiin yleensä jakamattomalle yhteismaalle. Jos torppa kuitenkin rakennettiin jonkin

tilan maalle, tämä oli oikeutettu saamaan korvausta. Sotamiehen ei ollut pakko asettua asumaan sotilastorppaan, jos hän saattoi ja halusi asua lähistöllä omalla veromaallaan. Tässäkin tapauksessa ruotu velvoitettiin rakentamaan torppa. Jos sotamies oli naimaton, huolehti ruotu torpasta vakinaisen asukkaan ollessa sodassa. Ruotujen oli annettava sotamiehelleen neljä kertaa vuodessa muonaa komppanian kokoontumisiin sekä työvaatteet, jos sotamies työskenteli ruodun hyväksi.

Ruodun tuli rakentaa sotamiestään varten 9 x 9 kynnärän (noin 28 neliömetrin) kokoinen torppa, 6 x 6 kynnärän aitta (noin 12,5 neliometriä), pieni rehulato, 3–4 lehmän navetta, kaivo, sauna sekä 1700-luvun loppupuolelta lähtien myös riihi. Maanvaraiset ja tuohikatotiset torpat olivat aluksi savutupia, mut-

Roninmäen tilan paikalla on sijainnut aiemmin sotilastorppa (Sold. Torp). Vasemmanpuoleinen kartta 1750-luvun pitäjänkartta, oikeanpuoleinen peruskartta vuodelta 2011.

Roninmäen tilan sijainti on tyypillinen Savossa: mäen päällä lähellä järveä. Eloaitta on 1900-luvun alkupuolelta.

Roninmäen tilan rakennukset eivät edusta sotilastorppavaihetta. Torpasta on muodostui elinvoimainen 1900-luvun alkupuolen maalaistalo. Vanhan päärakennuksen tupaosan kehikko saattaa olla sotilastorpan ajoilta.

ta 1700-luvun loppupuolella alettiin rakentaa myös uloslämpiviä tupia. Rakennukset tehtiin menty- tai kuusihirrestä. Seinät tilkittiin sammalella.

Sotilastorpan peltojen tuli tuottaa sotilaan tarvitsema vuosittainen leipävilja eli kaksi tynnyrillistä ruista. Tämän vuoksi ruodun oli raivattava sotamiehelleen puoli tynnyrinalaa (0,25 hehtaaria) pelloksi, vähäinen kaalimaa ja luovutettava kahden kesäkuorman ala niittyä. Pellon ja niityn puuttuessa oli sotamiehen tyytyminen kahden jyvätynnyrin korvaukseen vuodessa. Kukin ruotutilallinen oli velvollinen myös rakentamaan aidat sotamiehelle raivatun pellon ympärille ja kaivamaan tarvittavat ojat. Vuonna 1739 annetulla valtiopäiväpäätöksellä ruotusotilaille taattiin oikeus käyttää polttopuikseen ja muiksi kotitarpeikseen ruotunsa metsiä. Sotilaiden oli kuitenkin hankittava metsänkäyttöön lupa, eivätkä he saaneet ottaa puuta muualta kuin talonpoikien osoittamista paikoista.

Valtaosa Iisalmen pitäjän ruoduista ja torpista sijaitsi Iisalmen, Kiuruveden, Vieremän ja Sonkajärven vesireittien varrella. Vesistöt tarjosivat tarpeellisia kulkuväyliä ja kalastusmahdollisuuksia. Myös maantietä pitkin oli helppo siirtyä komppanian kokoon-tumisiin. Yli puolet ruoduista sijaitsi korkeintaan viidentoista kilometrin etäisyydellä Kuopio–Oulu-tiestä. Esimerkiksi Ulmalan kylän kuudesta sotilastorpasta viisi sijaitsi aivan vanhan maantien varrella ja kuudinkin vain parin kilometrin päässä siitä.

Iisalmen pitäjässä sijainneiden noin 124 sotilastorpan sijaintia on mahdollista hahmottaa 1750-luvulla laaditun pitäjäkartan avulla. Yhtään sotilastorppaa ei tiettävästi ole säilynyt nykypäiviin. Maaseutualueen inventointikorteissa mainitaan kolmen kohteen kohdalla, että maatilan pihapiiri on rakentunut vanhan sotilastorpan paikalle (inventointikohteet Roninmäki 007, Vedenpää 069 ja Pitkäkoski 126). Esimerkiksi Kurpolvessa Haapajärven rannalla sijainnut Ronimäen sotilastorppa on merkitty 1750-luvun pitäjänkartalle. Asuinpaikkana se oli 1700-luvulla suotuisa: kaskimaita oli runsaasti ympärillä ja kulkuyhteydet veneitse Haapajärvellä hyvät. Nykyisen Roninmäen vanha, asumaton päärakennus on todennäköisesti kahdessa vaiheessa rakennettu, ja tuvan hirsikehikko saattaa olla sotilastorpan ajoilta. Vanha navetta on isokokoinen (28 x 10 metriä) ja osoittaa, että sotilastorpasta oli kehittynyt vauras maatalo viimeistään 1900-luvun alkupuolella.

Lasse Åbergin (1968) mukaan Iisalmen komppanian 124 ruotumiehen torpista oli ”varmuudella” säilynyt vain kahden torpan rakennuksia. Ruotujen 6 ja 7 yhteinen torppa sijaitsi Pörsänmäen kylässä. Torpan ala oli verrattain suuri: yhteensä 20 hehtaaria maata. Torpan paikalle muodostunutta tilaa kutsuttiin vielä 1960-luvullakin Puustelliksi (tuolloin omistajana Veikko Hartikainen). Rakennus oli sotilastorpaksi harvinaisen kookas, mikä selittyi sillä, että siinä oli asunut kaksi ruotusotamiestä perheineen. Torppa käsitti kaksi 5 x 5 metrin kokoista tupaa sekä näiden välisen porstuan. Toinen tuvista purettiin vuoden 1920 tienolla. Viimeiset asukkaat olivat lähteneet torpasta vuoden 1910 tienoilla, jolloin myös torpan talousrakennukset purettiin.

Toinen Lasse Åbergin (1968) tiedossa ollut iisalmelainen sotilastorppa oli Ruotaanlahden kylässä Siikalahden rannalla. Torpassa asui ruodun numero 27 sotilas. Torppaan liitettiin isojaossa myös Ruotaanmäen ruotu 26. Pihapiiriin oli alun perin kuulunut neljän huoneen asuinrakennus, navetta, kuja, kaksi aittaa, kota, sauna ja lato. Näistä oli 1960-luvulla jäljellä vain navetta. Torpan alue erottuu peruskartassa hyvin, sillä noin 14 hehtaarin torpan maa-ala pirstottiin pieniin palasiin, koska kukin tila halusi ruotujakolaitoksen päättyessä oman osuutensa ruotutilasta. Esimerkiksi Siikalahden kansakoulun tontti on näitä peruja (Huutoharju, Ruotaanmäki 5).

Lasse Åbergin mukaan muista Iisalmen komppanian sotilastorpista oli 1960-luvun lopulla jäljellä ainoastaan nurmettuneet multapenkat tai pellon jätteitä. ”Usein ei mitään.” Iisalmen maalaiskunnan Ulmalan kylän Pienlahden rannalla sijainneen torpan jäänteet olivat tuolloin vielä niin selvät, että pihapiirin rakennukset voitiin hahmottaa.

Iisalmelaisten sotilastorppien rakennukset noudattivat ruotujen rakennusvelvollisuuksista annettuja määräyksiä. Ruodut eivät olleet kiinnostuneita rakentamaan sotilaille mitään sellaista, jota ei määräysten mukaan velvoitettu rakentamaan. Rakennusten vaatimattomuus vastasi ruotusotamiesten yhteiskunnallista asemaa, joka oli rinnastettavissa muihin maaseudun tilattomiin pieneläjiin. Keisarillisella manifestilla määrättiin vuonna 1810, että Suomen sotaväen oli jäätävä hajalle epämääräiseksi ajaksi. Ruotusotamiesten, heidän leskiensä tai perillistensä oli heti luovutettava torpat ruotutilallisille.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto
Iisalmen seurakunta, rippikirjat
Iisalmen henkikirjat

Kartat

Pitäjänskartat 1750-luku, 1840-luku, 1920
Peruskartat 1973, 2011

Sanomalehdet

Savon lehti 1.8.1912

KIRJALLISUUTTA

Ahvenainen, Eino 1972, Kotiseutuni Savo. Suomen maakuntajulkaisu.

Alhainen, Hely (toim.) 2006, Lännelän liepeiltä Reittulan riihelle. Korpijoki, Paaslahti, Ruotaanlahti, Ruotaanmäki, Siikalahti. Iisalmi: Länsi-Iisalmen kylähistoriapiiri.

Klinge, Matti 2006, Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa. WSOY, Helsinki.

Kojola, Ilpo 2015, Ruotusotilaat Kala- ja Pyhäjökilaa-soissa 1733–1809. Kalajokilaakson Kotiseutuliitto ry ja Pyhäjökialueen Kotiseutuliitto ry.

Lounatvuori, Irma 1996, Mallin mukaan maan tavalla. Mallipiirustukset ja sotilasvirkatalojen rakentaminen 1687–1810. Helsinki: Museoviraston rakennushistorian osasto.

Luttinen, Jaana 2011, Aminoff, Adolf Esaias. Suomen talouselämän vaikuttajat -verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008– (viitattu 3.1.2021). Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051414; artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-tev-000537>

Luttinen, Jaana 2019, “Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan”. Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. *JYU Dissertations* 142. Jyväskylän yliopisto, humanistis-yhteiskuntatieteellinen tiedekunta, Jyväskylä.

Niemelä, Jari 1990, Tuntematon ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa. Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia tutkimuksia 157. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Saloheimo, Veijo 1990, Savo suuravallan valjaissa 1617–1721. *Savon historia* II:2. Kuopio: Kustannuskiila.

Säisä, Rauni, Linkola, Martti & Riekkö, Helena 1977, Pohjois-Savon kulttuurihistorialliset rakennuskohteet. Kuopio: Kuopion museo.

Wirilander, Kaarlo 1975, Suomen armeijan sotilasvirkamiehistö 1718–1810, Virkatalohaltijain luettelot, Suomen Historiallinen Seura, Käsikirjoja VIII, Helsinki: SHS.

Åberg, Lasse 1968, Iisalmen komppanian ruotusotamiehet ja sotilastorpat sekä torppien maanjakovaiheet. Tutkielma Suomen historian laudatur-arvosanaa varten Jyväskylän yliopistossa vuonna 1968.

Åberg, Viljo s.a., Ylä-Savon sotilasvirkatalot. Muistoja vuosisatojen takaa. Moniste.

VIEREMÄ

SONKAJÄRVI

RUNNI

LAPINNIEMI

IISALMI

LAPINLAHTI

PAPPILAN TORPPAT

Iisalmen pitäjän perustamiskirjeessä kuningas Kustaa II Aadolf lahjoitti vuonna 1627 pappilan virkatalolle yhteensä neljän veromarkan arvosta maata. Pappilan maat, metsät, kalavedet ja myllykosket eivät muodostaneet yhtenäistä aluetta. Lahjoitetut maat olivat olleet aiemmin kahden talollisen omistuksessa. Kummaltakin otettiin kahden veromarkan arvosta maata. Lauri Pulkkiselta saadut maat sijaitsivat pitäjän keskuksessa, tulevan kirkon läheisyydessä. Yrjö Tihisen maat olivat 2–6 peninkulman päässä kirkosta pohjoiseen, vaikeakulkuisten taipaleiden takana.

Iisalmen pitäjän kirkkoherran viljelykset rajoittuivat virkatalon lähiympäristöön. Niistä vanhimmat olivat kirkon vierellä oleva yhden tynnyrinalan suuruinen peltomaa ja pappilan äärellä olevat rintapellot. Pitäjän alkuaikoina pappilassa oli vain yksi torppari.

Vuonna 1734 torppareita oli yksitoista. Yhdeksän pappilan torppaa muodostivat sotilasruodun. Ne olivat rakentaneet pappilan maille sotilaalleen torpan, joten kaikkiaan pappilan torppareita oli kaksitoista. Peltoa pappilalla oli tuossa vaiheessa yhteensä kymmenen tynnyrinalaa ruiskylvöä, joten peltoala oli kymmenkertaistunut torppien myötä. Lisäksi niittyjä oli yhteensä runsaat kymmenen kuormanalaa.

Pappilan torpat eivät edustaneet tyypillistä savolaista torpparilaitosta, jossa torppia yleensä perustettiin tilan takamaille omaa jälkikasvua varten. Pappilan torpparit kuuluivat kartanoiden ja säätyläistilojen perustamiin vuokratiloihin, joiden tarkoituksena oli kasvattaa kartanoiden ja virkatalojen tuottavuutta. Mitä enemmän kaskea poltettiin ja peltoja raivattiin, sen suuremman hyödyn kirkkoherrat saivat virkatalostaan. Pappilan

vuokraviljelijät raivasivat virkatalon peltoja, tekivät heinän rantaniityiltä ja polttivat kaskea saloseudulla. Näin pappilan viljelty ala vähitellen laajeni. Torppareiden ja mäkitupalaisten päivätyöt oli tarkoin määritelty sopimuksessa. Taksvärkit painoutuivat heinäteon ja sadonkorjuun aikaan. Työpäivät olivat pitkiä.

Suomen sodan aikoihin 1808–09 Iisalmen kirkkoherran virkataloon kuului 45 torppaa. Niiden määrä kasvoi vielä tästäkin. Vuonna 1859 Iisalmen kirkkoherranvir- kataloon kuului 10 625 tynnyrinalaa (runsas 5 000 hehtaaria) maata. Peltoa oli noin 50 tynnyrinalaa (25 hehtaaria), joka tuotti keskimäärin vuosittain 150 tynnyriä viljaa. Heinämäiden tuotoksi arvioitiin 200 talvi- kuormaa vuodessa. Torppia oli yhteensä 50 eli edelleen yksi torppari yhtä viljeltyä tynnyrinalaa (puolta hehtaaria) kohti. Torpparit tekivät omin työkaluin päivätyötä pappilaan. Vuosisadan lopussa Iisalmen kirkkoherran pappilaan kuului 54 torppaa tai mäkitupaa. Vuonna 1915 arvioitiin, että torpat olivat kunnoltaan huonoja ja epäsiistejä, jopa vailla kivijalkaa. Torpat lunastettiin itsenäisiksi tiloiksi vuoden 1918 torpparilain jälkeen.

Pappilan torppareilla oli suhteellisen paljon erilaisia sivuansioita. Heissä oli muun muassa suutareita, räätäleitä, puuseppiä, haudankaivajia, siltavouteja ja pitäjätuvan lämmittäjiä. Torppiin omaksuttiin monia uutuuksia ottamalla mallia kirkkoherran virkatalosta, joten monet pappilan torppareista olivat varsin edistyksellisiä maalaisrahvasta. Pappilan torpat periytyivät

Lapinniemellä oli kolme torppaa 1750-luvun pitäjänkartan mukaan.

tyypillisesti isältä pojalle tai naimakauppojen kautta torppaan saatiin kotivävy. Pappilan torpparisukuja olivat muun muassa Kettuset, Pietikäiset, Honkaset, Toppiset, Balkit, Hussot, Karjalaiset, Kaikkoset ja Putkoset. He viljelivät useiden sukupolvien ajan torppiaan.

Iisalmen kirkkoherran pappilan torpat sijaitsivat Iijärven ja Poroveden itäpuolella. Niitä oli Lippuniemestä, Linkinniemestä ja Uotilanniemestä aina Soinlahteen, Soinjärveen ja Pikku-Soinjärveen ulottuvalla alueella. Useat virkatalon torpista paikantuvat nykyiselle keskusta-alueella, suurin osa viiden kilometrin säteellä pappilasta ja kirkosta pohjoiseen, itään tai etelään päin. Esimerkiksi Haukiniemen ja Koljonvirran välisellä ranta-alueella sijaitsi monia pappilan torppia, samoin Poskilammen, Parkatin, Naulajärven ja Hietalahden rannoilla. Myös Koivuniemi, Luelahi, Halmemäki, Pajulahti, Paskomäki ja Holopanlahti olivat torpparialuetta. Nykyisin pappilan torpparien jäljet näkyvät parhaiten Lapinniemen ja Soinlahden kulttuurimaisemassa (inventointikohteet 179–183). Lapinniemessä on ollut seitsemän torppaa ja Soinlahdessa neljä. Torppien määrä oli suurimmillaan 1900-luvun alkupuolella.

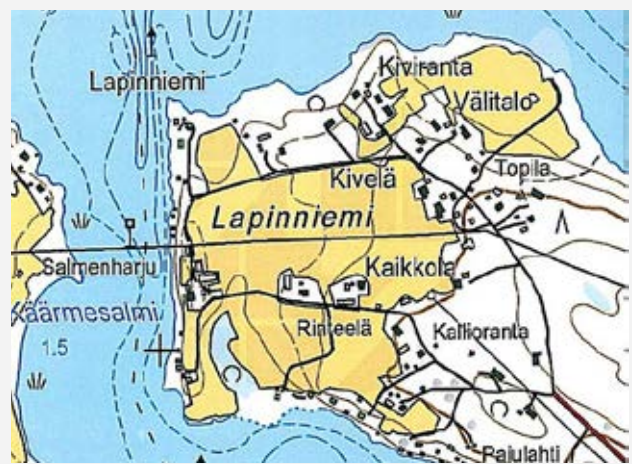
Pappilan torpparialueelle oli tyypillistä, että torpat sijaitsivat lähellä toisiaan muodostaen itäsuomalaiselle maalaismaisemalle epätyypillisiä ryhmäkylä. Torppia ovat ympäröineet pieni ryytimä ja pellot oman perheen tarpeisiin.

Vuoden 1844 pitäjänkarttaan Lapinniemeen on merkitty kuusi pappilan torppaa.

Lapinniemi vuoden 1920 pitäjänkartassa. Itsenäistyneitä torppia on seitsemän - ja lähialueella useampiakin.

Nykyinen Lapinniemen asutus pohjautuu pitkälti pappilan torppien asuinsijoille.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto
Iisalmen seurakunta, rippikirjat
Iisalmen henkikirjat

Kartat

Pitäjänkartat 1750-luku, 1840-luku, 1920
Peruskartat 1973, 2011

KIRJALLISUUTTA

Kortelainen, Tuomas 1977, Iisalmen seurakunnan historia 1627–1977. Iisalmi: Iisalmen seurakunta.

Luttinen, Jaana 2019, “Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan”. Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. JYU Dissertations 142. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Elektroninen julkaisu <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65915>

Rissanen, Santeri 1927, Iisalmen entisen pitäjän historia. Iisalmi, Sonkajärvi, Vieremä.

VIEREMÄ

SONKAJÄRVI

153 RYHÄLÄNMÄKI

RUNNI

142 LAMMASAHO

147 PARTALA

154 SOINLAHTI

175 RUNNIN KANSANTALO

152 RUNNI

136 JOKELA

133 HAAPAJÄRVI

157 VIITAA

194 PAASLAHTI

137 JOUTSENJOKI

148 POROVESI

140 KOUKUNJOKI

138 KIHLOVIRTA

IISALMI

135 HUOTARI

134 HERNEJÄRVI

150 SIIKALAHTI

141 LAIDINMÄKI

159 LAIDINMÄEN MÄKITUPA

155 ULMALA

Laidinmäen Työväentalo

151 RUOTAANMÄKI

139 KORPIJOKI

144 LEVÄMÄKI

149 PÖRSÄNMÄKI

160 PÖRSÄNMÄEN NUORISOSEURANTALO

145 MANKO

LAPINLAHTI

143 LAPPETELÄ

KYLÄKOULUT JA SEURANTALOT

Toimivat kyläkoulut ja käytössä olevat seurantalot ovat elinvoimaisen kylän merkkejä. Ne ovat myös osa Iisalmen kulttuuri- ja sivistyshistoriaa. Enimmillään kansakouluja oli paikkakunnalla kymmeniä, ja monilla kylillä oli myös työväenyhdistysten sekä nuoriso-, maamies- ja raittiusseurojen taloja. Kansakoulut ja seurantalot sijaitsivat yleensä keskeisellä paikalla kylällä ja toimivat kyläläisten harrastus-, juhla- ja muina kokoontumispaikkoina. Valtaosa iisalmelaisista kyläkouluista lakkautettiin 1900-luvun loppupuolella ja 2000-luvun alkupuolella, kuten muuallakin Suomessa. Maaseudun väestökadon myötä monen yhdistyksen toiminta on hiipunut ja seurantalot ovat jääneet ilman

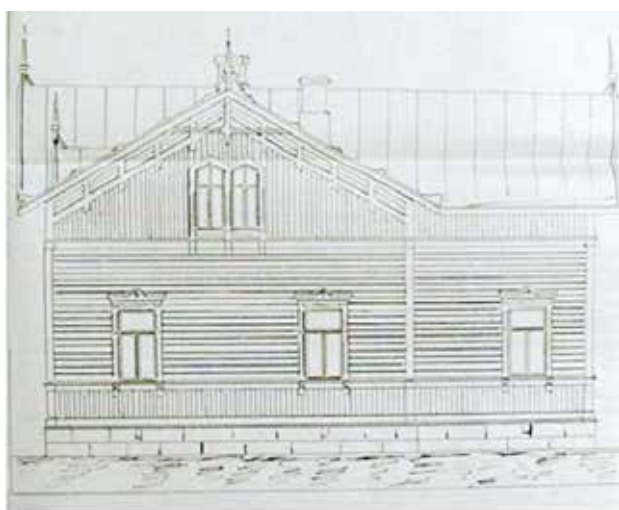
ylläpitäjää. Kouluja ja seurantaloja on myös purettu. Monet kyläkoulut ja seurantalot ovat kuitenkin säilyneet rakennuksina. Omistaja on vaihtunut ja käyttötarkoitus muuttunut, mutta ne ovat edelleen keskeinen osa iisalmelaista maaseutukylämaisemaa.

Suomessa kirkosta erillinen kansanopetus eli kansakoululaitos syntyi 1800-luvun puolivälin jälkeen. Koulujen perustaminen oli vuoden 1866 kansakouluasetuksen mukaan kunnille vapaaehtoista. Alkuvuosina kansakoulujen perustaminen ja rakentaminen maaseututäjiin oli usein yksittäisten aktiivisten ihmisten varassa. Kansakoulut herättivät jopa vastustusta. Talolliset

pelkäsivät niiden muokkaavan talonpoikaisnuorista herroja ja rouvia, jotka vieroksuivat fyysisiä maataloustöitä. Monet papit uskoivat koulutuksen maallistavan kansan elämäntapaa. Kansakoulut yleistyivät maassamme kuitenkin nopeasti. Vuoden 1898 asetuksella määrättiin, että kunnat oli jaettava koulupiireihin niin, ettei oppilaan koulumatka ylittäisi viittä kilometriä. Tähän tavoitteeseen ei aivan heti päästy, vaikka kouluja alettiin puuhata kyliin vilkkaasti. Yleensä maalaiskoulun toiminta alkoi aluksi vuokratiloissa jossakin kylän taloista.

Iisalmen maalaiskunnan ensimmäinen kansakoulu perustettiin kirkonkylään 1876. Neljäkymmentä vuotta myöhemmin, vuonna 1915, kouluja oli 35. Tuolloin Iisalmen pitäjään kuuluivat myös nykyiset Vieremän ja Sonkajärven kunnat. Kouluista muodostui kyliensä kulttuurikeskuksia: opetustyön lisäksi koulurakennuksia käytettiin juhlien ja kokousten pitopaikkana ja harrastustiloina. Kansakoulun opettajat asuivat kouluilla. He olivat monenlaisten harrastustoimintojen vetäjiä ja uudistusten levittäjiä kylillään.

Iisalmen maalaiskunnan ensimmäiset kyläkoulut rakennettiin Haapajärvelle 1896, Ulmalaan 1897 ja Pörsänmäelle 1898. Haapajärven koulu on purettu. Pörsänmäen koulurakennusta on sotien jälkeen muutettu siten, että se edustaa 1940-luvun jälleerakennuksen aikakauden kansakoulurakentamista. Ulmalan alkuperäinen kansakoulurakennus on säilynyt, ja siitä on korjattu rakennuksen historiaa kunnioittaen.

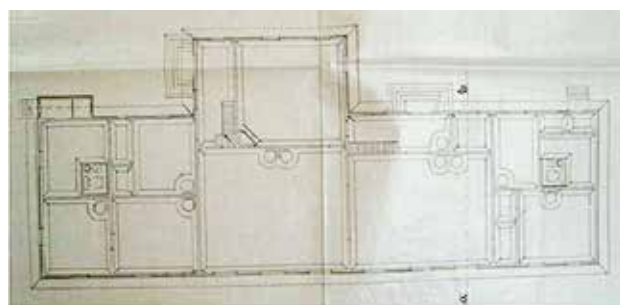
Ulmalan kansakoulun pääty Pekka Tenhusen piirustuksessa 1904. Uusrenessanssityylinen ulkolaudoitus toteutettiin vasta 1920-luvun lopulla. Lähde: Iisalmen kaupunki.

Ulmalan kansakoulu – vanhin säilyneistä iisalmelaisista kyläkouluista

Iisalmen Ohenmäkeen 1897 valmistunut Ulmalan kansakoulu (155) on yksi varhaisimmista paikallisista koulurakennuksista ja vanhin tähän päivään säilyneistä. Ulmalan kansakoulun rakennuttivat koulupiiriin kuuluneet maanomistajat. Koulun perustamiskokous pidettiin 1895, ja koulu aloitti toimintansa seuraavana vuonna. Aluksi koulua pidettiin talollisen Pekka Jääskeläisen (Ulmala 2) omistamassa vuokrahuoneistossa. Vuokraan kuului lämpö, valo ja miesopettajan perheelle lehmälaidun ja perunamaa.

Ulmalan kansakoulun johtokunnan tehtävänä oli etsiä sopiva paikka koulurakennukselle. Vaihtoehtoja oli useita. Johtokunta päätyi Heikki ja Reittu Laukkasen (Ulmala 1) tarjoukseen Savon tien läheisyydessä. Valintakriteereinä koulupalstalle olivat veden saanti, viljelymaa ja hyvät kulkuyhteydet. Koulurakennuksen suunnittelijaksi on ilmoitettu Vilho Kannus, joka todennäköisesti piirsi puhtaaksi tai sovelsi Kouluhallituksen tyyppiipiirustuksia, joissa tavoiteltiin rakentamisen edullisuutta, rakennusten toiminnallisuutta sekä teknistä ja rakennustaiteellista tasoa.

Ulmalan koulua suunniteltaessa käytössä oli vuonna 1892 julkaistu ensimmäinen Kouluhallituksen kokoelma mallipiirustuksia maalaiskansakouluja varten. Nämä Stenbäckin kokoelman mallit olivat yksikerroksisia puurakennuksia, joiden ulkoseinät oli vuorattu pysty- ja vaakalaudoilla. Ensimmäisten tyyppiipiirustusten koulut olivat kylän muuhun asutukseen verrattuna juhlavamman ja arvokkaamman näköisiä rakennuksia. Koulut olivat ulkoasultaan kuitenkin talonpoikaista arkkitehtuuria ja vertautuivat lähinnä vauraisiin maa-

Ulmalan koulun pohjapiirros Pekka Tenhusen piirustuksessa 1904. Kuvan oikeassa laidassa näkyvä pienempi opettajan asunto lienee ollut vuoden 1907 laajennusosa. Lähde: Iisalmen kaupunki.

laistaloihin. Useimmissa koulumalleissa oli veistosali. Opetustiloissa ikkunat olivat suuria, ja ne oli sijoitettu vasemmanpuoleiselle pitkälle seinälle antamaan runsaasti luonnonvaloa – ainakin oikeakätisille oppilaille. Eteiseen ja luokkahuoneisiin suositeltiin pariovia.

Ulmalan koulun rakentaminen annettiin huuto-kaupalla iisalmelaiselle kauppiaalle. Koulupiiriläiset toimittivat kaikki tarvikkeet, kuten kivet ja hirret, äyri-lukunsa perusteella. Paikallislehti *Salmettaressa* kerrottiin 14.8.1897, että Ulmalan koulua “valmistetaan tulisella kiireellä”. Kauppias Johan Puustinen oli luvannut sen valmistuvan syyskuun puolivälissä, vaikka rakennusaikaa oli jäljellä marraskuuhun saakka. Samassa lehdessä kerrottiin, että koululle oli päätetty rakentaa myös ulkokuone, jossa oli vähintään neljän lehmän navetta, rehulato, halkoliiteri ja ruoka-aitta. Lisäksi kaivon rakentamista suunniteltiin.

Ulmalan koulua laajennettiin 1907, mitä varten rakennusmestari Pekka Tenhunen oli vuonna 1904 laatinut julkisivu-, leikkauksen- ja pohjapiirustukset. Piirroksista ei erotu, mikä osa on laajennusta. Todennäköisesti tässä vaiheessa rakennettiin pienempi opettajan asunto. Koulurakennuksessa oli kolme luokkaa, eteiset ja kaksi opettajan asuntoa. Yleisenä lähtökohtana suomalaisten maalaiskansakoulujen opettajien palkkauksessa oli, että he asuivat koululla.

Ulmalan koulun hirsiseinien laudoitus ja riveäminen sekä lattioiden tiivistäminen tehtiin jälkitöinä 1920-luvun lopulla. Vielä vuonna 1928 kahden luokkahuoneen ja veistosalin seinät olivat päällystämättä ja lattiat “liikuttamatta”. Tässä vaiheessa koulun kivijalka korjattiin ja seinät oiottiin. Lisäksi seinät sekä ikkuna- ja ovipielet tilkittiin “tappurariveellä”. Luokkien lattiat ja laipio täytettiin ja maalattiin. Luokkahuoneet paperoitiin Enso-pahvilla. “Pinta on ensin maalattu liimavedellä ja sitten öljyvärillä, joten luokat on erinomaisen siistit,” jälkityöselvityksessä todettiin.

Ulmalan koulu edustaa nikkarityyliä eli puurakennuksiin sovellettua kansanomaista uusrenessanssia, jonka piirteitä ovat esimerkiksi julkisivun vaaka- ja pystyvuokrauksen yhdistelmä. Myös päätykoristeet, sirot ikkunat ja koristeelliset vuorilaudat kuuluivat tyyppilliseen nikkarityyliin. Koulun ulkokuone maalaattiin Koloria-värillä kellertäväksi. Maalaiskunnan rakennusmestari K. Peltonen oli määrännyt jälkityöselvityksessä nurkkalaudat ja listat maalattaviksi seiniä tummemmiksi, mikä oli tyyppillistä uusrenessanssin puurakennuksille. Maalaus toteutettiin kuitenkin valkein listoin, mikä sopi 1920–30-luvun makuun paremmin.

Ulkokuonerakennus sijaitsi suorassa kulmassa koulun koillispuolella. Pihassa oli sementtibetonista tehty kellari, josta vuoden 1929 jälkityöselvityksessä

Ulmalan kansakoulu 1900-luvun alkupuolelta. Kuvassa näkyvät myös alkuperäiset puurakenteiset portaat. Päätykolmio on ollut alaosa vaaleampi. Lähde: Iisalmen kaupungin valokuvakokoelma.

nessa kerrottiin: “Kellarit on tehty uudet entisten käyttökelvottomiksi tulleiden tilalle molemmille opettajille.” Ulmalan kouluun asennettiin 1961 öljylämmitys ja samalla kaivettiin uusi kaivo.

Ulmalan kansakoulu lakkautettiin 1967, mutta vielä 1970-luvun puolella siellä kerrotaan järjestetyn opetusta. Tunnetuin koulun opettajista on kirjailija, kansakoulunopettaja ja nuorisoseuralainen Heikki Kauppinen, Kauppi-Heikki. Hän toimi Ulmalan koulun opettajana 1908–20. Ulmalan nuorisoseura kokoontui kansakoululla aina vuoteen 1920 saakka. Kauppi-Heikki oli Ulmalan nuorisoseuran kunniajäsen. Pitkäaikaisena Ulmalan koulun opettajana toimi Hilda Karoliina Tikkanen vuodesta 1927 alkaen.

Koulun lakkauttamisen jälkeen talo on ollut yksityisomistuksessa. Wäinö Leinonen ja Lilli Härmä-Leinonen ostivat koulurakennuksen 2012. He kunnostivat sen Ulmalan kansantaloksi, joka tarjosi harrastuksia, juhlatiloja ja pitopalvelua “kaikelle kansalle”. He pitivät talossa myös kesäkahvilaa. Toiminta päättyi 2020.

Ulmalan entinen kansakoulu vuonna 2011

Ennen oppivelvollisuuslakia rakennetut kyläkoulut

Ennen vuoden 1921 oppivelvollisuuslakia nykyisen Iisalmen kaupungin alueelle rakennettiin Ulmalan kansakoulun lisäksi neljätoista muuta maalaiskoulua. Ne pohjautuivat valtaosin rakennushallituksen tuottamiin mallipiirustuksiin. Esimerkiksi Nerohvirran jo purettu koulu sekä Laidinmäen (141) ja Lappetelän (143) koulut valmistuivat 1900-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä miesopettajan kansakoulun mallipiirustuksiin pohjautuen. Tyypipiirustukset oli 1904 laatinut arkkitehti Yrjö Sadenius (1869–1951, vuodesta 1906 Sadeniemi) Yleisten rakennusten ylihallituksessa. Kyseessä oli hänen ensimmäinen mallipiirustussarjansa. Sittemmin Sadeniemi toimi viraston ylijohtajana.

Koulurakentamisessa jako nais- ja miesopettajan johtamiin koulutyyppeihin oli muotoutunut normiksi 1800-luvun lopulla. Naisopettajan koulu voitiin asunnon osalta rakentaa miesopettajan koulua pienempänä: kaksi huonetta ja keittiö. Miesopettajan koulussa huoneita tuli olla kolme: perhe-, vieras- ja työhuone.

Laidinmäen 1910 valmistuneeseen miesopettajan kansakouluun kuuluivat luokka, veistosali, oppilaseteinen ja opettajan asunto. Opettajan työhuoneesta oli yhteys oppilaseteiseen koulun puolelle. Mitoitus ja tilajärjestelyt perustuivat Kouluhallituksen suosituksiin, joilla pyrittiin antamaan normit kuntien koulurakentamiselle. Esimerkiksi miesopettajan asunnon huonekorkeuden tuli olla 3,8 metriä. Huoneiston pinta-alan piti olla vähintään 90 neliometriä. Opettajan työhuone suunnattiin pihalle, jossa oppilaat viettivät välituntiaan. Vuosisadan vaihteen koulusuunnittelussa alettiin kiinnittää huomiota ilmanvaihtoon ja valaistukseen, mikä näkyy arkkitehti Yrjö Sadeniuksen piirustuksissa. Luokkien ikkunat tehtiin korkeiksi, jotta valo jakautuisi tiloihin tasaisesti, ikkunat sijoitettiin luokkien vasemmalle pitkälle seinälle ja varustettiin erityisellä tuuletusikkunalla eli niin sanotulla terveysikkunalla, joka oli ristisana-roitu eli sen ulkopuolella oli saranoitu yläreunastaan ja sisäpuolella alareunastaan. Molemmat puitteet avautuivat samanaikaisesti terveysikkunaraudan ansiosta.

Sadeniemen 1904 ja 1910 julkaisemat mallit tulivat kautta maan hyvin suosituiksi ja niitä käytettiin 1920-luvulle asti. Kansallisromanttinen tyyliuuntaus vaikutti myös koulurakentamiseen, ja vuoden 1910 mallipiirustussarjassa rakennusten massoittelu muuttui jugendia vastaavaksi. Kansallisromanttinen painotus

näky Iisalmissa esimerkiksi Ryhälänmäen ja Soinlahden koulurakennuksissa. Varhaisemmassa Laidinmäen kansakoulussa eroina vuoden 1910 mallistoon olivat esimerkiksi suhteellisen matala kattokulma ja ullakkokerros, jota ei kuitenkaan käytetty asumiseen. Laidinmäen koulu valmistui 1910. Koulu toimi liki 80 vuotta. Laidinmäen koululaiset siirtyivät uuteen Sourunsalon kouluun yhdessä huotarilaisten kanssa vuonna 1986, minkä jälkeen koulutiloissa toimi jonkin aikaa päiväkotijärjestelmä ja asunnot olivat vuokralla. Nykyisin Laidinmäen koulu-kiinteistö on yksityisomistuksessa ja asuinrakennuksena.

Koukunjoen jugend-vaikutteinen koulu (140) rakennettiin jo 1909, vuotta ennen Sadeniemen mallipiirustuksia. Koulu poikkesi muista Iisalmen 1900-luvun alun maaseutualueen kouluista, joista suurin osa oli tyyppi- ja piirustuksilla laadittuja tai niistä jossain määrin kopioituja. Koukunjoen koulun suunnittelijaa ei tiedetä.

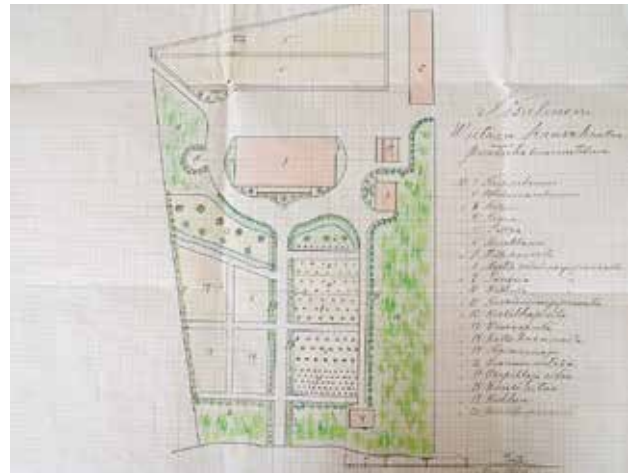

Koukunjoen jugend-vaikutteinen kansakoulu valmistui vuonna 1909, jolloin myös alempi valokuva on otettu. Valokuva oli vuonna 2010 Kiuruveden kanavaton-tilla sijaitsevan siltavahdin mökin seinällä, josta se on kuvattu. Ylempi mustavalkokuva on otettu 1930-luvun vaihteessa tehtyjen muutosten jälkeen pihan puolelta. Julkisivut on verhottu rimalaudoituksella, ja rakennuksen toiseen päättyyn on rakennettu uusi sisäänkäynti.

Tyyppi- ja piirustuksista poikkeavia piirteitä Koukunjoen koulussa on muun muassa opettajan huoneiston erkeri-ikkuna, joka tehtiin 1920-luvulla. Silloin ensimmäiseen kerrokseen rakennettiin alakoulun opettajan asunto ja koulukeittiö. Myös oppilassisäänkäynti muutettiin rannan puolelta pihan puolelle. Aiemmin oli yleistä, että oppilaat saapuivat kouluun veneillä tai jäätä pitkin. Tämä näkyy myös koulun pihasuunnitelmassakin.

Koukunjoen koulurakennusta korjattiin 1930-luvun alkupuolella. Kunnan rakennusmestari Atte Kettusen laatiman työselityksen mukaan tuolloin uusittiin pärekatto, ulkoseinät vuorattiin rimalaudoituksella ja huoneisiin laitettiin Enso-tapetit, kuten muihinkin tuon ajan kouluihin. Ullakko otettiin 1950-luvulla asunnoksi naisopettajalle sekä kirjasto- ja kerhohuoneeksi. Lisäksi rakennettiin kellari rakennuksen alle. Samassa yhteydessä todennäköisesti poistettiin ikkunoiden ja räystäiden jugend-tyyliset koristeet. Hakatuista kivistä rakennettu alkuperäinen kivijalka verhoiltiin betonilla ja katto katettiin pellillä. Julkisivut ovat pääpiirteissään säilyneet muuttamatta 1950-luvun jälkeen.

Koukunjoen koulu lakkautettiin 1979. Se toimi 1980- ja 1990-luvulla Iisalmen kaupungin nuorisotoimen kurssi- ja leirikeskukseksi, mutta on ollut 2000-luvun alkupuolelta yksityisomistuksessa. Rakennuksen julkisivuissa vanhimmasta vaiheesta kertovat alkuperäiset

Päiväämätön puutarhasuunnitelma on laadittu ennen vuotta 1923, jolloin koulun nimi muuttui Koukunjoen kouluksi. Sitä ennen koulun nimi oli Viitaan koulu. Puutarhasuunnitelma paljastaa, että koulun pääjulkisivu oli kohti rantaa, mikä oli myös koulun varhaisin tulosuunta. Puutarhakasveihin kuuluivat mansikat, karviaismarjat, viinimarjat ja omena- ja kirsikkapuut. Ei ole tietoa, millaisena puutarha toteutui.

jugend-ikkunat pieniruutuisine yläpuitteineen ja johtajaopettajan huoneistoon kuuluneet erkkeri-ikkunat.

Ruotaanmäen yhden opettajan koulurakennus (151) yläkouluun varten valmistui 1912 Kaunisharjun tontille. Kouluun tuli alun perin yksi luokka, veistosali ja näille valoisa eteinen. Naisopettajan asunto (2h+k) sijoitettiin L-mallisen rakennuksen eteläiseen sakaaraan. Samaan koulupiirustusmallistoon kuuluvilla, jugendia edustavilla tyyppi- ja piirustuksilla rakennettiin Iisalmeen ainakin Ryhälänmäen, Soinlahden ja Poroveden koulut. Poroveden koulu on palanut.

Ruotaanmäen ulkokuoneraakennus tehtiin iisalmelaisen rakennusmestari O. Sonnisen vuonna 1912 allekirjoittamien suunnitelmien mukaan. Hän suunnitteli niitä useille kouluille. Rakennukseen tuli puuliiteri, hirsirakenteinen navetta opettajan lehmille, rehulato, komero puutarhatyökaluille sekä ulkokuonit ja lantala. Rakennuksesta on säilynyt vesivärein väritetty suunnitelma, johon Sonninen on soveltanut koulurakennuksen jugend-tyyliä. Toiselle puolelle pihaa tuli sauna.

Vuoden 1934 jälkitöissä Ruotaanmäen kouluun tehtiin ulkokuoneraus ja -maalaukset ja uusittiin pärekatto, joka myös maalattiin. Veistosali ja oppilaseteinen verhoiltiin yläosastaan pinkopahvilla ja alaosastaan Enso-levyillä. Koulua jouduttiin asiakirjojen mukaan jatkuvasti kunnostamaan, opettajat valittivat kylmyyttä, veden saanti oli epävarmaa. Routiva maaperä aiheutti rakennuksille ongelmia. Koulu lakkautettiin 1968, minkä jälkeen rakennukset myytiin yksityiskäyttöön. Koulu on säästynyt suuremmilta muutoksilta, toisin kuin

Koukunjoen leirikeskus (vas.) vuonna 2010. Kuvissa näkyy 1950-luvun puolivälissä tehdyt julkisivumuutokset: uudet sisäänkäynnit ja katon lappeen korotusosa pihavilla sekä laajennus toisessa päädyssä. Vanhat kuistit on korvattu uusilla katoksilla ja portailla. Kivijalka on betonoitu kellarin rakentamisen yhteydessä. Erkkeri on rakennettu 1920-luvulla johtajaopettajan huoneistoon.

suuri osa iisalmelaisista maalaiskouluista. Ruotaanmäen koulusta on säilynyt paljon rakentamisajan alkuperäisiä rakennusosia ja pienipiirteisiä detaljeja, kuten päätykolmioiden koristeaiheet, yläosastaan pieniin ruutuihin jaetut ikkunat, ovet sekä toisen kuistin kaiderakenteet.

Soinlahden koulu (154) valmistui 1920. Ruotaanmäen koulun tapaan se rakennettiin rakennushallituksen vuoden 1910 mallipiirustuksilla, joka oli neljäs valtion toimesta tehty koulupiirustuskokoelma. Soinlahden koulu edustaa tyyliltään vielä 1900-luvun ensimmäisen vuosikymmenen jugendtyyliä. Jälkityöt toteutettiin 1930-luvulla, rakennus katettiin sementtitiilillä 1943 ja alakansakoulun opettajan asunto rakennettiin ullakolle 1949. Urheilukenttä pukusuojineen, käymälöineen ja kioskeineen toteutettiin 1956. Myöhemmin urheilukenttä on muuttunut osaksi puutarhaa ja kasvimaata. Rakennus oli 1970–80-lukujen vaihteesta vuokrakäytössä asuin-, liike- ja varastotiloina. Koulurakennus siirtyi ympärivuotiseen asuinkäyttöön 1994.

Ryhälänmäen koulu (153) on toteutettu vuoden 1910 mallipiirustusten mukaan, kuten Soinlahden ja Ruotaanmäen koulutkin. Ryhälänmäen koulupiiri perustettiin vuonna 1914. Yhden opettajan yläkansakoulutalo valmistui 1920 metsäyhtiö Tornator Oy:n lahjoittamalle tontille. Koulun, saunan ja ulkokuoneraakennuksen urakoi Taavetti Reittu Ryhänen. Rakennus tehtiin uusista hirsistä paikalla veistämällä. Urakkasopimuksessa urakoitsija veloitettiin pitämään hirsityötä tehtäessä kuutta ammattitaitoista kirvesmiestä. Työtä valvoi maalaiskunnan rakennusmestari. Ovet ja ikkunat teetettiin tehdastyönä mallipiirustusten mukaan.

Ruotaanmäen koulun opettajan asunnon eteläisivun ikkuna (vas.), jota kehystää perinteinen humala ja perennat, sekä sisäänkäynti asuntoon.

Ruotaanmäen entisen koulun oppilassisäänkäynti on viehättävä ja valoisa. Alkuperäiset pariovet ja yläikkunat on säilytetty, samoin harjakoristeet. Kesällä 2010 portaita korjattiin.

Ajoittamaton kuva Ruotaanmäen koulusta opettajan asunnon sisäänkäynnin puolelta, joka oli kohti eteläpuolella sijainnutta kasvimaata. Rankorakenteiset päätykolmiot olivat aiemmin muita julkisivuja vaaleammat. Iisalmen kaupungin kuva-arkisto.

O. Sonnisen 1912 laatimat piirustukset Ruotaanmäen koulun ”ulkokuoneriviä” varten. Mielenkiintoista julkisivuissa on jugendaiheiden yhdistäminen tyyppilliseen yläsavolaiseen ulko-ovien rakentamistapaan eli kehysrakenteeseen, joka on koristeellisesti ulkosivulla. Rakennuksen julkisivu on säilyttänyt pääosin alkuperäiset piirteensä.

Koulun rakentamisen aikataulu vaikuttaa ripeältä: urakkasopimuksen mukaan koulun rakentaminen alkoi maaliskuun 24. päivänä 1920 ja työn tuli valmistua saman vuoden elokuun ensimmäiseen päivään mennessä.

Koulun jälkityöt tehtiin kouluhallituksen kiertokirjeessään antamien ohjeiden mukaisesti kesällä 1935. Ohjeiden noudattaminen mahdollisti valtionavustuksen saamisen työkustannuksiin. Luokkien ja oppilaseteisen seinien yläosat verhottiin Enso-tapetilla ja alaosat Enso-pahvilla. Opettajan asunnon huoneisiin laitettiin pinkopahvit ja tapetit, keittiön seinän alaosaan Enso-tapetti. Pahvi- ja tapettipinnat liimattiin ja maalattiin kaksinkertaisella öljymaalilla. Ikkunat, ovet, laipiot, lattiat ja kaapit, halkolaati-

kot ja uunit maalattiin kahteen kertaan emalilakkaa sisältävällä öljymaalilla. Ulkoa seinät maalattiin keitomaalilla, johon sekoitettiin öljyä. Räystäänaluset, nurkkien, ikkunoiden ja ovien vuorilaudat sekä rappujen parrut maalattiin öljyväriä kahteen kertaan.

Koulurakennus katettiin sementtikattotiilillä 1943. Koulu sähköistettiin 1961, ja vesijohto ja viemärinti rakennettiin 1964. Vuonna 1967 koulu lakkautettiin. 1970-luvun alussa kiinteistö siirtyi nykyisille omistajille, minkä jälkeen rakennuksen ei ole tehty muutoksia tai kunnostustöitä. Rakennusta on käytetty televisioelokuvasarjan *Kukkivat roudan maat* kuvauksissa. Sarja perustui Eino Säisän saman nimiseen romaaniin ja sai ensiesityksensä 1981.

Ryhälänmäen koulu, oikealla ajoittamaton kuva Iisalmen kaupungin kuva-arkistosta, vasemmalla 2010-luvulta.

Soinlahden entisen koulun vanha ulkorakennus.

Yläkuwassa Soinlahden koulu ennen 1940-lukua, alakuvissa vuonna 2015.

Yleinen oppivelvollisuuslaki lisäsi koulujen rakentamista 1920–30-luvuilla

Iisalmen maalaiskunnassa rakennettiin 1920–30-luvuilla useita uusia kouluja ja entisiä kunnostettiin. Vuoden 1921 oppivelvollisuuslaissa kaikki 7–13-vuotiaat määrättiin oppivelvollisiksi, mikä loi paineita koulupiirien perustamiselle ja uusille kouluille. Kuntien oli toimitettava alueellaan koulupiirijako, joka Iisalmen maalaiskunnassa valmistui 1923. Kunta jaettiin 24 koulupiiriin, joissa oli lähes 1 300 yläkouluikäistä ja noin 450 alakouluikäistä lasta. Uusia koulupiirejä perustettiin viisi: Huotari, Jokela, Kihlovirta, Siikalahti ja Viitaa. Ennenään koulut toimivat jo 18 kylällä: kirkonkylän lisäksi Haapajärvellä, Hernejärvellä, Koukunjoella, Laidinmäessä, Lappetelässä, Levämäellä, Nerohvirralla, Paaslahdessa, Partalassa, Porovedellä, Pörsänmäessä, Runnilla, Ruotaanmäessä, Ryhälänmäessä, Soinlahdessa, Varpasella ja Ulmalassa. Vuonna 1925 Iisalmen maalaiskunnassa oli toiminnassa 23 kansakoulua, mutta niillä kaikilla ei ollut vielä omaa koulurakennusta. Vieremä ja Sonkajärvi olivat muutamaa vuotta aiemmin erkaantuneet Iisalmen maalaiskunnasta omiksi kunnikseen.

Useat koulut toimivat aluksi vuokratiloissa, ennen kuin kylälle saatiin varsinainen koulurakennus. Siikalahden koulupiiriin hankittiin oma koulurakennus 1920-luvun loppupuolella liki valmiina. Rakennus (150) oli entinen, vuonna 1906 valmistunut Ruotaanlahden koulu, joka siirrettiin Ruosteenrannasta talvella 1928 nykyiselle paikalleen Huutoharjun tontille. Tontti lohkottiin alun perin Ruotaanlahden kylän tilojen yhteisomistuksessa olleen sotilastorpan maista. Kunta osti tontin koulua varten 1923. Kun Ruotaanlahden koulu siirrettiin Siikalahteen, rakennuksesta jätettiin pois laudoilla korotettu ullakko, koristetolpat katolta, pari alinta varvia ja eteinen. Ruotaanlahden koulun piirustuksia ei ole löytynyt, mutta säilyneistä ikkunoista päätellen koulu edusti puurakennuksissa 1900-luvun vaihteessa suosittua uusrenessanssia eli niin sanottua nikkarityyliä, kuten Ulmalan koulukin.

Siikalahden koulussa tehtiin 1931 remonttia opettajan vieras-, ruoka- ja perhehuoneissa. Kunnostus oli perinpohjainen. Jälkityöt tehtiin 1939. Tuolloin ulkoseinät vuorattiin ”falssilaudalla”, joka oli 1930-luvulla muotiin tullutta vinovuorilautaa, ja maalattiin öljymaalilla. Ajan tapaan luokat, eteiset, komerot ja keittiöt verhoiltiin Enso-tapetilla ja luokissa alaosat Enso-levyllä, joka maalattiin.

Siikalahden koulun toiminnassa oli tauko vuosina 1980–85. Ruotaanlahden koulun nimisenä koulutoimintaa jatkettiin syksyllä 1985. Koulu lakkautettiin lopullisesti keväällä 1999. Kaupunki myi kiinteistön Elina ja Jouko Siirilalle 2000. Rakennus kunnostettiin asuinkäyttöön sekä kokous- ja juhlahuoneistoksi Villa Annaksi. Käyttötarkoituksen muututtua rakennukseen tehtiin suurehkoja korjaustöitä. Ulkohahmo on kuitenkin pääosin säilynyt, muun muassa alkuperäiset ikkunat on kunnostettu. Julkisivuissa kokonaan uusia rakenteita ovat pihanpuoleiset kuistit.

Oppivelvollisuuslaki lisäsi uusien kansakoulujen rakentamista ja kuntien taloudellisia rasitteita. Vastaisenäistynyt Suomi oli köyhä ja kansakuntana sisällissodan jälkeen henkisesti kahtiajakautunut. Vuonna 1922 julkaistiin uudet maalaiskansakoulujen tyyppipiirustukset. Koulurakennusten tuli edustaa kansanomaista vaatimattomuutta, mikä käytännössä tarkoitti edullista rakentamista. Maalaiskoulut rakennettiin edelleen hirsistä ja lämmitettiin puu-uuneilla. Uutta oli, että myös kaksikerroksisia puukouluja alettiin rakentaa maalaiskyliin. Niissä oli yleensä mansardi-, auma- tai harjakatto. Ikkunat olivat moniruutuisia. Julkisivut oli jaoteltu symmetrisesti erilevyisin listoin.

Vuonna 1926 valmistuneeseen kaksikerroksiseen, puiseen Levämäen kansakouluun (144) tehtiin asunnot kahdelle opettajalle. Läheiseltä Hyrkäksen tilalta ostettu koulupalsta sijaitsi koulun paikaksi poikkeuksellisen alavalla paikalla. Kouluhallituksen ohjeisti yleensä valitsemaan koulupalstat mäkipaikoilta. Koulun tuli olla näkyvällä paikalla ja ylempänä muuta asutusta. Kansakoulut valistivat ja sivistivät kansaa. Levämäen koulutontiksi aiottu paikka oli ollut mäellä, mutta se osoittautui liian kiviseksi. Hyrkäksen tilalta ostetulla palstalla oli etunaan myös vesilähde, sadan metrin päässä koululta.

Levämäen kansakoulu rakennettiin arkkitehti Jussi Paatelan (1886–1962, vuoteen 1906 Pavén) laatimilla tyyppipiirustuksilla, jotka ovat vuodelta 1922. Koulu kuuluu tyyliltään ja massoitteeltaan 1920-luvulla yleistyneisiin kaksikerroksisiin ja ilmeeltään klassistisiin koulutyyppeihin. Vuosisadan alussa kouluylhallitus oli suhtautunut vielä hyvin kielteisesti kaksikerroksiratkaisuihin, mutta nähtävästi ensimmäisen maailmansodan jälkeiset pulavuodet ja toisaalta koulurakennusten kasvaneet tilantarpeet pakottivat kompaktien ja siten kustannuksiltaan edullisempien koulujen rakentamiseen.

Taloudellisesti niukat ajat näkyivät myös Levämäen koulun tilamitoituksessa. Toiseen kerrokseen sijoitettuun yläkoulun opettajan asuntoon tuli kaksi huonetta ja keittiö (50 m²) ja alakertaan sijoitettuun alakoulun opettajan asuntoon huone ja keittiö (31 m²). Aiemmin vaatimuksena oli, että miesopettajan huoneisto oli 90 m². Molemmissa asunnoista oli vähennetty huoneiden määrää. Aiemmista koulutyypeistä poiketen Jussi Paatelan suunnittelemaan kouluun tuli uutuutena koulukeittiö, joka Levämäellä myöhemmin muutettiin toiseen kerrokseen.

Levämäen koulu rakennettiin hirrestä ja laudoitettiin myöhemmin jälkitöiden yhteydessä rimalaudoituksella. Perustukset rakennettiin säästöbetonista, ja kellarin seinät eristettiin tiilimuurauksella. Kellarin katto (välipohja) tuli betonista. Vanhasta valokuvasta päätellen kate on saumattua peltiä jalkaränneineen. Luokissa luonnollisena ilmanvaihtona toimi avattavien ikkunoiden ja uunihormien lisäksi seinäventtiileihin liitetyt rei'itetyt putket, joita pitkin ilma saatiin johdettua tasaisemmin ja vedottomammin tiloihin. Ikkuna- ja ovikarmit olivat mallistossa kuusituumaisia, kun ne 1900-luvun alun mallistoissa olivat olleet seitsemäntuumaisia. Tämäkin kertoo osaltaan aikakauden niukemmista resursseista.

Levämäen koulu lakkautettiin keväällä 1970, minkä jälkeen koulu myytiin yksityiskäyttöön: kuvataiteilija Osmo Monton asunnoksi ja ateljeetiloiksi. Uuden käytön myötä suurin osa ikkunoista vaihdettiin ja luokissa aukkoja suurennettiin ja pihan-

puoleiseen julkisivuun rakennettiin suuri kuisti- ja siipirakennus. Sisätiloihin tehtiin saniteettitilat.

Myös vuonna 1928 valmistunut Paaslahden koulu (194) oli kaksikerroksinen puurakennus. Alakertaan oli sijoitettu yläluokka ja opettajan asunto, yläkertaan 1.–4. luokat ja käsityöluokka. Mineriiittikatto on sotavuodelta 1944. Katteen uusivat tuolloin koulun tiloihin majoittuneet sotilaat. Läheisessä metsässä on säilynyt sotilaiden harjoituksiin käytettyjä juoksuhautoja. Paaslahden koulun toiminta päättyi keväällä 1967. Seuraavana syksynä oppilaat kuljetettiin Runnin kouluun, jonne tulivat myös samanaikaisesti lakkautettujen Haapajärven ja Lammasahon koulujen lapset.

Paaslahden koulukiinteistö siirtyi kaupungilta yksityisomistukseen 1973. Isoja muutoksia rakennukseen ei ole tehty. Etuovi ei ole alkuperäinen vaan uuden omistajan tekemä. Rakennuksessa ei ole ollut sähköjä kevästä 2015 lähtien. Iisalmen maalaiskunta ja sittemmin kaupunki on myynyt lakkautettuja kouluja yksityisille henkilöille eri käyttötarkoituksiin. Osa rakennuksista on säilynyt hyvin ja niitä on kunnostettu maalaiskoulujen kulttuuriperintöä kunnioittaen. Osa on hoitamattomana rappeutunut huonoon kuntoon. Koulurakennusten kunnossapito vaatii taloudellisia resursseja, aikaa ja asiantuntemusta.

Talospulan aikaan 1932 rakennetusta Huotarinkansakoulusta (135) on säilynyt rakennusmestari Atte

Kettusen laatimat piirustukset koulurakennukselle, talousrakennukselle ja saunalle. Kaupungin arkistossa ovat myös koulurakennuksen ”työ- ja aineselitys” ja asemapiirros, jossa piha-alueelle on piirretty leikki- eli urheilukenttä. Rakennuksesta on lisäksi detaljipiirustuksia sisälistoista, portaista, räystäistä ja ovista. Rakennuksilla on vahva klassistinen ilme: julkisivujen symmetria, räystäiden porrastettu umpilaudoitus kissanpenkkeineen, kaariaiheet ikkunoissa ja ovissa sekä ristikkoaiheet kuistien kaiteissa, vintin ikkunoissa ja ovi-paneloinneissa. Myös ulkoseinien rimalaudoitus ja avokuisti olivat tyyppillisiä 1920–30-lukujen klassismissa.

Rakennusmestari Atte Kettunen käytti suunnittelunsa lähtökohtana todennäköisesti maalaiskoulujen

Pian rakentamisen jälkeen otettu kuva Levämäen koulusta. Ulkoseiniä ei vielä ole laudoitettu ja piha on rakennustöiden jäljiltä. Portaittain kasvava räystäsrakenne on tyyppillinen arkkitehti Jussi Paatelan 1920-luvun puurakennuksille.

Viereisen sivun kuva Siikalahden, sittemmin Ruotaanlahden koulusta on otettu 1920-luvun jälkeen, tämän sivun alakuvat 2010-luvulla. Pihan puoleiset kuistit on rakennettu 2000-luvulla. Villa Annan ikkunat ovat tyyppiltään nikkarityyliset T-karmi-ikkunat, joita suosittiin ensimmäisissä iisalmelaisissa kyläkouluissa 1800–1900-luvun vaihteen molemmin puolin. Vuorilaudoituksessa on säilynyt alkuperäiset puuleikkauskoristeet.

mallipiirustuksia. Koulujen mitoitusta ja työtapoja ohjasivat kouluhallituksen kiertokirjeet. Huotarissa ensimmäiseen kerrokseen valmistui yläkoulun opettajan asunto (2h+k) ja luokka (65 m²) sekä alakoulun luokka (56 m²), jota käytettiin myös veistosalina. Maanalaisissa tiloissa oli ruokakellareiden lisäksi koulukeittiö. Kellariin kuljettiin ulkokautta pohjoispäädystä. Ullakkokerros oli varattu alakoulun opettajan asuntoa (h+k) varten. Ulkorakennukseen sijoitettiin halkovarasto, käymälät, navetta, opettajien aitat, lantala ja lato. Huotarinkoulun jälkityöt tehtiin 1951.

Huotarinkoulu lakkautettiin 1986. Seuraavan vuosikymmenen puolivälissä rakennettiin sauna kellariin ja keittiö ensimmäiseen kerrokseen. Vuo-

Levämäen koulun ikkunat vaihdettiin 1990-luvun vaihteessa uusiin suurentamalla samalla aukkokokoa. Alahelmalauta on pellitetty ja osin poistettu. Leveät nurkkalaudat on korvattu kapeammilla kuin 1920-luvun klassismille tyyppilliset nurkkalaudat olivat.

desta 1998 rakennus on toiminut nuorisolle tarkoitettuna perhekotina. Ullakolle on rakennettu lisähuoneita, ja alakerran luokkatiloja käytetään yhteistiloina. Pihaan on rakennettu autokatos. Ullakorakennuksen paikalla on hirsinen aittarakennus.

Vuonna 1925 perustettu Viitaan koulupiiri sai oman koulutalon (157) vuonna 1935, suuren talouslaman jälkeen. Koulurakennuksen, ulkoaluerakennuksen ja saunan suunnitteli jälleen kunnan rakennusmestari Atte Kettunen. Todennäköisesti tämänkin koulurakennuksen mallina oli maalaiskoulujen tyyppi-tyypit. Koulu edustaa julkisivuiltaan 1920-luvun pohjoismaista klassismia, mikä oli hyvin suosittua koulurakentamisessa itsenäisessä Suomessa ennen toista maailmansotaa. Tyypipiirustusten vaikutuksesta klassistisia kouluja rakennettiin 1940-luvulle asti.

Klassiselle tyyliin ominaisia ja myös Viitaan koulussa säilyneitä piirteitä ovat esimerkiksi julkisivusommittelun symmetrisyys, avokuistit, rimalaudoitus, ikkunoiden sivujen korostaminen ylä- ja alalautaa leveämmällä listoituksella sekä kaari- ja pyöröikkunat. Viitaan koulurakennuksessa on puolipyöreät kattoikkunat. Ullakopäättyyn on puhtaasti sommitelmallisista syistä tehty niin sanottu häränsilmäikkuna.

Koristeaiheet keskittyivät erityisesti sisäänkäynteihin. Viitaan koulun kuisteissa on käytetty samantyyppistä katoksen alaosan laudoitusta tynnyriholvin muotoon kuin muutamaa vuotta aiemmin valmistuneessa Huotarin koulussa (inventointikohde 135).

Viitaan koulussa oli jo alun perin ylä- ja alakoulun luokat. Pihan puolella olevaa alakoulun luokkaa käytettiin myös voimistelu- ja veistososalina. Tilan monikäyttöisyyden vuoksi höyläpenkit oli kiinnitetty seinään. Ne voitiin tarvittaessa kääntää alas. Luokkaan oli sijoitettu myös liesi puukäsitöissä tarvittavaa, itse keitettävää liimaa varten. Veistosalin liesi oli yleinen Iisalmen kouluissa 1950-luvulle asti. Uutuutena 1910-luvun koulupohjaratkaisujen mallistoihin verrattuna oli 1920-luvulla koulukeittiö, mikä keittiöportaineen rakennettiin Viitaalla koulun pohjoispäättyyn. Johtaja-opettajan asunto (3h+k) tuli rakennuksen eteläpäätyyn. Alakoulun opettajan asuntoon (2h+k) rakennettiin oma ulkoporras rakennuksen pihaväliltä. Kellaria ei tehty rakennuksen alle vaan pihan itäpuolelle.

Maalaiskouluille tyypillinen halkovajan, aitan, navetan, rehuladon, lantalan sekä opettajien ja oppilaiden käymälät käsittävä ulkoaluerakennus sijoitettiin pihan pohjoispuolelle ja sauna itäisivulle. Leikki- eli urheilukenttä

Paaslabden koulurakennus ja sen pihapiiriä vuonna 2015.

raivattiin tontin itäisimpään osaan. Sodan aikana koulu- toiminta Viitaalla keskeytyi ja rakennusta käytettiin ammuslataamona. Sotien jälkeen rakennuksessa toimi myös sivukirjasto vuoteen 1968 asti ja postin sivutoimi- piste, mikä kertoo koulun keskeisestä sijainnista kylällä.

Viitaan koulun ullakolle rakennettiin vahtimestarin asunto 1951. Rakennus sähköistettiin 1955. Vesijohto ja viemärit rakennettiin 1964. Opettajat eivät enää vält- tämättä asuneet kouluilla. Viitaalla tehtiin 1980-luvun lopulla ensimmäisen kerroksen opettajan asuntoon sekä käyttötarkoituksen muutos että huonetiloihin suureh-

koja muutoksia. Tilat otettiin koulun käyttöön. Vuonna 2006 Viitaan koulu lakkautettiin, minkä jälkeen se myytiin yksityisomistukseen ja asutokäyttöön. Tällöin eteläpäätyyn aiemmin rakennettuja wc- tiloja purettiin ja paikalle rakennettiin sauna. Vanha ulkosauna on purettu, mutta ulkokuonerakennus on säilynyt. Pihaan on rakennettu 2000-luvulla toinen ulkorakennus.

Ennen talvisotaa Iisalmen maalaiskuntaan perustettiin vielä useita uusia koulupiirejä, muun muassa Korpjoen (1928) ja Kalliomäen (1931) koulupiirit. Ahmolle saa- tiin Iisalmen Puutavarayhtiön sahan ansiosta oma kou-

Viitaan koulussa on käytetty 1920-luvun klassismille tyypillistä laudoitustapaa. Ikkunoiden tasaruutuisuus, ulko-ovi- en veistetty kolmioaihe ja avokuistit ovat myös ominaisia piirteitä tälle tyylisuunnalle.

Myös Huotarinkansakoulu edustaa 1920–1930-luvun klassista puukoulurakentamista.

lupiiri ja supistettu kansakoulu syksystä 1927 lähtien. Metsänhoitaja A. E. Aminoff lahjoitti koulun tontin, ja Ahmon koulu valmistui vuonna 1930. Koulun toiminta päättyi, kun Peltosalmelle rakennettiin uusi koulu 1960-luvulla. Ahmon koulu on sittemmin purettu.

Haapajärven ja Runnin koulupiirien pohjois- ja luoteisosasta erotettiin 1930-luvun lopulla Lammasahon koulupiiri, ja kirkonkylän itäiseen osaan muodostettiin Kilpijärven koulupiiri, johon liitettiin osia Koukunjoen ja Viitaan piireistä. Lammasahon koulu (142) oli toiminnassa 1938–66. Samana vuonna kun koulupiiri perustettiin, rakennettiin koulu, sauna ja talousrakennus kunnan rakennusmestari Atte Kettusen piirustuksien mukaisesti. Asemapiirustus, sauna ja talousrakennus olivat lähes samanlaiset kuin samana vuonna rakennetussa Korpijojeen koulussa. Lammasahon ja Korpijojeen koulurakennukset olivat toistensa peilikuvat. Pienenä erona pohjissa oli kellariportaan sijoitus. Molemmissa yksiluokkaisissa

Lammasahon koulussa on aivan samanlaiset tummat, kiiltävät ja muotoillut pylväät kuin Korpijojeen koulussa. Ajoittamaton kuva.

kouluissa oli tilavaan eteiseen merkitty lämmitysseinä lisäksi hella. Eteistä käytettiin myös veistosalina, jossa hellaa tarvittiin liiman keittämiseen. Korpijojeen ja Lammasahon julkisivut erosivat toisistaan myös kattotyypin suhteen. Korpijojeen kouluun tuli aumakatto, Lammasahoon satulakatto. Molempien asemapiirroksen oli merkitty koulun pihaan urheilukentän muotoinen leikkikenttä.

Lammasahon koulu sai sähköt vasta 1965. Suuri osa kunnan kouluista sähköistettiin jo 1950-luvulla. Lammasahon koulun lakkautusvaiheessa 1966 rakennuksessa ei ollut vielä vesi- ja viemärijohtoja. Kunta myi rakennuksen yksityiskäyttöön. Rakennus oli 1980–90-luvulla lomapaikkana. Tällöin katon tiilikatte vaihdettiin peltiin, sisäseinistä poistettiin tapetit ja muut pinnoitteet ja oppilaseteisen hellan paikalle rakennettiin takka. Sauna on siirretty pihan pohjoispuolelle. Saunan katteeksi on vaihdettu tiilijäljitelmäpelti.

Lammasahon koulurakennuksen julkisivu edustaa aikansa klassista tyyliä, ja sitä on kunnostettu maalaiskansakoulun perinteitä kunnioittaen.

Sotien jälkeinen koulurakentaminen 1940–50-luvuilla

Sodan jälkeen koulujen perustaminen sai uutta vauhtia karjalaisten evakkojen asuttamisen myötä ja suurten ikäluokkien ansiosta. Jo syksyllä 1945 aloitti supistettu koulu toimintansa uudessa Joutsenjoen koulupiirissä, johon liitettiin osia Kihlovirran ja Partalan piireistä. Myös Niemisillä ja Taipaleessa toimivat supistetut kansakoulut. Mankon koulu perustettiin 1949. Maalaiskunnan koulupiirit lisääntyivät vuonna 1954 kahdella: Lapinniemen ja Kivipuron koulupiireillä. Koulut olivat molemmissa toimineet jo vuodesta 1950 lähtien. Näiden koulujen oli tarkoitus toimia vain pahimman ylikuormitusajan. Enimmillään toisen maailmansodan jälkeen Iisalmen maalaiskunnassa oli yhteensä 34 kansakoulua.

Koulurakentamista lisäsi Iisalmen maalaiskunnassa myös se, että Jokelan, Poroveden ja Hernejärven koulujen päärakennukset paloivat sota-aikana. Lisäksi monet vanhimmista kouluista alkoivat olla huonokuntoisia. Uusia koulurakennuksia valmistui 1950-luvulla kaikkiaan kahdeksaa koulupiiriä varten: Niemiselle, Porovedelle, Haapajärvelle, Joutsenjoelle, Kilpijärvelle, Hernejärvelle, Mankolle ja Korpijoelle.

Elsa Boismanin Iisalmen maalaiskunnan historiassa Jokelan ensimmäisen koulun (136) valmistumisvuodeksi on merkitty 1929. Koulusta, saunasta ja ulkorakennuksesta on säilynyt Iisalmen kaupunginarkistossa kunnan rakennusmestari L. Kusti Peltolan alkuperäiset piirustukset, jotka nähtävästi perustuvat tyyppiinrakennuksiin. Lähes sama tilajako on muun muassa vuonna 1932 rakennetussa Huotarin koulussa (inventointikohde 135). Jokelassa näkyvimpänä erona Huotarin kouluun verrattuna oli julkisivutyylillä.

Vasemmalla Jokelan koulu todennäköisesti valmistumisen aikoihin 1920–30-lukujen vaihteessa. Kuistit eivät ole vielä valmiina. Oikealla entinen koulurakennus 2010-luvulla kuvattuna.

Huotarin koulurakennus huokui selkeää klassisismia, kun taas Jokelan kansakoulu edusti vanhempaa nikkarityyliä, maaseutuasuinarakennusten tyyliä.

Jokelan koulussa oli tuhoisa tulipalo talvisodan aikana 1940-luvun vaihteessa. Tulipalon jälkeen jouduttiin uusimaan tai korjaamaan lähes kaikkia rakenteita paitsi kellaria. Muun muassa kattorakenteet uusittiin kokonaan. Uudeksi katteeksi tuli sementtikattotuoli, mikä oli tyyppillistä 1940-luvulla. Kivijalka korjattiin uudella rappauksella, ja sisäseinien runkotolpat uusittiin osittain. Myös ulkoseinien ulko- ja sisäpuolinen rakenne uusittiin. Uudet ovet ja ikkunat teetettiin tehdastyönä. Jokaiseen huoneeseen tuli terveystikkunalaite. Vanhaa valokuvaa vertaamalla huomataan, että ullakon päätyikkunoiden paikka ja malli muuttuivat ja räystäiden alla olleet haukkaikkunat poistettiin. Ensimmäisen kerroksen ikkunat vaikuttavat hieman alkuperäisiä leveämmiltä.

Jokelan koulu lakkautettiin vuonna 1968. Koulu-kiinteistön omisti 1970-luvulta 2000-luvun puolelle saakka Iisalmen kaupungin työntekijät ry, joka käytti koulua vapaa-ajan viettopaikkana. Tällöin sisätiloihin rakennettiin muun muassa avotakka, saniteettitilat ja joenrantaan sauna. Ulkopuolelta koulurakennus oli kesällä 2010 inventoitaessa 1940-luvun asussa.

Kihlovirran koulu (138) lukeutuu sodan jälkeisten pulavuosien rakennuksiin. Koulu oli rakenteilla lähes kymmenen vuotta. Ennen sotia koulua pidettiin kunnan omistaman Lehtomäen tilan asuinrakennuksessa, mutta vuonna 1940 tila joutui valtiolle. Koulutalon rakentamista alettiin suunnitella. Rakennus oli tarkoitus tehdä punatiilestä. Melkein kaikki rakennustarpeet oli hankittu, kun jatkosota keskeytti työt. Ainoastaan kivijalka ja kellarit oli ehditty saada valmiiksi. Sota-

kana kaikki työvoima keskitettiin maanpuolustukseen ja kansanhuoltoon, eikä valtiolta saatu lupaa rakennustöiden jatkamiselle. Vasta vuonna 1946 valmistuneeseen Kihlovirran kouluun tuli kaksi luokkaa, oppilaseteinen, koulukeittola, kaksi asuntoa opettajille sekä ajan uutuutena keskuslämmitystilat. Yläkoulun opettajan asunto (89 m²) sijoitettiin ensimmäiseen kerrokseen ja alakoulun opettajan toiseen kerrokseen (45m²).

Kihlovirran koulun suunnitteli kunnan rakennusmestari Atte Kettunen, mutta koulun rakennustyöt saatiin loppuun rakennusmestari Valter Alakokkareen aikana. Kihlovirta poikkesi Atte Kettusen aiemmin kuntaan suunnittelemissa kouluissa esimerkiksi siten, että koulukeittola rakennettiin ensimmäiseen kerrokseen. Eron saattoi vaikuttaa Kihlovirran kouluun tehty keskuslämmitystila, joka sijoitettiin kellariin. Aiemmin kyläkouluissa oli huonekohtainen uunilämmitys. Valter Alakokkareen aikana 1940-luvun puolivälin jälkeen päädyttiin keskuslämmitykseen.

Tyyliltään Kihlovirran koulu vertautuu sotia edeltänei-

siin koulutyyppeihin. Koulun julkisivut rakennusmestari Atte Kettunen on esittänyt piirustuksissa hyvin vähäeleisesti. Rakennuksen tyyli edustaa pelkistettyä klassismia sileäksi rapattuine julkisivuineen. Tyyli yleistyi 1930-luvulla. Ainoat julkisivujen koristeet Kihlovirralla näyttävät olleen räystäiden kissanpenkit, tosin kuisteissa on saattanut olla ristikkoaiheinen kaide. Pääjulkisivun piirustusta ei arkistosta löytynyt. Kihlovirran koulusta on säilynyt Atte Kettusen laatima rakennustyöselitys vuodelta 1937. Koulu esitettiin rakennettavaksi hirsistä. Rakennus päätettiin tehdä kuitenkin tiilestä.

Kihlovirran koulurakennusta vastapäätä rakennettiin talousrakennus, johon tulivat navetta, lato, lantala, käymälät, halkovarasto ja aitta. Lisäksi rakennukseen yhdistettiin tavanomaisista koulujen ulkorakennuksista poiketen saunaosa. Kihlovirran koulun pihaan liittyen on säilynyt J. Paltamaan laatima puutarhasuunnitelma vuodelta 1948. Suunnitelmassa tontin eteläpuolelle oli merkitty omenapuiden ja marjapensaiden alue, mansikkamaa sekä opettajan ja keittolan vihannesmaa. Koulun tienpuoleiset sivut, kasvimaan raja ja

Asuinkäytössä oleva Kihlovirran koulu kuvattuna 2010-luvulla. Kattoräystäiden nurkilla on niin sanotut kissanpenkit.

sisääntulotiet oli merkitty istutettaviksi pensasaidoin. Lajeiksi ehdotettiin hernepensasta, sireeniä, orapihlajaa tai äkäruusua. Koulun päätyihin oli merkitty ruusupensaita. Tontin pohjoisivulle junarataa vasten ehdotettiin istutettavaksi lehtikuusi tai pihtakuusirivi. Etupihan eteläisivulle tuli lipputanko kukkaistutusten ympäröimänä, kuusiaidan alle lisäksi riukuaita. Pihan koillisosa oli merkitty leikkikentäksi. Erillistä urheilukenttää ei tontin asemapiirroksissa ole. Koulun puutarhasta on jäljellä ainakin marjapensaita.

Kihlovirran koulu lakkautettiin 1973, minkä jälkeen asunnot olivat vuokralla ja koulutilat kansalaisopiston käytössä. Kaupunki teki 1980-luvun puolivälissä rakennukseen saniteettitilat sekä saunan ja kattilahuoneen entiseen koulukeittolaan. Tällöin nähtävästi rakennettiin alkuperäisten kuistien väliin kattilahuoneeseen johtava sisäänkäynti. Samanaikaisesti piharakennus purettiin. Tontin koillisosaan rakennettiin likavesien imeytysputkisto. Vuoden 1995 jälkeen koulua on korjattu muun muassa kuistirakenteita uusimalla, vanhat ikkunat ja ovet on kunnostamalla sekä uusimalla sisäpintoja. Nykyisin koulu on yksityisomistuksessa.

Myös Poroveden koulurakennus tuhoutui sota-aikana. Koulu sijaitsi noin viiden kilometrin päässä nykyiseltä koulutontilta. Uuden koulun suunnittelu aloitettiin maalaiskunnassa pian sodan päättymisen jälkeen. Poroveden koulupiiri oli perustettu yhden opettajan yläkansakouluna 1916 ja oma koulutalo

valmistunut 1920. Alakoulu oli tullut koulurakennukseen oppivelvollisuuslain myötä 1920-luvulla.

Sotien jälkeisestä Poroveden uudesta koulusta (148) on säilynyt kunnan rakennusmestari Valter Alakokkareen jo 1946 laatimia piirustuksia, mutta rakennus valmistui vasta kolme vuotta myöhemmin 1949. Koulun rakennushanketta pitkitti nähtävästi pula rakennusaineista ja työvoimasta sekä niiden säännöstely. Koulun rakentaminen ajoittuu sodan jälkeiseen pulavuosiin, jolloin rakennustarvikkeiden käyttöä ja rakennustöitä valvottiin keskusjohtoisesti. Tästä syystä kaikkkeen rakentamiseen piti hakea luvat sekä kunnalta että Kulkulaitosten ja Yleisten töiden ministeriön rakennusasiainosastolta. Valtionavustuksen saaminen koulurakentamiseen vaati lisäksi kouluhallituksen hyväksynnän. Poroveden koulun suunnitelmissa on kouluhallituksen leima 24.7.1947 ja Kulkulaitosten ja Yleisten töiden ministeriön leima 2.5.1948.

Rakennus muistuttaa tyyliältään, materiaaleiltaan ja pohjaratkaisultaan hyvin paljon vuonna 1946 valmistunutta Kihlovirran koulua (138). Molemmat edustavat julkisivuiltaan pelkistettyä klassismia, joskin Poroveden koulu on astetta lähempänä funktionalismia. Esimerkiksi kun Kihlovirralla kuistit olivat klassistiset nurkkapylväineen, Porovedellä toisen ulko-oven päälle tuli betonista valettu lippakatos ja toisen oven kuistin päälle parveke metallikaiteineen.

Poroveden koulun ulkokuonerakennus saunoineen ja pukuhuoneineen (vas.), navettoineen ja rehulatoineen, käymälöineen ja halkovajoineen. Rakennuksessa oli kaksi aittaa, jotka toimivat koulun opettajien varastotiloina. Kuva 2010-luvulta.

Mielenkiintoinen muodinmukainen sisustuselementti Poroveden koulusuunnitelmassa on opettajien olohuoneiden nurkkiin esittämät kaarevalinjaiset avotakat. Poroveden kouluun tuli myös vahtimestarin asunto. Rakennusmestari Valter Alakokkare esitti lämmitysratkaisuksi vaihtoehtoisesti joko uuni- tai keskuslämmitystä. Poroveden koulussa päädyttiin keskuslämmitykseen, joka yleistyi suomalaisissa kouluissa sotien jälkeen. Ikkunapuitejakona Poroveden koulussa on 1930-luvulla pelkistetyin klassismin myötä syntynyt ja 1940-luvulla suosittu tapa jakaa ikkuna alaosaan vaakapienoilla tai karmilla.

Poroveden koulun ensimmäisen kerroksen tuli oppilaseteinen, kaksi samankokoista luokkaa, vahtimestarin hellahuone, johtajaopettajan asunto (3h+k) sekä koulukeittiö. Oppilaseteiseen, keittiöön ja asuntopäättyyn tehtiin kuhunkin omat sisäänkäynnit. Molemmat luokat rakennettiin Poroveden koulussa rakennuksen pituussuuntaan, kun useimmiten kaksiluokkaisissa kouluissa toinen luokka oli toteutettu päättyyn poikisuuntaisesti. Toiseen kerrokseen tuli naisopettajan asunto (2h+k). Asuntopäädyn alle sijoitettiin keskuslämmitystilat (kattilahuone ja polttoainevarasto). WC- ja pesutiloja rakennukseen ei koulukäytön aikaan tullut.

Kun Poroveden koulu lakkautettiin keväällä 1970, koulurakennus siirtyi seuraavana vuonna yksityisomistukseen. Sen jälkeen rakennus on ollut asuntona sekä versta- ja työtilana. Rakennusta on remontoitu, mutta muutokset ovat pääosin sisätiloissa. Näkyvin julkisivumuutoksista on ulko-ovien vaihtaminen uudentyypisiin. Koulurakennuksen kanssa samoihin aikoihin valmistunut ulkorakennus on säilynyt

ja rajaa pihaa pohjoissivulla. Ulkorakennukseen on tehty myös sauna ja pukuhuone. Tavanomaisempaa oli rakentaa sauna erillisenä, jo paloturvallisuuden vuoksi.

Sodan jälkeen 1949 Pörsänmäen koulua laajennettiin kaksikerroksisella siipiosalla maalaiskunnan rakennusmestari Valter Alakokkareen johdolla. Pörsänmäen koulun (149) kaunis vanha osa, joka kuului Iisalmen maalaiskunnan vanhimpiin säilyneisiin kouluihin, peittyi laajennuksen alle. Vanhassa valokuvassa, joka on otettu 1920-luvun jälkeen, näkyy koulun nikkarityyliin kuuluneet T-karmi-ikkunat ja hieman uudempi jugend-tyylinen kuisti. Koulun huonetiloina olivat alun perin todennäköisesti veistoluokka, yläkoulun luokka ja naisopettajan asunto (2h+k) sekä oppilaseteinen. Kesällä 1928 Pörsänmäen koulurakennusta korjattiin eli tehtiin niin sanotut jälkityöt, kuten ulkokuuraus ja -maalaukset. Muutostöiden jälkeen kouluun perustettiin myös alakoulu, jolla oli veistosali käytössään. Alakoulun opettajalle tehtiin todennäköisesti toiseen kerrokseen asunto.

Sodanjälkeinen laajennus ja peruskorjaus muutti Pörsänmäen koulun ilmettä radikaalisti. Kaikki vanhat uunit ja savupiiput purettiin, tiilet käytettiin uudelleen muun muassa kellareitten verhomuurauksessa. Koko rakennukseen tuli keskuslämmitys. Vanha ullakolle johtava rappukäytävä purettiin, samoin väliseiniä ja osa vesikatosta. Ajan säästäväisyyttä kuvaa, että purkutavara käytettiin laajennukseen. Vanhan osan ensimmäisen kerroksen ikkunat vaihdettiin samantyyppisiksi laajennusosan ikkunoiden kanssa. Ullakkokerroksen päädyssä on säilynyt yksi alkuperäinen ikkuna. Vanhat kuistit purettiin.

Poroveden koulun julkisivu on säilynyt hyvin alkuperäisessä asussaan. Ikkunapuitejakona on 1940-luvulla suosittu tapa jakaa ikkuna alaosaan vaakapienoilla tai karmilla. Vasemmanpuoleinen kuva on ajoittamaton, oikeanpuoleinen 2010-luvulta.

Tyyliltään Pörsänmäen koulun laajennus edustaa sotien jälkeistä Valter Alakokkarelle tyypillistä askeettista suunnittelua. Laajennuksen jälkeen rakennuksen ensimmäisessä kerroksessa oli aiempien kahden luokan lisäksi kolmas luokahuone (laajennusosassa), suuri oppilasteinen, koulukeittola ja vahtimestarin asunto (1h+k). Toiseen kerrokseen oli sijoitettu kaksi opettajan asuntoa (2h+k ja 3h+k). Laajennusosan alle rakennettuun kellariin sijoitettiin kattilahuone, halkovarasto ja ruokakellarit. Pesu- ja wc-tiloja ei rakennuksessa ollut, mikä oli aikakauden maaseutukansakouluille edelleen tyypillistä.

Pörsänmäen koulun pihaan rakennettiin koululaajennuksen yhteydessä uusi sauna ja ulkokuonerakennus Valter Alakokkareen suunnittelemina. Ulkorakennus korvattiin 1960-luvulla rakennusmestari Eero Silvennoisen piirtämällä ulkorakennuksella. Pörsänmäen koulu lakkautettiin 1968, minkä jälkeen maalaiskunta myi sen. Yläkerran asuintiloja on kunnostettu 1980-luvulla.

Niemisen koulu (146) kuuluu 1950-luvun vilkkaan koulurakentamisen alkuvaiheeseen, jolloin Iisalmen maalaiskuntaan valmistui kahdeksan uutta kansakoulua. Niemisen koulupiiri perustettiin 1946. Koulu, ulkorakennus ja sauna valmistuivat 1950. Niemisen koulu rakennettiin kouluhallituksessa sotien jälkeen laadituilla koulurakennustyyppinumero 9:n piirustuksilla. Kaupunginarkistossa on säilynyt kouluhallituksen nimiöllä varustettuja piirustuksia julkisivuista sekä kopioita kunnan rakennusmestari Valter Alakokkareen piirtämistä pohjista. Julkisivupiirroksiin on punaisella merkitty joitain, ehkä Alakokkareen tekemiä muutoksia, kuten pihasivulta sadekatoksen poisjättäminen.

Niemisen koulurakennuksen massoittelu ja julkisivujen hahmo ovat hyvin askeettiset ja yksinkertaiset eikä niissä näy lainkaan piirteitä sodanjälkeisestä romanttisuudesta funktionalismista. Julkisivut ovat myös hyvin yleispätevät standardi-ikkunoinen ja ovineen, eikä koulua välttämättä tunnista kansakouluksi. Hyvin samannäköisiä kaksikerroksisia vuokrapuutaloja rakennettiin taajamiin 1940-luvulla pula-aikana.

Kaksikerroksisen Niemisen koulun toiseen kerrokseen tuli kaksi opettajan asuntoa. Ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin ylä- ja alakoulun luokat, vahtimestarin hellahuone ja koulukeittola. Rakennuksen ulkoisesta niukkuudesta huolimatta opettajien asunnot olivat suhteellisen suuria ja etenkin johtajaopettajan huoneiloiltaan arvokkuutta henkiviä. Suuremman asunnon eli johtajaopettajan (107 m²) huoneiksi oli merkitty ruokasali, olohuone, makuuhuone, keittiö ja tarjoiluvälikkö sekä suuri vaatesäiliö (vaatehuone) ja keittiön yhteydessä seinäkkeellä erotettu palvelijan alkovi. Pienempään asuntoon (89 m²) rakennettiin keittiö, tarjoiluvälikkö, olohuone, makuuhuone ja suuri vaatesäiliö. Moderniudestaan huolimatta asunnoista puuttuivat wc-tilat.

Niemisen koulurakennuksen alle rakennettiin ruokakellarit. Saunarakennus ja ulkokuonerakennus olivat erillisiä. Koulurakennukseen tuli huonekohtainen uunilämmitys, vaikka Iisalmissa maaseudun kansakouluihin rakennettiin 1940-luvulla muutoin jo yleisesti keskuslämmitysjärjestelmiä. Tyyppipiirustuksessa esitettiin seinärungoksi hirttä, mutta muissa asiakirjoissa runkosi ilmoitetaan rankorakenne. Syvärunkoisessa rakennuksessa osa väliseinistä rakennettiin ulkoseinien lisäksi

Pörsänmäen vanha kansakoulu oli vanhimpia iisalmelaisia maalaiskansakouluja ja edusti niin sanottua nikkarityyliä. Jugend-tyylinen kuisti ja yläkerran ikkuna lienevät 1920-luvulta. Ajoittamaton kuva.

Pörsänmäen koulua laajennettiin sotien jälkeisenä pula-aikana 1940-luvulla. Vanhassa osassa on nykypäiviin säilynyt alkuperäinen yläkerran ikkuna.

kantaviksi. Alapohja on perinteinen tuulettuva rossi-pohja, paitsi kellarin kohdalla. Välipohjat ovat puuta. Katteeksi tuli 1940-luvulla yleistynyt sementtikattotiili.

Niemisen koulu lakkautettiin 1968, minkä jälkeen rakennus toimi jonkin tyyppisenä majoitusliikkeenä aina 1990-luvun alkupuolelle saakka. Entisen koulun molemmat kerrokset ovat nykyisin asuinkäytössä ja sisäpintoja on remontoitu. Koulurakennuksessa on myös pesu- ja wc-tilat. Sauna on rakennettu kellarin päälle ensimmäiseen kerrokseen.

Sodan jälkeiset suuret ikäluokat tulivat kouluikään 1950-luvun alussa. Moni kyläkoulu oli liian pieni oppilastulvalle. Myös Haapajärvellä tarvittiin lisää opetus-tiloja. Haapajärven uusi koulu (133) valmistui 1952 lisärakennuksena vanhan, jo vuonna 1896 rakennetun koulun yhteyteen, kuitenkin erilliseksi rakennukseksi. Vanha koulu oli alkujaan yhden opettajan yläkansakoulu ja muutettu vuonna 1931 kaksiopeettajaiseksi. Vanha koulu purettiin 1960-luvulla. Haapajärven uuden koulun suunnitteli kunnan rakennusmestari Valter Alakokkare ja koulun pääurakoitsijana olivat kirvesmiehet R. Tuovinen, T. Korolainen ja E. Rytönen.

Niemisen koulu todennäköisesti 1950-luvulla kuvattuna.

Lakkautettu Niemisen koulu on nykyisin asuinkäytössä. Kuvattu 2010-luvulla.

Haapajärven uuden koulurakennuksen pohjakerrokseen sijoitettiin johtajaopettajan asunto, koulukeittiö, kaksi luokkaa ja oppilaseteinen. Ullakkokerroksessa oli vahtimestarin asunto. Julkisivuiltaan ja massoitteeltaan koulu on selkeydessään, asiallisuudessaan ja koristeettomuudessaan tyyppillinen sodanjälkeinen koulutyyppi. Haapajärven koulu lakkautettiin 1979. Koulurakennus toimi sen jälkeen muun muassa kyläläisten kokoontumistilana. Sittemmin se on myyty yksityiskäyttöön.

Suurten ikäluokkien vuoksi Iisalmeen rakennettiin myös aivan uusia kyläkouluja, joista osa jäi lyhytikäiseksi, kuten Mankon koulu (145). Koulupiiri Mankon kylälle oli perustettu vuonna 1949. Koulurakennus valmistui 1958. Koulu on sommiteltu sekä pitkään, yksikerroksiseen päämassaan että noppamaiseen, kaksikerroksiseen osaan, jonka ensimmäiseen kerrokseen tulivat vahtimestarin (1h+k) ja naisopettajan (2h+k) asunnot ja toiseen kerrokseen miesopettajan asunto (3h+k). Asunto-osan porrashuoneesta kuljettiin kellariin, jonne sijoitettiin asukkaiden ja koulukeittolan ruokakellarit, kattilahuone ja polttoainevarasto sekä saunatilat. Matalassa osassa olivat ylä- ja alakoulun luokat, veistosali, aputilat sekä koulukeittiö ja pienehkö kirjastohuone.

Mankon koulurakennus on koristeeton, mutta rakennusmassan jakaminen toisiaan tasapainottaviin osiin, maaston mukailu ja katosten käyttö julkisivussa tekevät koulun sisätiloista mielenkiintoisen ja julkisivusta elävän ja harkitun. Koulua voidaan syystä pitää hyvänä esimerkkinä 1940–50-lukujen maaseutukylien kansakouluarkkitehtuurista.

Koulun ja siihen liittyvän ulkorakennuksen suunnitteli kunnan rakennusmestari Eero Silvennoinen ja rakennepiirustukset laati kunnaninsinööri Veikko Hatva. Koulu on rankorakenteinen, julkisivuiltaan paneeliverhoiltu ja perustettu maanvaraiselle betonilaatalle.

Haapajärven vanha kansakoulu oli ensimmäisiä maalaiskansakouluja Iisalmessa. Se rakennettiin 1896 ja purettiin 1960-luvulla.

Koulu lakkautettiin jo vajaan kymmenen vuoden jälkeen valmistumisesta 1967. Sen jälkeen asunnot olivat vuokralla ja luokkia käytettiin yritystiloina, joita varten luokkien välinen seinä poistettiin ja päätyseinään puhkaistiin teollisuushallityyppiset ovet. Vuonna 1995 kiinteistö siirtyi yksityisomistukseen. Viime vuodet koko rakennus on ollut kylmillään varastotiloina.

Sotien jälkeen vuonna 1955 Korpijojeen kouluun (139) tehtiin mittava laajennus- ja muutostyö, jossa taloa jatkettiin vanhan rakennuksen molemmista päistä puolitoistakerroksisilla rakennusmassoilla. Samalla vanhan osan kattoa korotettiin. Vanhas- ta rakennuksesta säästy vain runkorakenteet.

Korpijojeen vanha kansakoulu on vuodelta 1939. Rakennuspiirustukset on tehnyt kunnan rakennusmestari Atte Kettunen Kouluhallituksen mallipiirustusten pohjalta. Koulun julkisivut edustivat selkeästi pohjoismaista klassismia, minkä tunnuspiirteinä rakennuksessa oli hyvin loiva kattokulma, kuusiruutuiset ikkunat sekä avokuisti, jota kannatti kaarevalinjaiset pylvää. Korpijojeen koulu oli hyvä esimerkki, kuinka klassismi säilyi 1940-luvun vaihteeseen saakka koulurakennuksissa. Rakennus oli yksikerroksinen ja sen alla opettajan ruokakellari.

Laajennuksen jälkeen Korpijojeen koulurakennuksessa oli ala- ja yläkoulun luokat, opetusvälinevarasto

ja koulukeittola. Ensimmäiseen kerrokseen oli sijoitettu myös yläkoulun opettajan ja vahtimestarin asunnot ja ullakkokerrokseen alakoulun opettajan asunto. Toiseen päähän rakennettiin uusi kellari, johon sijoitettiin keskuslämmitys- ja saunatilat sekä ruokakellarit. Opettajien asunnoissa oli wc:t. Opettajat käyttivät ulkokuonetta. Katteeksi määrättiin huopakatto, mutta sementtitiilikatto toteutettiin. Korpijojeen koulun ikkunat ja ovet teetettiin erikoispiirustuksin rakennuttajan hyväksymässä tehtaassa.

Korpijojeen vanhan koulun pihasta ja sen rakennuksista on säilynyt vuonna 1938 laaditut piirustukset, joissa näkyvät (myöhemmin purettu) sauna ja ulkorakennus. Poikkeuksellista muihin aikakauden kouluihin oli, ettei ulkorakennukseen ollut varattu lato- ja navettaosaa. Asemapiirrokseen keskelle pihaa on merkitty myös urheilukentän muotoinen leikkikenttä. Korpijojeen koulu lakkautettiin vuonna 1984.

Vuonna 1953 valmistunut Hernejärven koulu (134) on yksi Iisalmen maalaiskylien komeimmista sotien jälkeen rakennetuista koulurakennuksista. Paikalla ollut vanha Hernejärven koulu paloi sota-aikana 1940-luvun alkupuolella. Koulun ilmeessä näkyy ehkä selkeimmin sotien jälkeen monen koulun suunnitteluun vaikuttaneen kunnan rakennusmestari Valter Alakokkareen sommittelu. Alakokkare toimi virassaan vuoteen 1951 saakka.

Mankon koulu.

Sotien jälkeen valmistunut Haapajärven uusi koulurakennus (vasemmalla) on nykyisin yksityisenä asuntona (oikealla)

Hernejärven koulu sijaitsee metsäisellä mäkialueella. Koulun länsipuoleinen tasainen alue muutettiin 1950-luvulla koulun urheilukentäksi. Rakennuksen takana itäpuolella on säilynyt vanha sauna. Ensimmäiseen kerrokseen tuli yläluokka (65m²) ja alaluokka, joka oli tarkoitettu myös voimistelusaliksi (60m²). Lisäksi ensimmäisessä kerroksessa olivat koulukeittiö sekä kirjasto- ja kerhohuone, joihin päästiin takasivun porrashuoneesta. Luokkiin kuljettiin pihasivun oppilaseteisestä. Toiseen kerrokseen rakennettiin kolme asuntoa: päätyihin johtajaopettajan ja naisopettajan asunnot, länsisivulle vahtimestarin pieni asunto. Kulku asuntoihin ja keittiöön toteutettiin rakennuksen takasivun porraskäytävästä. Kellariin sijoitettiin käsityöluokka, kattilahuone keskuslämmitystä varten, halkovarasto sekä ruokakellarit ja muut varastot.

Hernejärven koulun kantavana rakenteena on tiilestä muuratut ulko- ja väliseinät. Välipohjat ja sisäporras ovat leikkauspiirustuksesta päätellen betonia (alalaattarakenne). Kahden sisäänkäynnin päälle rakennettiin parveke, aivan kuten Haapajärven koululla, jonka Valter Alakokkare suunnitteli samanaikaisesti. Vuonna 1962 tarvittiin tilaa kolmannelle opettajalle. Asia järjestyi muuttamalla ensimmäisen kerroksen kirjasto- ja kerhohuone vahtimestarin asunnoksi rakennusmestari Eero Silvennoisen muutospirustusten mukaisesti. Näin toisessa kerroksessa ollut vahtimestarin yksio vapautui opettajalle.

Myöhempiä julkisivumuutoksia Hernejärven koulussa olivat pohjoispäätyyn metallisen hätäpoistumistieportaan rakentaminen parvekkeen paikalle toisesta kerroksen asunnosta sekä oppilassisäänkäynnin portaan uusiminen puurakenteiseksi. Eero Silvennoisen 1960 suunnittelema uusi ulkorakennus rakennettiin vanhan eteläpuolelle:

halkovajat, opettajille aitat ja oppilaille käymälät. Hernejärven koulun laajennus valmistui 2015.

Myös Joutsenjoen koulu (137) on hyvä esimerkki sodanjälkeisestä modernista koulurakentamisesta. Joutsenjoen koulupiiri perustettiin niin sanottuna supistettuna kansakouluna 1945 ja lakkautettiin 2006. Koulurakennus valmistui 1955. Sitä ennen koulua käytiin vuokratiloissa. Joutsenjoen koulurakennus on tiilirunkoinen ja julkisivupinnoiltaan roiskerapattu. Rakennuksessa on säilynyt aikakaudelle tyypillisiä piirteitä ja detaljeja, kuten alkuperäiset ikkunat, betonitiilikate ja opettajien asunnon parvekkeen ohuesta metallitangosta taivutettu parvekekaide.

Sodan jälkeisen aikakauden kansakoulurakennuksissa oli uutuutena välituntien viettoa varten rakennetut sadekatokset. Joutsenjoen koulussa katos on muodostettu pääsisäänkäynnin viereen pidennetyllä räystäällä ja sitä tukevilla pilareilla. Taso päällystettiin betonivaluun kiinnitetyillä liuskekeivillä. Koulutilojen massoittelu kahteen osaan ja julkisivusommitelma vaihtelevan kokoisine ikkunoineen ja ikkunaryhmityksineen, parvekkeineen ja katoksineen luovat rakennukselle pehmeämmän ja romanttisemman ilmeen kuin samalla aikakaudella valmistunut, ehkä hieman mahtipontisempi Hernejärven koulu (134).

Joutsenjoen Esko-koulutyyppi kuuluu Maaseudun Keskusrakennustoimiston (MKR, myöhemmin Suunnittelukeskus Oy) koulujen tyyppiin. Toimisto perustettiin 1949, ja sen ensimmäisinä tehtävänä oli kansakoulujen mallipiirustusten laadinta sodanjälkeistä koulurakentamisurakkaa helpottamaan. MKR:n kansakoulujen tyyppiin rakennettiin 1950-luvulla Suomeen yli 500 koulua. Joutsenjoen koulun urakoi rakennusliike M.J. Pulkka.

Vasemmallä Korpijoen koulurakennus vuoden 1955 laajennuksen jälkeen, oikealla rakennus kuvattuna 2010-luvulla.

Joutsenjoen koulu on kokonaiskerrosaltaan 495 neliometriä. Kouluhuoneistoon kuuluivat kaksi luokkaa ja veistosali sekä koulukeittiö. Lisäksi rakennuksessa on naisopettajan, miesopettajan ja vahtimestarin asunnot. Toiseen kerrokseen tehtiin myös kerho- ja kirjastohuone. Kellaritiloihin sijoitettiin yhteiset sauna-, pyykki- ja pesutilat sekä säilytyskellarit ja keskuslämmitystilat. Opettajien asunnoissa ja kellarin pesutiloissa oli wc:t, mutta oppilaat käyttivät piharakennuksen ulkokäymälöitä.

Joutsenjoen kouluun tehtiin muutoksia 1982: koulun lattia uusittiin asentamalla alle eriste, kellariin menevien portaiden päälle rakennettiin katokset kummallekin pitkälle sivulle ja pihasivulle tehtiin uusi kellarin sisäänkäynti. Lisäksi ulkokäymälöistä luovuttiin, kun koulutiloihin rakennettiin wc:t, pukeutumis- ja pesutilat. Kirjasto- ja kerhohuone muutettiin opettajien huoneeksi.

Sotien jälkeen myös Runnin kansakoulu (152) kärsi tila-ongelmista, mistä kertoo Iisalmen kaupun-

ginarkistossa säilyneet suunnitelmat kylmän ullakon hyödyntämisestä. Vuonna 1947 rakennusmestari Valter Alakokkare laati ehdotuksen käsityö- ja voimistelusalin rakentamisesta ullakolle ja vuonna 1953 rakennusmestari Tauno Jääskeläisen suunnitteli opettajan asunnon rakentamista. Ainakaan voimistelu- ja käsityöluokkaa ei ullakolle rakennettu. Vuonna 1915 rakennetun Runnin koulun tila-ongelma ratkaistiin 1950-luvun puolivälissä rakentamalla lisärakennus vanhan koulun itäpuolelle iisalmelaisen arkkitehti L.V. Huttusen laatimilla suunnitelmissa. Samalla vanhaan kouluun tehtiin muutoksia. Kouluun saatiin tällöin asunnot kolmelle opettajalle ja vahtimestarille.

Runnin koulun lisärakennuksen arkkitehtoninen ratkaisu muistuttaa 1960-luvun alussa tehtyä Lappetelän koulun laajennusta. Molemmissa kouluissa uudisrakennus massoiteltiin asunto- ja kouluosiin. Kummassakin koulussa lisärakennus liitettiin vanhaan osaan avonaisella katoksella. Molempien koulujen julkisivuissa käytettiin aiempaa koulurakentamista enemmän muurattua tiiltä,

Joutsenjoen lakkautettu koulu kuvattuna 2010-luvulla.

Hernejärven koulu 2010-luvulla kuvattuna.

mikä oli eräs tunnusomainen ero siirryttäessä sodanjälkeisestä koulurakentamisesta 1960-luvun modernismiin. Runnin lisärakennusta voidaan pitää aikakaudelleen selvästi modernimpana kuin esimerkiksi Joutsenjoen 1955 ja Mankon 1958 rakennettuja kouluja.

Runnin koulun lisärakennuksen ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin kaksi yläluokkaa ja voimistelusalit. Asunto-osan ensimmäisessä kerroksessa oli vahtimestarin yksiö ja miesopettajan asunto (3h+k), toisessa kerroksessa kaksi naisopettajan asuntoa (2h+k). Asuntoihin rakennettiin myös wc:t. Kellariin tuli keskuslämmitystä varten kattilahuone ja polttoainevarasto, veistosali ja varastokellarit. Saunaa ei rakennuksessa ollut vaan asukkaat käyttivät 1940-luvulla pihaan rakennettua saunaa. Vanhan osan veistosali ja luokat muutettiin alaluokiksi. Opettajan asunnon kaksi huonetta yhdistettiin kirjasto- ja kerhohuoneeksi ja asunnon keittiöstä tehtiin koulukeittiö. Lämmitysunit poistettiin luokista.

Runnin koulun lisärakennuksen asunto-osa muutettiin 1980-luvun puolivälissä esiopetustiloiksi. Samalla rakennettiin myös metallinen hätäpoistumistieporras toisesta kerroksesta. Vanhalla puolella kirjasto- ja kerhohuone remontoitiin teknisen työn luokaksi ja opetusvälinehuoneeseen tehtiin sosiaalililat. Ikkunat ja ovet vaihdettiin uusiin. Julkisivujen viimeinen ulkomaalaus tehtiin öljypitoisella maalilla. Alkuperäinen maali sahapinnoilla oli keitto(vesi)maali.

Runnin koulun pihassa on säilynyt talusrakennus, joka rakennettiin kunnan rakennusmestari Tauno Jääskeläisen piirustuksilla 1953. Rakennukseen sijoitettiin – kuten maaseutukoulurakentamisessa tapana ja normina oli – kaksi aittaa, halkovaja, pieni navetta hirrestä, rehulato, lantala sekä opettajien ja oppilaiden käymälät. Kaupunki vuokrasi 2020-luvun alussa Runnille siirrettävän moduulikoulun lähemmäs kyläkeskustaa. 1950-luvun laajennusosa purettiin.

Joutsenjoen koulu 1950- tai 1960-luvulla kuvattuna.

Iisalmeen valmistui 1961–62 kolme uutta kyläkoulua: Varpasille, Lappetelään ja Nerohvirralle, joista viimeksi mainittu on jo purettu. Varpasen uusi koulu (156) rakennettiin 1961 kajaanilaisen koulusuunniteluun erikoistuneen arkkitehtitoimisto Laitinen ja Hirsykari suunnitelmin. Muita toimiston Iisalmen seudulle suunnittelema rakennuksia olivat ainakin Lappetelän koulun lisärakennus 1961, Iisalmen kirkonkylän kansakoulu (Kirkonsalmen koulu) 1961, Nerohvirran kansakoulu 1962 sekä Lapinlahdella Alapitkän kansakoulu ja arkkitehtonisesti komeimpana Vieremän koulukeskus. Näissä kaikissa massoitelu oli aikakaudellaan rohkeaa pulpetti- tai tasakattoineen. Varpasen koululle tuli kuitenkin loiva (1/7) harjakatto.

Varpasen koulun tilat on jaettu kahteen massaan. Suurempaan tulivat opetustilat (kolme luokkaa) ja keittola. Taakse sijoitettiin neljän asunnon asunto-osa, josta oli kahden porraskäytävän kautta yhteys kellariin sauna-, säilytys- ja lämmitystiloihin. Pienen asunto (h+k, 38 m²) varattiin talonmies-lämmittäjälle, muiden asuntojen käyttäjiä ei eritelty, kuten aikaisimpina vuosikymmeninä koulusuunnitelmissa oli ollut tapana. Mikään huoneisto ei enää erottunut selkeästi muita arvokkaampana johtajaopettajan asuntona. Edes päätyasuntoon ei tullut päätyikkunaa tai omaa uloskäyntiä, vaan asunnon pohja oli täysin symmetrinen viereisen (3h+k) asunnon kanssa. Arkkitehtuuriltaan rakennus heijastelee aikakauden järjestelmällisyyttä, asiallisuutta ja demokratiaa.

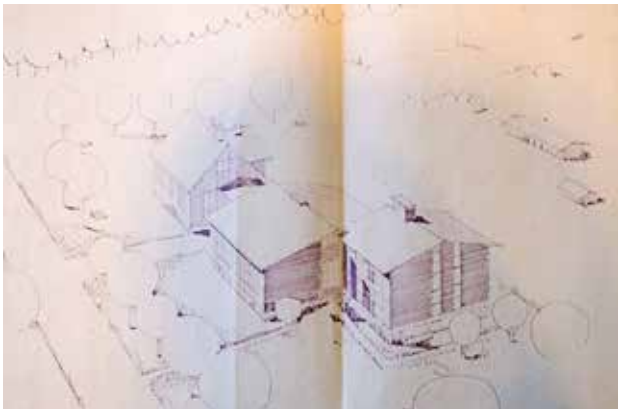
Rakennuksen kantavana runkona on kaksinkertainen tiilirunkoseinä, rakennuksen pituussuuntaisesti kulkeva puolen kiven tiiliseinä ja yläpohjan kantava teräsbetoni-laatta. Alapohja on aikakaudelle tyyppillinen maanvarainen laatta. Huone- ja luokkatilojen ikkunat on ryhmitetty rakennuksen pitkille sivuille. Muuratut tiilipinnat ovat yhtenäisiä ilman ikkuna-aukokuksia. Ikkunakenttiä korostavat ikkunoiden väliset vaaleat pinnat. Kouluosan käytävään luonnonvalo saadaan käytävien päätyseinistä, jotka ovat ulko-ovineen kokonaan lasia.

Runnin koulu vuonna 1961. Vasemmalla vanha koulurakennus vuodelta 1915, keskellä opetustilat ja oikealla asunto-osa. Iisalmen kaupungin kuva-arkisto.

Varpasen koulurakennuksen pohjaratkaisu muistuttaa Runnin koulun lisärakennusta. Suurimmat erot olivat Runnilla keittiön sijoitus vanhaan koulurakennukseen ja asuntojen ryhmittely kahteen kerrokseen. Varpasen kouluun tehtiin 1980-luvun lopulla muutoksia saniteetitiloihin. Varpasen koulu lakkautettiin vuonna 2006.

Kuten olemme jo edellä havainneet, säilyneet iisalmelaiset kyläkoulut ovat tyypillisesti monien muutos- ja laajennustöiden summia. Niissä on havaittavissa kerrostumia eri aikakausilta. Esimerkiksi Iisalmen eteläosassa sijaitsevaa Lappetelän koulua (143) laajennettiin 1961–62 arkkitehtitoimisto Laitinen ja Hyrsykarin piirustuksin. Aikakautensa tyyliä edustava moderni laajennus liitettiin tasakattoisella katosnivelellä vanhaan kouluun, joka on vuodelta 1912 ja tehty todennäköisesti Yrjö Sadeniuksen (Sadeniemen) tyyppi- ja laajennustöiden piirustuksilla.

Arkkitehti L.V. Huttusen aksonometrinen piirros, jossa esitetään Runnin koulun istuminen pihaan ja vanhan rakennuksen yhteyteen. Kuvassa näkyy myös suunnittelijan tavoite luoda rakennuksien avulla suojaisa koulupiha. Piirakennus antaa ilmettä ja suojaa pihaa itäisivulta.

Runnin vanhassa koulurakennuksessa on kaunis saumapeltikatto perinteisine jalkaränneineen. Alkuperäinen kate oli todennäköisesti päre. Ullakon ikkuna on alkuperäinen, mutta ensimmäisessä kerroksessa ikkunat on uusittu. Tyyppi on kuitenkin vanhan kaltainen ulos-sisään-aukeava puuikkuna.

Iisalmen maalaiskunnan piirustusarkistossa ei kuitenkaan ole säilynyt mallipiirustusten kopioita Lappetelän koulun asiakirjojen yhteydessä. Vanha koulu on suorakaiteen muotoinen rakennus, jonka julkisivut ovat sommittelultaan lähes symmetriset heijastellen koulumaailman järjestystä ja kurinalaisuutta.

Laajennusosa on pulpettikattoinen ja osittain maahan upotettu. Sen ensimmäiseen kerrokseen tehtiin kaksi asuntoa (molemmat 2h+k), kaksi luokkaa, opettajanhuone, eteiset ja varasto. Kellariin sijoitettiin saunatilat, pesutupa ja ruokakellarit. Vanhan koulun toisesta luokasta tehtiin veisto- ja voimistelutila, ja toisesta remontoitiin kirjasto- ja kerhotilaksi. Alkuperäinen opettajan asunto muutettiin laajennuksen yhteydessä koulukeittiöksi ja sosiaalitiloiksi.

Vanhaan kouluosaan ja osiin laajennusta tehtiin vuonna 1982 sisätilojen peruskorjaus. Silloin toinen luokka muutettiin kokonaan liikuntatilaksi ja toinen teknisten aineiden opetustilaksi. Lappetelän koulun nimi muutettiin vuonna 2010 Miina Äkkijyrkän kouluksi kylästä kotoisin olevan ja siellä koulua käyneen kuvanveistäjän mukaan. Koulun toiminta lakkautettiin keväällä 2012.

Myös Partalan koulu (147) on korjattu ja laajennettu useaan otteeseen. Partalan koulupiiri perustettiin yhden opettajan yläkansakouluna vuonna 1910 ja oma koulutalo valmistui vuonna 1913. Koulun alkuperäisiä piirustuksia eikä tietoa rakennuksen suunnittelijasta löytynyt arkistoista. Rakennuksen vuoden 1955 muutospiirustuksista ja rakennuksen nykyisestä hahmosta voidaan päätellä alkuperäisen rakennuksen edustaneen jugendia suhteellisen jyrkkine kattokulmineen. Molemmilla pitkillä sivuilla oli poikkipäädyt.

Rakennuksesta on säilynyt valokuva, joka on otettu ennen 1950-luvun muutoksia. Kuva on kuitenkin kaukaa otettu eikä julkisivudetajointi erotu. Rakennuksen ensimmäisessä kerroksessa oli alun perin veistoluokka ja yläkoulun luokka sekä opettajan asunto (2h+k), josta oli yhteys opettajanhuoneen kautta oppilaseteiseen ja oman päätyportaan kautta ulos.

Vuonna 1955 rakennukseen tehtiin mittavia muutoksia: rakennuksen ensimmäisen kerroksen alkuperäiseen johtajaopettajan asunto muutettiin koulukeittolaksi ja vahtimestarin asunnoksi tai pikemminkin hellahuoneeksi. Uusi asunto johtajaopettajalle rakennettiin ullakolle, jossa jo oli alakoulun opettajan asunto. Yläkerran asunnoille rakennettiin pihan puolelle metallirunkoinen parveke katoksineen, minkä takia aiempi rakennuksen keskellä ollut poikkipäätty (frontoni) korvattiin korotetulla katon lapeosalla. Ensimmäisen kerroksen oppilaseteisen sisäänkäynnin ja ulkoportaan paikka muutettiin. Kulku ullakkokerrokseen järjestettiin uuden pihanpuolelle rakennetun ulkoportaan kautta. Rakennuksen itäpuolelle rakennettiin lämpökeskus eli pannuhuone ja polttoainevarasto. Samalla koulurakennuksesta purettiin huonekohtaiset lämmitysunit.

Partalan koulun peruskorjaus tehtiin 1980-luvun alkupuolella. Pintamateriaalien ja alusteiden uusimisen lisäksi vahtimestarin hellahuone muutettiin opettajanhuoneeksi. Samalla rakennettiin lisää sosiaalituloja. Pihaan rakennettiin puretun ulkorakennuksen tilalle lisärakennus, johon tuli noin sadan neliön kokoinen liikuntasali saunoineen, pukeutumistiloinen ja muina aputiloinen. Uudessa raken-

nuksessa oli myös kaksi opetustilaa, joista toinen oli metallitöitä varten. Vanhan ulkorakennuksen oli suunnitellut kunnan rakennusmestari Valter Alakokkare 1947. Partalan koulu on edelleen toiminnassa.

Kansakoulujen historiassa 1960-luku merkitsi taitetta. Laajentumisvaihe päättyi, ja oppilasmäärät alkoivat pienentyä maaltamuuton ja syntyvyyden alenemisen vuoksi. Iisalmen maalaiskunnassa lopetettiin useita kouluja: Kivipuro, Lapinniemi, Taipale, Lammasaho, Mankko, Paaslahti, Ryhälänmäki ja Nieminen. Maalaiskunnassa oli yhteensä 21 koulua vuonna 1969.

Kun Iisalmen kaupunki ja maalaiskunta yhdistyivät 1970, kaupungissa oli yhteensä 25 kansakoulua. Kahden koulun lakkauttamisesta oli kuitenkin tehty jo päätökset: Levämäessä ja Porovedellä pidettiin keväällä 1970 viimeiset kevätjuhlat. Maaseudulle rakennettiin 1960-luvun jälkeen vain kaksi uutta koulurakennusta: Soinlahteen ja Sourunsaloon. Vuonna 2020 Iisalmissa toimi viisi kyläkoulua: Hernejärvellä, Partalassa, Runnilla, Soinlahdessa ja Sourunsalossa. Koulujen lakkauttaminen on johtunut ennen kaikkea oppilasmäärän vähenemisestä maaseudulla. Iisalmen maaseutualueella on myös maatalouden opetukseen liittyviä vanhoja oppilaitosrakennuksia Peltosalmissa (inventointikohteet 113 ja 194) ja entinen Runnin emäntäkoulu (396).

Varpasen koulun julkisivuissa tiiliverhous on esitetty vaakasuntaisina suorakaidekenttinä ilman ikkuna- tai muita aukkoja, mikä tehostaa rakennuksen horisontaalivaikutelmaa. Päätykolmiot on piirustuksissa merkitty rakennettavaksi galvanoidusta pellistä kuten katto. Ikkunariveissä tiilimuuri määrättiin suunnitelmissa käsiteltäväksi betonilla.

Lappetelän kansakoulun alkuperäiset ikkunat vuorilistoineen on säilytetty. Koulutyypin mallipiirustuksiin kuului detaljipiirustukset ikkunoista ja listoista, jotka olivat samanlaiset kuin niin sanotussa miesopettajan koulutyypissä. Pieni ikkuna kuului alun perin komeroihin.

Vasemmalla Partalan vanha kansakoulurakennus 1910-luvun alkupuolelta ennen 1950-luvun muutoksia, joita olivat muun muassa molempien pitkien sivujen poikkipäätysten korvaaminen kattolapteen nostamisella. Oikealla Partalan koulu lisärakennuksineen 2010-luvulla kuvattuna.

Iisalmen maaseutualueen kansa- ja peruskoulut koulurakennuksen valmistumisvuoden mukaisessa järjestyksessä.

Koulupiiri	Perustamis- vuosi	Oma koulurakennus	Koulun lakkauttaminen tai toiseen kuntaan siirtymisvuosi
Haapajärvi	1894	1896	1979
Ulmala	1895/96	1897	1967
Pörsänmäki	1896	1898	1967
Nerohvirta	1904	1908	1999
Koukunjoki	1905	1909	1979
Laidinmäki	1905	1910	1986
Lappetelä (Miina Äkkijyrkän koulu)	1907	1912	2012
Ruotaanmäki	1907	1912	1968
Partala	1910	1913	
Varpanen	1909	1914	2006
Runni	1915	1915	
Hernejärvi	1908	1918	
Ryhälänmäki	1914	1920	1967
Soinlahti	1915	1920	
Porovesi	1916	1920	1970
Levämäki	1921	1926	1970
Paaslahti	1898	1928	1967
Siikalahdi	1922	1928	1979
Jokela	1923	1929	1968
Ahmo (Peltosalmi)	1927	1930	
Huotari	1923	1932	1986
Viitaa	1925	1935	2006
Lammasaho	1938	1938	1966
Korpijoki	1928	1939	1984
Kihlovirta	1923	1946	1973
Nieminen	1946	1950	1967
Joutsenjoki	1945	1955	2006
Kilpijärvi	1937	1958	
Mankko	1949	1958	1967
Kansalaiskoulu	1958	1966	
Kalliomäki	1931		Sonkajärveen 1943
Taipale	1947	-	1962
Kivipuro	1954	-	1962
Lapinniemi	1954	-	1962
Ruotaanlahti (ent. Siikalahden koulu)	1984	1999	
Sourunsalo (Laidinmäen ja Huotarin koulujen seuraaja)	1986		

Lähteet: Boisman 1973; Luttinen 2006.

Seurantalot

Suomalainen kansalaisyhteiskunta alkoi kehittyä voimallisesti 1800-luvun jälkipuoliskolla, ja modernia kansakuntaa rakennettiin myös moninaisten seurantalosten suojissa. Maaseudulle perustettiin vapaapalokuntia, raittiusseuroja, nuorisoseuroja ja seuraavan vuosisadan alussa enenevässä määrin myös työväenyhdistyksiä, urheiluseuroja, osuustoiminnallisia liikkeitä, maamiesseuroja, marttojen ja maatalousnaisten yhdistyksiä. Järjestöihin osallistuminen perustui vapaaehtoiseen ja tasa-arvoiseen jäsenyyteen. Yhteiskunnallinen vaikuttaminen oli periaatteessa kaikille väestöryhmille ja molemmille sukupuolille avointa. Santeri Rissasen *Iisalmen pitäjän historian* mukaan Iisalmen maalaiskunnassa oli vuonna 1927 yhteensä yhdeksän nuorisoseuraa, neljä raittiusyhdistystä, kuusi työväenyhdistystä sekä näiden laulu- ja näytelmäseuroja.

Vahva aatteellisuus leimasi 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun alkupuolen yhdistyksiä. Ensin oli olemassa aate tai yhteiskunnallinen tavoite. Aatteen ja tavoitteiden edistäminen edellytti keskustelua, kokoontumisia ja yhdessäoloa, mitä varten tarvittiin myös kattoa pään päälle. Tuvat ja pirtit olivat ahtaita. Poliittiset, ammatilliset, sosiaaliset ja yhteiskunnalliset aatteet saivat kukin oman talonsa, jossa kunkin yhdistyksen omat kulttuuri- ja urheiluharrastukset, kokoukset ja ilmat järjestettiin. Kun oma talo oli valmis, oli mahdollista koota varoja yhteisten tavoitteiden hyväksi järjestämällä iltamia ja muita huvituksia.

Seurantalosten rakennettiin vilkkaimmillaan 1900-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä. Nykyisin maassamme on toiminnassa olevia seurantaloja reilu parituhatta. Iisalmen kaupungin keskustassa on kaksi suojeltua ja hyväkuntoista seurantaloa: työväentalo ja entinen suojeluskuntatalo. Iisalmen maaseutualueella toiminnassa olevia seurantaloja on kolme: Mäkitupa (159) Laidinmäessä, Seurala (160) Pörsänmäessä ja Kansantupa (175) Runnilla.

Seurantalot tehtiin useimmiten talkoilla. Ne kuvastavat osaltaan vahvaa yhteistoiminnan perintöä. Seurantalosten rakentamista varten asetettiin yleensä yhdistyksen omasta väestä toimikunta, joka suunnitteli seurantaloston. Seudulla aiemmin valmistuneet seurantalot ja paikkakunnan julkiset rakennukset, kuten kansakoulut ja asemarakennukset, toimivat usein malleina. Suunnitelmia myös tilattiin ja saatiin lahjoituksena rakennusalan ammattilaisilta. Nuorisoseurantalosten

ja työväentalosten rakentamista varten keskusjärjestöt laadittivat tyyppiirustuksiakin. Seurantalosten suunnittelijoita ei välttämättä kirjattu asiakirjoihin, sillä seurantalot koettiin yhteiseksi saavutukseksi.

Seurantalot eroavat ennen kaikkea kokonsa puolesta ympäristönsä muista rakennuksista: ne ovat korkeampia, leveämpiä ja pitempiä kuin perinteiset maatalot. Seurantalot sijaitsevat keskeisellä paikalla kylässä. Ne sijaitsevat näkyvästi maisemassaan, usein korkealla mäkipaikalla, julkisivut komeasti kylänraitille suunnattuna. Seurantaloston piha on tyyppillisesti mahdollisimman vähän hoitoa vaativa. Esimerkiksi Pörsänmäen nuorisoseuran talon pihana on hiekkakenttä ilman istutuksia tai muita rakenteita, koska pihaa on alusta alkaen käytetty tapahtumiin ja urheiluun. Kenttää ympäröi muurimainen korkea kuusiaita tien suuntaan. Samoin Raittiusseura Sarastuksen Mäkituvan piha on seurojen taloille tyyppillinen tyhjä kenttä ilman istutuksia tai rakenteita. Rakennuksen edessä on reheviä pensaita.

Pörsänmäen nuorisoseuran Seurala ja Raittiusseura Sarastuksen Mäkitupa Laidinmäessä on merkitty Pohjois-Savon maakuntakaavaan kulttuuriympäristön tai maiseman vaalimisen kannalta maakunnallisesti tärkeiksi kohteiksi, joiden suunnittelussa on otettava huomioon rakennetun kulttuuriympäristön kokonaisuudet ja ominaislaatu. Seurantalosten erityispiirteitä tulee vaalia. Mäkitupa on osoitettu suojeltavaksi myös Poro-vesi-Haapajärven osayleiskaavassa.

Seurala ja Mäkitupa muistuttavat massoitteeltaan toisiaan, vaikka ovatkin eri aatteiden kokoontumispaikkoja. Myös ajallisesti niillä on eroa lähes kymmenen vuotta. Seurala on rakennettu 1922 ja Mäkitupa 1930. Pohjakaavat muistuttavat niin paljon toisiaan, että voidaan olettaa Mäkituvan saaneen vaikutteita Seuralasta, ellei jopa suunnittelijana ole ollut sama henkilö. Huomionarvoista on, että Iisalmen suojeluskuntatalo valmistui samoihin aikoihin Pörsänmäen nuorisoseuran talon kanssa eli vuotta myöhemmin 1923.

Seurala ja Mäkitupa ovat molemmat puurakenteisia ja suhteellisen koruttomia ulkoasultaan. Seurantalot ovatkin usein enemmän käytännöllisiä kuin komeita rakennuksia. Samoin kuin kansakoulurakentamisessa jugendin ja kansallisromanttisten virtausten vaikutus levisi myös nuorisoseurantaloihin. Jugendin vaikutus näkyy 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä puurakennuksissa yleistyneissä korkeissa kattomuodoissa, pieniruutuisten ikkunoiden sommittelussa

ja niiden vuorilaidoissa sekä erilaisten tornien ja ulokkeiden yleistymisessä. Seuralan ja Mäkituvan sisäänkäyntiä on juhlistettu rakentamalla kuistien yläpuolelle torni, jonka huipulle on asennettu lipputanko. Molempien seuratalojen pääjulkisivut antavat vaikutelman arvokkaasta ja suuremmasta rakennuksesta kuin mitä rakennus todellisuudessa on, sillä niiden L-muotoa ei havaitse edestä katsottaessa.

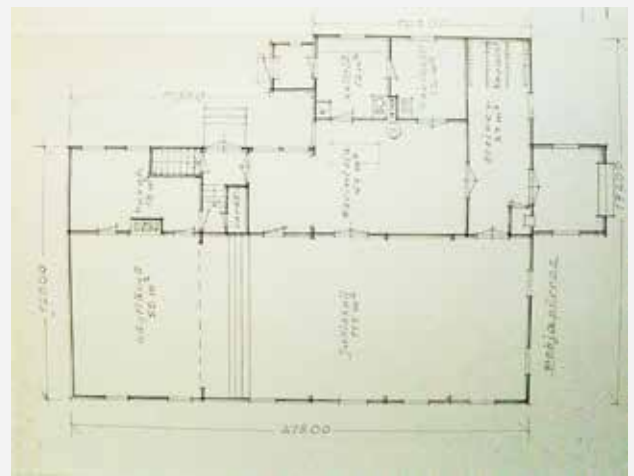
Tyypillisten seuratalojen tapaan Seurala ja Mäkitupa on pääosin rakennettu puusta, jota on ollut helposti saatavilla ja jonka käsitteleminen kuului talojen rakentamisen alkuaikoina jokamiehen taitoihin. Ennen sotia maaseudulle rakennetut seurantalot on tehty yleensä hirrestä. Rakennusmateriaaliksi saatettiin ostaa vanha riihi tai asuintalo. Uutta hirttä saatiin monesti myös lahjoituksena paikkakuntalaisten metsistä. Lautoja, tiiliä, kattopäreitä tai -huopaa ja muita tarvikkeita hankittiin ilmaiseksi tai vähäistä korvausta vastaan esimerkiksi paikkakunnan kauppiailta ja sahanomistajilta.

Seuratalon sydän on juhlasali, joka pyrittiin tekemään ilmavaksi ja valoiseksi. Vähintään yhdellä salin seinällä oli isot ikkunat, jotka kertoivat myös ulospäin, että kyseessä oli seuratalo. Tyypillistä seurataloille oli salin seinien korkea puolipaneeli. Seinien yläosat saatettiin jättää hirsipintaisiksi tai verhoilla pinkopahvilla. Näyttämö oli olennainen osa salia. Saleista saatiin korkeita rakentamalla taitekatto, jonka sivulapheet myötäilivät vesikattoa. Juhlasalin sisustukseen vaikutti myös lämmönlähde: kamiinat tai uunit sijaitsivat usein näyttämöseinän ja ulkoseinän kulmassa. Vanhoista valokuvista näkyy, että Seuralan juhlasalissa on ollut jonkinlainen uuni tai kamina.

Seurataloissa oli myös ravintola, keittiö, eteinen ja vaatesäiliö eli narikka. Myös lippuluukku oli yleinen.

Pörsänmäen seuratalon suurimmat muutokset on tehty takaosaan, jota on jatkettu viimeistään 1960-luvun alussa, jolloin siipiosaan rakennettiin kellari keskuslämmitystä varten. Ullakolle valmistui tuolloin myös asunto. Alkuperäinen pärekatto vaihdettiin peltiin viimeistään 1960-luvulla, jolloin lappeen pienet ikkunat on poistettu. Ikkunavuorilaidoituksiin on jossain vaiheessa lisätty koristeeksi viistetyt laudat. Katon rivipelti on asennettu 2000-luvulla. Muutoin julkisivu on säilyttänyt alkuperäisen ilmeensä. Sen sijaan Seuralan sisätiloja on verhoiltu ja uudistettu vuosien

Pörsänmäen Seuralan pohjapiirros havainnollistaa tyypillistä seurataloa: eteinen narikkoineen, juhlasali näyttämöineen ja ravintola keittiöineen. Rakennusmestari Tauno Jääskeläisen laatima Seuralan pohjapiirros on laadittu peruskorjauksen yhteydessä.

Pörsänmäen nuorisoseuratalo Seurala on rakennettu 1922. Vasen kuva on otettu todennäköisesti 1920-luvulla pian rakennuksen valmistuksen jälkeen, oikea kuva vuonna 2015. Alkuperäinen ulkoasu on säilytetty hyvin. Pärekatto on vaihtunut peltiin, ja ikkunoiden kauniita koristelautoja ei alkujaan ollut. Laajennusosa on tehty talon taakse, minkä ansiosta julkisivu tielle päin on säilynyt entisenlaisena.

varrella melko paljon. Nykyiset sisätilat ovat nähtävästi lähinnä vuoden 1983 peruskorjauksen tulosta.

Raittiusseura Sarastus perustettiin vuonna 1906. Seuran kokoontumis- ja juhlatilaksi rakennettu Mäkitupa sijaitsee Sourunsalon koulun vieressä, Huotarintien varrella. Talon on suunnitellut pienviljelijä Heikki Paltemaa, ja se valmistui 1930. Aiempi, vuonna 1924 rakennettu seurantalo tuhoutui tulipalossa 1928. Mäkitupa rakennettiin samalle paikalle, missä sen edeltäjä oli ollut. Suomessa oli vuonna 1932 yhteensä 80 raittiusseuran taloa tai talonosaketta. Nykyään niitä on parikymmentä. Mäkituvalla on toiminut muun muassa aktiivinen harrastajateatteri, ja siellä on vietetty erilaisia iltamia. Talossa järjestetään edelleen yhdistyksen kokouksia, juhlia ja pidetään kerhoja. Taloa vuokrataan muun muassa metsästys- ja kalastusseurojen käyttöön

sekä häitä, hirttejä, koiranäyttelyitä ja kylämarkkinoita varten. Mäkitupa on remontoitu 1980-luvulla.

Työväentalojen kiihkein rakennusvaihe oli 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Esimerkiksi Iisalmessa Laidinmäen työväenyhdistys perustettiin 1906. Toiminnan alkuaikoina yhdistyksellä ei ollut omaa taloa, vaan kokoukset ja illamat järjestettiin yksityiskodeissa. Ensimmäinen työväentalo Laidinmäkeen valmistui talkoilta 1910 vuokramaalle. Rakennus jouduttiin purkamaan 1924. Paikka uudelle työväentalolle saatiin Iisalmen Työväen Osuuskaupan omistamalta Kallio-nimiseltä tilalta, jonne puretun työväentalon tarvikkeet siirrettiin. Tupaantuliaisia vietettiin uusissa tiloissa kesällä 1924.

Kaiken kaikkiaan Suomeen rakennettiin noin tuhat työväentaloa. Sisällissodan keväänä 1918 moni talo

Laidinmäen mäkitupa 1920-luvulla. Rakennus paloi 1928. Uusi seurantalo rakennettiin samalle paikalle ja valmistui 1930. Raija Haatelan yksityiskokoelma. Digikirjastot.

Vuonna 1930 valmistunut mäkitupa. Rakennus on myöhemmin vuorattu. Pärekatto on vaihdettu peltikatteeseen. Kattoikkunat on todennäköisesti poistettu samassa yhteydessä. Pohjoispäädyn katon aumaus on jossain vaiheessa suoritettu. Myös ovi on uusittu. Tielle asti hyvin näkyvä nimikyltti on lisätty talon pääjulkisivuun.

oli punakaartin tukikohtana ja sittemmin voittaneiden valkoisten takavarikossa. Sisällissodan jälkeisessä Suomessa työväentaloja suljettiin ja jopa tuhottiin. Työväenliikkeen sisälläkin taloista on kamppailtu. Sosiaalidemokraattiset ja vasemmistososialistiset yhdistykset kävivät valtakamppailua ja kiistelivät myös talojen herruudesta. Kansandemokraattinen liike kasvatti näkyvyyttään hävittyjen sotien jälkeen, ja 1940-luvulla oteltiin jälleen työväentalojen omistuksesta. Vuonna 1950 perustettu kommunistinen, nykyisin Vasemmistoliittoa lähellä oleva Kansantalojen liitto edustaa yli kahtasataa suomalaista kansantaloa. Iisalmessa Runnin kansantalo lienee alun perin ollut Runnin alueen sosiaalidemokraattisen työväenyhdistyksen työväentalo, mutta muuttunut sotien jälkeen kansantaloksi. Kiin-

teistö on rekisteröity 1955. Talo on valmistunut 1923. Se edustaa vaatimatonta seurantaloa, joka alun perin on muistuttanut lähinnä tyypillistä maaseudun asuintaloa.

Seurantalot kärsivät toiminnan lamaantumisesta 1960-luvulta lähtien ja monia taloja purettiinkin. Talojen arvostuksen nousu ja uusi toimeliaisuus käynnistyi 1970-luvun lopulla. Tähän myötävaikuttivat myös vuodesta 1978 alkaen jaettu valtion korjausavustus. Uusia seurantaloja ei ole rakennettu 1970-luvun jälkeen kuin aivan muutamia ja nekin yleensä palaneen seurantaloon tilalle. Kymmenittäin lakkautettuja kansakouluja on kuitenkin muutettu kyläntaloiksi. Iisalmessa uusia kyläntaloja edustaa Reittulan riihi (inventointikohde 005).

Laidinmäen työväentalo 1920-luvulla. Työväen Arkisto.

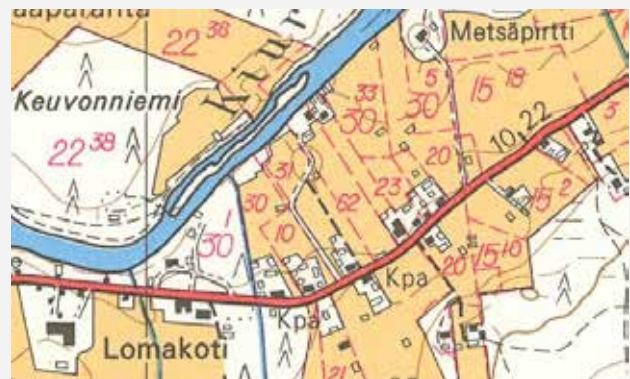
Kansantalon aatteellinen tausta tulee esiin näyttämön yläpuolella olevasta iskulauseesta.

Runnin kansantalo on valmistunut 1923. Myöhemmin sen ulkoasu on muuttunut monella tapaa.

Runnin Kansantalo on nykyisin kuntosalina. Kuva vuodelta 2015.

Runnin kansantalo sijaitsee kylätaajamassa, kaupan koillispuolella.

Runnin Kansantolo 2022.

KIRJALLISUUTTA

Anthoni, Tom 2008, Raittäusseurantalot. Yhdessä rakennetut – suomalaisia seurantaloja. Toimitus: Anna-Maija Halme & Leni Pakkala. Suomen Kotiseutuliiton julkaisu A:18. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto 2018.

Arkkitehtuurimuseo 2011, Koulurakentamisen historiaa. Verkkosivusto <https://www.mfa.fi/kokoelmat/tietopakettit/koulurakentamisen-historiaa/>, viitattu 4.1.2021.

Boisman, Elsa 1973, Iisalmen maalaiskunnan historia 1922–1969, Iisalmen maalaiskunnan historiatoimikunta, Iisalmi.

Haapajärven helmoilta Poroselän poukamiin. Iisalmen eteläisten lähikylien historiaa. Toimittaneet Lila Patrikainen, Marja-Liisa Patrikainen ja Vilho Fält. Iisalmi: Perinneryhmä Kuhilas.

Kämäräinen, Pauliina 2021, Puuikkunan historia. Opinnäytetyö. Seinäjoen ammattikorkeakoulu, kulttuurialan yksikkö, konservoinnin koulutusohjelma.

Lilius, Henrik 1982, Suomalaisen koulutalon arkkitehtuurihistoriaa. Kehityslinjojen tarkastelua keskiajalta itsenäisyydenajan alkuun. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 83. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Luttinen, Jaana 2006, Iisalmen historia 1970–2000. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Museovirasto, Kansakoulusta peruskouluun. Koulurakennuksia kolmelta vuosikymmeneltä. Koulurakennus.fi-verkkosivusto, arkistoitu 18.9.2020, <http://www.koulurakennus.fi/index>, viitattu 4.1.2021.

Numminen, Jaakko 2008, Nuorisoseurantalo – kylän sydän. Yhdessä rakennetut – suomalaisia seurantaloja. Toimitus: Anna-Maija Halme & Leni Pakkala. Suomen Kotiseutuliiton julkaisu A:18. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto 2018.

Pakkala, Leni 2005, Seurantaloilla toimitaan. Ympäristöministeriön ylläpitämä Kulttuuriympäristömme.fi-verkkosivusto <https://www.kulttuuriymparistomme.fi>, viitattu 4.1.2021.

Pakkala, Leni 2008, Sali, näyttämö, puffetti ja lippuluukku. Yhdessä rakennetut – suomalaisia seurantaloja. Toimitus: Anna-Maija Halme & Leni Pakkala. Suomen Kotiseutuliiton julkaisu A:18. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto 2018.

Rissanen, Santeri 1927, Iisalmen entisen pitäjän historia. Iisalmi, Sonkajärvi, Vieremä.

Räisänen, Tauno 1959, Iisalmen kaupungin historia 1860–1930, Iisalmen kaupunki, Iisalmi.

Tuomisto, Tero & Pakkala, Leni 2008, Talkoin ja lahjoituksin. Julkaisussa Yhdessä rakennetut – suomalaisia seurantaloja. Toimitus: Anna-Maija Halme & Leni Pakkala. Suomen Kotiseutuliiton julkaisu A:18. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto 2018.

Tero Tuomisto 2008, Työväentalot ja kansantalot. Yhdessä rakennetut – suomalaisia seurantaloja. Toimitus: Anna-Maija Halme & Leni Pakkala. Suomen Kotiseutuliiton julkaisu A:18. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto 2018.

VIEREMÄ

SONKAJÄRVI

RUNNI

161 JUHANI AHON MUSEO

025 KOLJONVIRTA

IISALMI

186 PIHA-PAAVOLA

LAPINLAHTI

KULTTUURIVAIKUTTAJIEN KOTISEUTUA

Iisalmen pitäjä ja sittemmin maalaiskunta on monen kansallisesti merkittävän kulttuurivaikuttajan kotiseutua. Maaseutualueella on kolme kohdetta, joissa erityisesti vaalitaan paikallisten merkkihenkilöiden perintöä: Koljonvirran leirintäalueen päärakennus pihapiireineen (025) oli Marttaliiton perustajan kirjailija ja kansanedustaja Alli Nissisen lapsuuden koti, Mansikkaniemen pikkupappila (161) kirjailija Juhani Ahon lapsuuden maisemia ja Kirman Piha-Paavola (186) kansansatujen kerääjän Eero Salmelaisen synnyinkoti. Näistä kolmesta kohteesta on kirjoitettu erilliset artikkelinsa. Heidän lisäksi Iisalmen pitäjässä on vaikuttanut myös moni muu paikallinen, maakunnallinen ja valtakunnallinenkin merkkihenkilö.

Säveltäjä, filosofian tohtori Karl Collan (1828–55) syntyi Iisalmen isossa pappilassa kymmenlapsisen perheen toiseksi nuorimmaisena. Hänen isänsä oli kirkkoherra, teologian tohtori Pehr Johan Collan ja äitinsä Elisabeth Christina Crohns. Vanhemmat kuolivat 1833, minkä jälkeen heidän lapsensa muuttivat Helsinkiin enonsa, kirkkoherra Erik Crohnsin perheeseen. Karl Collanin sävellyksistä tunnetaan parhaiten Sylvian joululaulu, Vaasan marssi ja Savolaisen laulu. Hän keräsi vuonna 1854 Savosta ja Karjalasta lähes sata kansansävelmää, toimitti ja sovitti niistä kaksi vihkoa julkaisusarjaan *Valituista Suomalaisia Kansan-Lauluja*. Säveltäjänä Collan oli itseoppinut, sillä hänen aikanaan Suomessa ei vielä ollut järjestelmällistä musiikkikou-

lutusta. Karl Collan oli yksi maamme ensimmäisiä musiikkikriitikoita. Hän toimi myös opettajana, lehtimiehenä, kirjailijana, kääntäjänä ja Helsingin yliopiston kirjastonhoitajana. Kirjallisesti Collanin merkittävin saavutus oli *Kalevalan* ruotsinnos (1864, 1868). Karl Collan väitteli tohtoriksi kirjastotieteessä, ensimmäisenä Pohjoismaissa. Iisalmen kirkkoherran pappilan eli niin sanotun ison pappilan hirsirunko siirrettiin Helsingin Seurasaareen 1960-luvun lopulla.

Taidemaalari ja piirustuksenopettaja Anna Sahlstén (1859–1931) syntyi Iisalmen Partalassa, Moision tilalla (inventointikohde 061). Isä Claës Wilhelm Sahlstén toimi Iisalmen kihlakunnan henkikirjoittajana. Ruotsinkielinen virkamiesperhe muutti Helsinkiin 1867. Anna Sahlstén kuuluu varhaisiin suomalaisiin nais-taiteilijoihin, jotka tekivät 1880-luvun loppupuolella läpimurron siihen asti hyvin miehiseksi koettuun taiteilijan ammattiin. Suomen Taideyhdistyksen piirustuskoulun käyneestä Sahlsténista tuli tuottelias taiteilija, taidepedagogi ja suomalaisen piirustuksenope-tuksen edistäjä. Hän siirtyi alkuvuosien naturalismista pehmeän realistiseen tyyliin. Anna Sahlstén maalasi etenkin muotokuvia, idyllisiä perhekuvia, lapsiaiheita ja maisemia. Hän teki useita opinto- ja maalausmatkoja ulkomaille, erityisesti lempimaahansa Ranskaan. Taiteilija haki aiheitaan kesäisiltä maalausmatkoiltaan ympäri Suomea, myös Iisalmesta. Täällä hän maalasi ennen kaikkea Koljonvirran ja Peltosalmen maisemissa.

Kirjailija ja opettaja Heikki Kauppinen, (1862–1920), kirjailijanimeltään Kauppis-Heikki, asui vuosina 1907–20 Ulmalan koululla (inventointikohde 155), jossa hän toimi kansakoulunopettajana. Kirjailijanuralle Kyronniemen pappilan renkipojan innosti tutustuminen pastori Theodor Brofeldtin poikiin Pekkaan, Kalleen ja Juhaniin. Juhani Ahon lastusta *Siihen aikaan kun isä lampun osti* (1884) Kauppis-Heikki sai varsinaisen kimmokkeen kokeilla kirjallista tarinankerrontaa. Tuolloin hän työskenteli jo kiertokoulunopettajana. Ulmalassa asuessaan Kauppis-Heikki osallistui myös kunnallispolitiikkaan ja nuorisoseuratoimintaan. Kauppis-Heikin teoksia ovat muun muassa romaanit *Kirottua työtä* (1891), *Laara* (1893), *Aliina* (1896) ja *Savolainen soittaja* (1915). Valtion kirjailijaed-läke Kauppis-Heikille myönnettiin vuonna 1918.

Kirjailija Eino Säisä (1935–88) syntyi Lehtomäen tilalla. Perhe asui myös Pääskymäellä ja loppuvuodesta 1946

lähtien Myllyraiviolla. Tilat sijaitsevat Haapajärven kylässä. Kajaanin seminaarin jälkeen Eino Säisä toimi opettajana useilla paikkakunnilla. Iisalmessa hän opetti vuosina 1959–60 Jokelan (inventointikohde 136) ja 1961–64 Partalan (inventointikohde 147) kouluilla. Eino Säisä jättäytyi vuonna 1965 vapaaksi kirjailijaksi ja asui pääkaupunkiseudulla. Kotiseudulle hän palasi perheineen vuonna 1974. Kuutolankadulla sijainneen kaupunkikodin lisäksi Suurisaaren mökki Haapajärvellä oli kirjailijalle tärkeä paikka. Eino Säisän pääteos, romaanisarja *Kukkivat roudan maat* 1–6 (1971–1980) sijoittuu – kirjailijan vapaudella – Kurenpolven kylä-yhteisöön ja -maisemiin, samoin *Yöstä tullut* (1964) ja *Viimeinen kesä* (1967). *Aika saarella* (1980) sisältää päiväkirjamerkintöjä kesästä marraskuuhun 1979. Eino Säisä sai useita arvostettuja palkintoja tuotannostaan.

Kuvataiteilija Miina Äkkijyrkkä (Loiva, s. 1949) on syntynyt Lappetelän kylässä, jonka koulu nimettiin vuonna 2010 Miina Äkkijyrkän kouluksi (inventointikohde 143). Muista Iisalmen maaseutualueelta lähteneistä tai täällä vaikuttaneista/vaikuttavista ammattitaiteilijoista mainittakoon kuvataiteilijat Oki Räisänen, Erkki ja Anu Matilainen, Osmo Monto, Kaarina Kaikkonen ja Timo Tolonen. Taiteilija ja Helsingin Sanomien pilapiirtäjä Oki Räisänen (1886–1950) oli syntynyt Iisalmen kauppalassa. Hän vietti täällä myös kesiään ja maalasi. Taidemaalari, kouluneuvos Erkki Matilainen (1913–1986) vietti yleensä kesät perheineen lapsuudenmaisemissaan Iisalmessa, kesäpaikassaan Pänninsaaressa. Hänen tyttärensä, kuvanveistäjä Anu Matilainen on sittemmin muuttanut Helsingistä Iisalmeen.

Kansainvälisestikin menestynyt kuvataiteilija Kaarina Kaikkonen (s. 1952) on syntynyt Iisalmen kirkonkylässä, joka on vuoden 1970 kuntaliitoksesta lähtien ollut osa kaupungin keskusta-alueetta. Taidemaalari Osmo Monto (1938–2019) asui Iisalmessa vuodesta 1965 lähtien. Hän osti kaupungilta Levämäen lakkautetun koulun (inventointikohde 144) vuonna 1971. Monto oli mukana lukuisissa valtakunnallisissa yhteisnäyttelyissä ja hänen työnsä ovat edustaneet suomalaista nykytaidetta myös ulkomailta. Osmo Monto sai useita tunnustuspalkintoja taiteellisesta työskentelystään. Kajaanilaislähtöinen taidemaalari ja kuvataideopettaja Timo Tolonen (s. 1977) asuu kunnostamassaan Runnin vanhassa asemarakennuksessa (inventointikohde 130). Kirmanjärven Kääriälä (inventointikohde 050) on valtiotieteiden tohtori, ministeri Seppo Kääriäisen (s. 1948) kotitila.

025 KOLJONVIRTA

Koljonvirta on saanut nimensä Koljosista. Heitä muutti seudulle Kuopion Koljonniemeltä, jossa suvun talo näyttää jakautuneen kahtia 1550-luvun alussa samoihin aikoihin, kun Kuopiossa tehtiin pappilaa varten maanomistusjärjestelyjä. Koljosilla oli entuudestaan maita Iisalmella, joten Lauri Laurinpoika Koljonen asettui todennäköisesti kotitalonsa entisille erä- ja kaskinautintamaille. Koljonvirran tienoilla sijainnutta Lauri Koljosien taloa verotettiin ensimmäisen kerran 1552.

Nykyisen Koljonvirran tilan alueella isännöi vuodesta 1772 lähtien Juhana Kauppinen (1745–1821). Häntä pidetään Virran talon Kauppisten suvun kantaisänä. Pitkäaikainen lautamies ja sittemmin herastuomarin arvon saanut Juhana Kauppinen oli neljä kertaa naimisissa, ja hänelle kertyi kaikkiaan parikymmentä lasta. Tilaa kutsuttiin Kauppilaksi tai Virran taloksi. Koko Kauppilan pihapiiri tuhoutui Koljonvirran taistelussa 27.10.1808, muun muassa päärakennuksen muodostaneet 17 vuotta vanha hirsinen pirtti, 14 vuotta vanha sali, kaksi kamaria ja porstua. Myös pihapäärakennus paloi, samoin lukuisat aitat sekä karjapihan

rakennukset navettoineen ja talleineen. Muistitiedon mukaan Kauppisen perheelle alettiin rakentaa hetimiten uutta asuinrakennusta naapurien talkooavulla.

Herastuomarin kuoltua tilan pitoa jatkoi hänen poikansa Jussi (s. 1797), joka kuitenkin muutti 1830-luvun puolivälissä Ulmalaan Anttilan tilalle (inventointikortti 106). Kauppila siirtyi herastuomarin tyttären Ulriikan (s. 1794) ja hänen miehensä Iisakki Sonnisen omistukseen. He isännöivät tilaa vuosina 1835–47. Vuoden 1847 henkikirjassa tila on merkitty kestikievariksi. Heidän poikansa Heikki Sonnisen (1818–66) jälkeen tilaa pitivät parin vuoden ajan tämän leski Mari Kauppinen uuden puolisonsa Tuomo Paldaniuksen kanssa. He myivät Koljonvirran tilan suurten nälkävuosien aikana 1867–68 Paavo Nissille ja tämän vaimolle Magdaleenalle Ryhälänmäen Ulpasmäeltä (inventointikohde 102). Nissisten tytär Alli (1866–1926) lähti syksyllä 1879 tietävästi ensimmäisenä iisalmelaisena tyttönä suomenkieliseen oppikouluun Kuopioon. Alli Nissinen kouluttautui sittemmin opettajaksi. Hän omisti suomenkielisen valmistavan koulun Helsingissä, toimi sen johtajana ja opettajana.

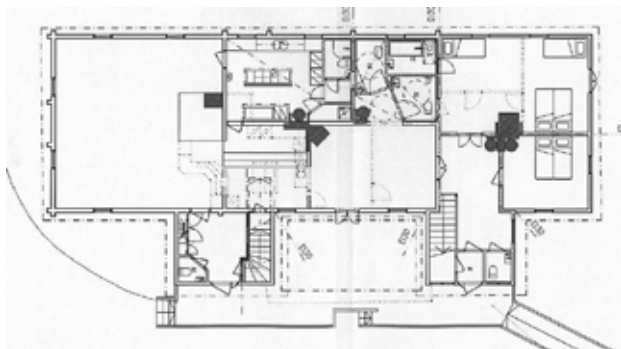
Koljonvirran eli Virran tilan pihapiiri kuvattuna Anna Sabsténin maalauksessa vuodelta 1891. Rannan suuntaisessa asuinrakennuksessa oli empire-tyylinen aumakatto. Toinen asuinrakennus on pihanpää, joka toimi usein vanhemman polven asuntona ja vierastupana. Pihapiiri tuhoutui tulipalossa 1894. Maalaus on Iisalmen kaupungin omistuksessa.

Opettaja ja koulun omistaja Alli Nissinen oli suomalaisen lastenkirjallisuuden varhaisimpia uranuurtajia. Monia hänen runojaan on myös sävelletty. Alli Nissinen kirjoitti oppikirjoja ja käänsi tietokirjallisuutta suomeksi. Alli Nissinen oli Naisasialiitto Unionin jäsen. Hän ajoi naisten äänioikeutta ja vaalikelpoisuutta sekä monia naisten ja lasten asemaan liittyneitä sosiaalisia ja kasvatuksellisia uudistuksia. Hän toimi aktiivisesti nuorsuomalaisessa puolueessa. Nissinen valittiin kansanedustajaksi yksikamariseen eduskuntaan 1907. Alli Nissinen oli Marttaliiton perustajia vuonna 1899. Hän toimi pitkään myös Marttaliiton puheenjohtajistossa ja *Emäntä*-lehden päätoimittajana.

Nissisen suvulla talo oli 1920–30-luvun taitteen pulavuosiin asti. Tila siirtyi 1930 iisalmelaiselle liikemiehelle, toimitusjohtaja Taavetti Tossavaiselle. Ensimmäisenä vuosikymmenenä Koljonvirta oli Tossavaisen perheen kesähuvilana. Heidän kaupunkiasuntonsa sijaitsi Pohjolankadulla, nykyisen Shell-huoltamon tontilla. 1940-luvulla Tossavaiset muuttivat sodan vuoksi vakituisesti

asumaan Koljonvirralle. Tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa yli 380 hehtaaria, josta peltoa oli runsaat 70 hehtaaria, luonnonniittyä 10, viljeltyä laidunta 17 ja metsämaata runsaat 280 hehtaaria. Päärakennus oli uusittu vuonna 1915. Lisäksi tilalle rakennettiin huvilarakennus 1932 (Komulanmäki, inventointikortti 190) ja työväen asunnot. Navetta oli uusittu 1922 ja talli 1925. 1960-luvulla tila siirtyi Iisalmen kaupungille, joka alkoi kehittää tilaa leirintäalueeksi 1970-luvulla. Nykyisin kaupunki vuokraa tilaa matkailu- ja ravintola-alan yrittäjille.

Koljonvirran tilan vanhimmat säilyneet rakennukset ovat 1890-luvulta tai sen jälkeen. Näitä edeltäneet rakennukset tuhoutuivat helluntaina 1894 sytyneessä tulipalossa, josta vain pihapiirin ulkopuolella sijainneet tuulimylly ja eloaitta säästyivät. Eloaitan tarkkaa ikää ei tiedetä, mutta se oli rakennettu ennen Suomen sotaa 1808–09. Aitta sijaitsi aiemmin saunan yläpuolelle pihaan johtavan tulotien varrella, josta se on myöhemmin siirretty Mansikkaniemen alueelle. Tuulimyllyä Koljonvirran tilalla ei enää ole.

Koljonvirran tilan päärakennuksen ensimmäisen kerroksen pohja (vas) vuonna 2001 laadituista muutossuunnitelmista, jossa pihan puolelle rakennettiin terassi (oik).

Koljonvirran tilan päärakennus. Kuva on julkaistu Suomen maatilat -julkaisussa 1932.

Maatiloja ympäröivä maisema oli 1800-luvulla ja 1900-luvun alkupuolella avointa, kun pihapiirit sijaitsivat yleensä peltojen ja niittyjen ympäröiminä. Vuonna 1954 sillan suunnalta otetusta kuvasta näkyy myös Koljonvirran tilan maiseman avoimuus. Maantielle johtava kuusiaita erottuu selkeästi.

Ennen tulipaloa umpikartanotyypisessä pihapiirissä oli kaksi suurempaa asuinrakennusta, toinen virran suuntaisena ja toinen pohjoisen puolella (nykyisen asuinrakennuksen tienoilla?). Eteläpuolella pihaa sijaitsi navetta ja lännen puolella tallit ja muut taloustilat. Tulipaloa edeltäneestä Anna Sahlsténin (1869–1931) maalauksesta näkyy, että Virran suuntai-

Uudempi navetta on rakennettu 1950-luvulla

nen asuinrakennus oli aumakattoinen ja että eläimet sekä tuulimylly sijaitsivat jonkin matkan päässä.

Vuonna 2005 museoviraston johtamissa arkeologisissa kaivauksissa löydettiin rannan suuntaisen rakennuksen perustukset nykyisen kioskirakennuksen ja rannan väliseltä alueelta. Löydösten perusteella silloinen Kauppilan pihapiiri sijaitsi lähempänä rantaa kuin nykyinen Koljonvirran kartanon piha. Löydettyjen perustusten mukaan rakennuksen koko oli ainakin 9 metriä pitkä ja 6 metriä leveä. Eteläpäädyssä löytyi yhtenäinen kiveys, joka on ollut ilmeisesti uunin perustus.

Nykyinen päärakennus on siirretty pihaan tulipalon jälkeen Vieremältä, jossa se oli ollut savupirttinä. Lähteistä ei selviä, rakennettiinko tuolloin myös muita

Koljonvirran päärakennus 2012

Vanha navetta on 1900-luvun taitteen tienoilta.

Jo puretun talli- ja aittarakennuksen paikalla on vuonna 1995 rakennettu näyttelyrakennus.

Vasemmalla kuva puretusta, päärakennuksen itäpäädyssä sijainneesta avokuistista.

huoneita kuin savutupa. Tupa on siirrettäessä ollut joka tapauksessa erillinen hirsikehikko, johon muut osat on jatkettu. Aiempi inventointi olettaa rakennusta jatkettun kahdesti siten, että nuorin osa rakennusta olisi oletettavasti 1920-luvulta. Vanhoissa 1920–30-luvun valokuvissa rakennus on nykyisen pituinen, joten tupaan liitetyt jatko-osat on rakennettu melko pian tuvan siirtämisen jälkeen. 1930-luvulla Taavetti Tossavainen rakennutti avokuistin, jonne oli yhteys päädyssä olleesta salista. Huvilavaiheesta kertova kuisti on sittemmin purettu. 1930- tai 1940-luvulla pihan puolen kaksi kuistia korotettiin kaksikerroksisiksi. Samalla poistettiin vanhat kattoikkunat ja rakennettiin uudet.

Kiinteistön siirryttyä kaupungin omistukseen Koljonvirran päärakennukseen tehtiin matkailua palvelevia muutoksia. Viimeisin muutos- ja peruskorjaus tehtiin vuosina 2001–02. Tällöin poistettiin aiemmissa muutoksissa asennettuja verhoiluja ja lastulevytyksiä sekä parannettiin majoitushuoneiden varustelutasoa rakentamalla niiden yhteyteen kylpyhuoneet. Julkisivun muutoksista näkyvin oli suuren terassin rakentaminen kuistien yhteyteen. Korjaustyö pyrki palauttamaan ja säilyttämään vanhoja rakennusosia. Muun muassa uunit korjattiin käyttökuntoon. Vanhat puulattiat, ovet ja ikkunat korjattiin.

Vasemmalla kuva eloaitasta vuodelta 1973 (Rauni Säisä), oikealla aitta nykytilassa maalattuna. Toisen kerroksen aukotusten ympärille on lisätty koristelaudoituksia.

Päärakennuksen lisäksi pihapiirin vanhimpiin kuu-luvia rakennuksia on kaksihuoneinen (1900-luvun alussa rakennettu?) entinen rengin asunto, joka aiemmin liittyi pienen nivelosan kautta pihassa olleeseen aitta- ja tallirakennukseen.

Päärakennusta vastapäätä on hirsirakenteinen navetta, joka rakenteensa ja tyyppinsä perusteella vaikuttaisi ikäänsä (1900-luvun vaihde) vanhemmalta. Navetan vanhakantaisia piirteitä ovat sen yksikerroksisuus, ikkunattomuus ja syvä runko (noin 10 metriä). Uudempi navetta on 1950-luvulta.

Sisääntulotien tuntumassa sijaitsee 1920–30-luvulla rakennettu entinen eloaitta (nykyisin kaanoottivarastona). Vanhoissa piirroksissa ja valokuvissa näillä kohdilla näkyy tuulimylly ja Mansikkaniemen myöhemmin siirretty eloaitta.

Muut piha-alueiden rakennukset on rakennettu tilan siirryttyä kaupungin omistukseen. Näitä ovat muun muassa talli- ja aittarakennukseen vuonna 1995 rakennettu näyttelytila ja sen taakse vuonna 1998 siirretty sepän paja (asepaja).

161 JUHANI AHON MUSEO

Nykyinen Juhani Ahon museo eli Mansikkaniemen pikkupappila on toiminut Iisalmen seurakunnan kappalaisen virkatalona 1850-luvun puolivälin tienoilta alkaen. Pikkupappila on kirjailija, sanomalehtimies ja kääntäjä Juhani Ahon (1861–1921) lapsuuden koti. Hänen isänsä Theodor Brofeldt isännöi pappilaa vuosina 1865–76, jolloin hän toimi kirkkoherran apulaisena ja toisena kappalaisena. Mansikkaniemen maisemissa perheen esikoinen Johannes Brofeldt eli Juhani Aho vietti lapsuutensa leikkivuodet. Kappalaisen pappilan elämään vaikuttivat tuolloin ankarat nälkävuodet. Niukoista oloista huolimatta Juhani Ahon teksteissä lapsuuden muistot ovat onnellisia. Tunnistettavat leikkipaikat ja läheisten luonteenpiirteet on ikuistettu useisiin puolielämäkerrallisiin kuvauksiin. Juhani Aho kuvaa Mansikkaniemen ympäristöä monissa lastuissaan ja viimeisessä romaanissaan *Muistatko-?*.

Brofeldtin aikaan pikkupappila oli pärekattoinen harmaa hirsirakennus, jossa oli neljä perättäis-

Saapuminen pikkupappilaan eli Juhani Ahon museoon.

Väentupa oli palkollisten rakennus.

tä huonetta ja keittiö. Kappalaisen työhuoneena oli päätykamari, jonka ikkunat olivat etelään eli kirkolle päin. Ikkunat edustavat säätyläistaloille tyypillistä kuusiruutuista ikkunamallia.

Kirkkoherra Laguksen kuoltua vuonna 1881 pikkupappila oli aluksi rovastilan väen kesäasuntona sekä rovastin tyttärien Johannan (Jenny, 1845–1927) ja Agnes (1854–1920) Laguksen asuinpaikkana. Vuosisadan vaihteessa 1896–1906 Mansikkaniemen pappila oli kappalaisen Mikko Liukun virka-asuntona. Hänen jälkeensä pikkupappilan pihapiireinen hankki omistukseensa Iisalmen kirkonkylän kansakoulun pitkäaikainen opettaja Antti Tani (1855–1944). Hän oli kuntakokouksen esimies ja kunnanvaltuutettu sekä *Salmettaren* perustaja ja ensimmäinen päätoimittaja. Tani sai sittemmin myös kunnallisneuvoksen arvon.

Toisen maailmansodan aikana pikkupappilassa asui evakkoja. Kun Antti Tanin puoliso Maria Lyytikäinen kuoli, pikkupappila toimi vuokra-asuntona, kunnes Iisalmen maalaiskunnan omistuksessa sitä alettiin

Suomen sodasta (1808-09) selviytynyt aitta oli alun perin Kauppilassa eli Koljonvirran länsirannalla, josta se siirrettiin osaksi Mansikkaniemen museoaluetta.

kunnostaa museoksi. Juhani Ahon museo avattiin kesällä 1958. Peruskorjaus valmistui vuonna 1999.

Museon pihapiirissä oleva väentupa on alkuperäinen, mutta ullakkokerrosta ja kuistia ei ollut vielä Brofeldtin aikana. Tuvassa pastori Brofeldtin lapsille pidettiin kotikoulua. Opettajana toimi Juhani Ahon äidin Sohvi-sisko. Opetuskielenä oli ruotsi. Väentuvassa oli myös Ukko-Brofeldtin höyläpenkki. Tuparakennus on toiminut myös museonhoitajan asuntona ja oppaitten taukotupana sekä museokauppana.

Kappalaisen pappilan ajalta on myös kaksi aittaa sekä kesällä 1999 peruskorjattu talli-navetta. Savusauna sijaitsee hieman alkuperäistä paikkaa rannempana. Pikkupappilan pihamaa on ollut yksinkertainen nurmi-
piha. Pihaa ympäröivät puut. Talon takana järvelle päin oli ryytimaa. Rinteessä kasvoi karviaismarjapensaita.

Mansikkaniemelle sijoitettu sota-aitta on Suomen sodan ajoilta ja siirretty vuonna 1966 Kauppilan eli Virran talon pihapiiristä. Aittaaan liittyy kansantarina, jonka mukaan Runebergin Sven Dufvan erääksi esikuvaksi nimetyn historiallisen hahmon, Vaasan rykmentin sotamies Bångin kerrotaan taistelleen itsepintaisen urheasti venäläisiä vastaan. Kun muut jo luovuttivat, hän jatkoi yksin kiihvasta kamppailuaan. Kun pistin ei riittänyt, otti hän kiväärinpiipusta kiinni ja löi ympärilleen kiväärinperällä, kunnes menetti tajuntansa. Hän haavoittui vaikeasti ja hänet kannettiin sillan korvassa olevaan ruumiskasaan. Hän kuitenkin virkosi yöllä ja sai ensiavun Kauppilan aitassa. Täältä hänet kuljetettiin muiden haavoittuneiden mukana kenttäsairaalaan Vieremälle. Tuulimylly, rakenteeltaan jalka- eli varvasmylly sota-aita vieressä, on tuotu Ruotaanmäeltä vuonna 1964.

Pikkupappilan aittoja (vasemmalla) ja lato-aitta (oikealla).

Juhani Ahon museon päärakennus on alkujaan ollut Iisalmen pitäjän apupapin virkatalo eli pappila, joka on rakennettu 1840-luvulla.

Apupapin virkatalon navetta.

Museon läheisyyteen siirretty tuulimylly.

186 PIHA-PAAVOLA

Kirmanjärven pohjoisosassa sijaitseva Piha-Paavola on kirjailija, toimittaja ja suomentaja Erik Rudbeckin (1830–67) synnyinkoti. Hänet tunnetaan kirjailijanimellä Eero Salmelainen. Ylä-Savon kirjallinen yhdistys Panu ry pystytti Piha-Paavolan edustalle tienvarteen puuveistoksen Köyhän nauris. Muistomerkki kunnioittaa Eero Salmelaisen elämäntyötä. Köyhän nauris viittaa samannimiseen tunnettuun suomalaiseen kansansatuun, jonka Salmelainen aikoinaan tallensi Savosta.

Suomen kansan satujen kokoaja Eero Salmelainen syntyi Kirmalla Iisalmen kihlakunnan henkikirjoittajan Anders Rudbäckin perheen kuudentena lapsena. Koti oli ruotsinkielinen, mutta ympäristö umpisavolainen. Erik Rudbäckistä kasvoi kaksikielinen ja suomenmiehen. Kirjailijana hän käytti suomalaista nimeä Eero Salmelainen, kotiseutunsa Iisalmen nimeä mukaillen. Ylioppilaana hän keräsi kansansatuja, lauluja, arvoituksia ja sananparsia Keski-Suomesta. *Suomen Kansan Satuja ja Tarinoita* ilmestyi neljässä osassa 1852–66. Suosittu teos vaikutti aikoinaan myös suomen kirjakieleen tuoden siihen itäsuomalaisia aineksia.

Eero Salmelaisesta kehkeytyi merkittävä kääntäjä, sanomalehtimies ja nuorisokirjailija. Hänen väitöskirjaansa *Om finnarnas Folkdikt i obuden berättande*

form (1857) ei plagiaattisyytösten vuoksi hyväksytty, vaikka tutkimuksessa nähtiin monia ansioita. Salmelaisen lyhyeksi jäänyt akateeminen ura katkesi. Hän vetäytyi opetustehtäviin Kuopioon, jossa hän kuoli vain 37-vuotiaana. Eero Salmelaisen muistomerkki Köyhän nauris paljastettiin vuonna 1985 hänen syntymäpaikallaan Iisalmen Kirmalla Piha-Paavolassa (186).

Henkilöhistoriatietojen mukaan Piha-Paavolan paikalla on ollut asutusta ainakin 1800-luvun alkupuolella, mutta pitäjänkartan perusteella ei vielä 1750-luvulla. Erik Rudbeckin vanhemmat olivat Iisalmen kihlakunnan henkikirjuri Anders Rudbäck (1785–1835) ja Maria Sofia Crohns, joka oli kirkkoherra Pehr Johan Collanin käly. Anders Rudbäck saapui Iisalmeen Ylä-Savon kihlakunnan henkikirjoittajan Jacob Peuronin kirjuriksi, jossa tehtävässä hän työskenteli vuosina 1804–06. Sitten Anders Rudbäck toimi Ylä-Savon ja Iisalmen kihlakunnan henkikirjoittajana 1810–35. Rippikirjan mukaan Rudbäckit asuivat aluksi Iisalmen Pölkkyinniemessä (Fredriksdalissa) ja vuodesta 1813 Nerkoon kylässä henkikirjoittajan virkatalossa Kirmalassa (Nerkoo 2, sittemmin nro 9). Henkikirjurin kuoltua tila oli jonkin aikaa Helsingin pitäjän kirkkoherran, rovasti Erik Anders Crohnsin omistuksessa, joka oli Eero Salmelaisen eno. Crohns oli kerännyt kansanrunoja Iisalmenkin pitäjistä yhdessä Adolf Iwar Arwidssonin kanssa vuonna 1819. Tila jaettiin, ja Piha-Paavola muodosti

Piha-Paavolan päärakennus.

parin muun talon kanssa Kirmanjärven itäpuolisen kylänraitin luoteisosan. Myös nykyisin Piha-Paavola ja Kirmala sijaitsevat tien läheisyydessä ja niiden ympärillä avautuu viljelysmaisema sekä näkymä Kirmanjärvelle.

Piha-Paavolan tila on ollut asumatta nykyisten omistajien arvion mukaan noin 40 vuotta. Tilan vanha isäntä kuoli vuonna 1954 ja emäntä 1980.

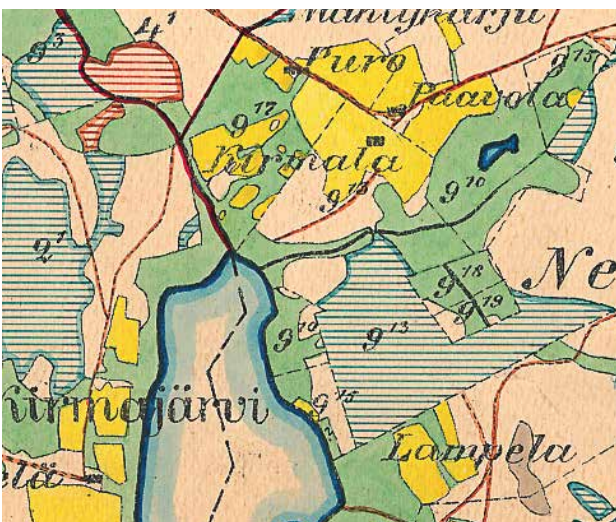
Piha-Paavolan päärakennus on rakennettu vuonna 1919 eikä siten liity Eero Salmelaisen henkilöhistoriaan. Asuinrakennus on julkisivuiltaan ja sisustukseltaan säilynyt lähes alkuperäisessä klassistishenkeen rakennetussa

asussa. Pihaan kuuluu asuinrakennuksen lisäksi navetta ja ulkorakennus, jonka hirsiosan toinen huone näyttää olleen hevostallina. Hirsirunkoisen navetan takasivulle on lisätty korkeampi rankorakenteinen lato-osa.

Asuinrakennuksen takana pensaikon peitossa on vanhempi yksittäisaitta, jossa on poikkeuksellinen päätyräystäsdetaljointi: vuoliaisten päihin on veistetty loveuksia, kuten tasakertahirsien (raavelipuiden) päihin. Aitassa on myös säilynyt vanha leveillä profiloituilla laudoilla paneloitu ovi taottuine salpoinen. Pihakasvillisuus on rehevöitynyt. Vanhasta pihakulttuurista kertoo muutama sembramänty.

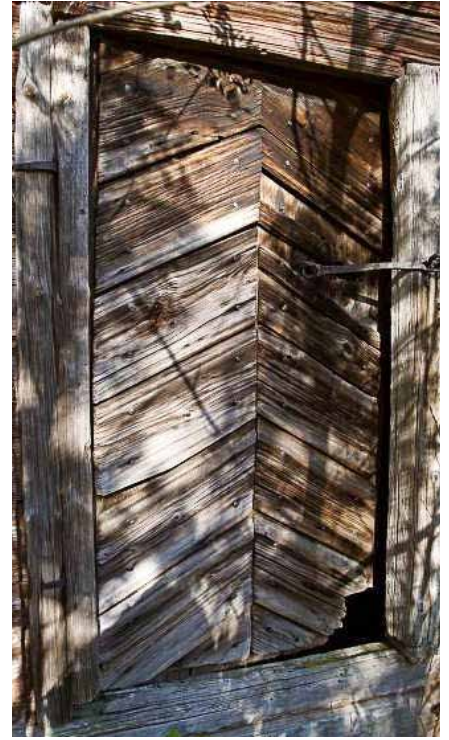
Köyhän miehen nauris on Eero Salmelaisen elämäntyötä kunnioittava muistomerkki.

Pitäjänskartta 1920-luvulta.

Piha-Paavola 2010-luvun peruskartassa.

Piha-Paavolan navetta ja talli.

KIRJALLISUUTTA

Ahola, Suvi 2004, Heikki Kauppinen, Kansallisbiografia-verkkójulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden seura, URN:NBN:fi-fe20051410, viitattu 10.8.2016.

Eriksson, Reino 1979, Eero Salmelainen ja Suomen kansan sadut. Luento yläsavolaisen kirjoittajaperinteen seminaarissa Iisalmen kesäyliopistossa 8.6.1979, moniste.

Häkli, Esko 2003, Karl Collan, Kansallisbiografia-verkkójulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden seura, URN:NBN:fi-fe20051410, viitattu 10.8.2016.

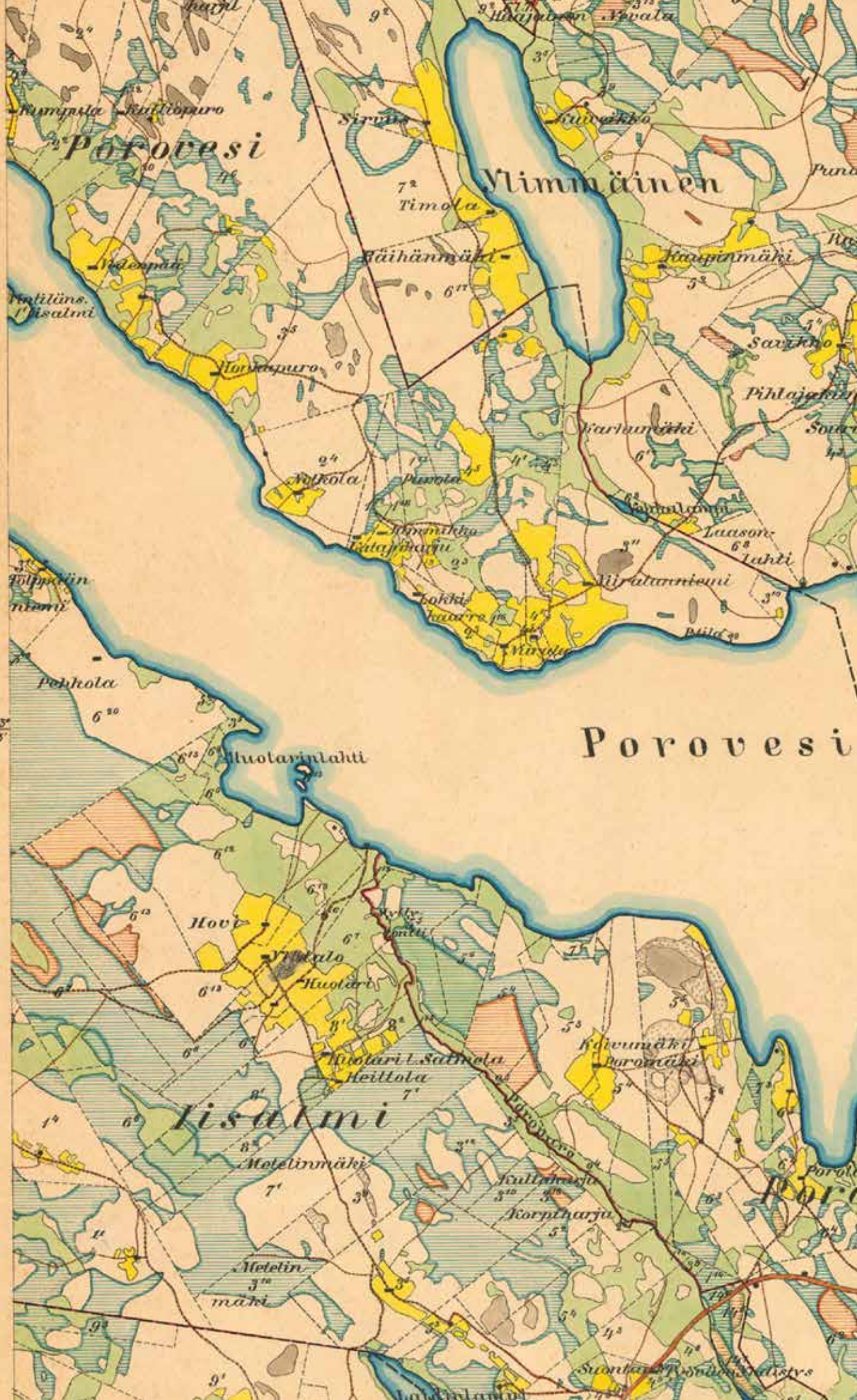
Häyrinen, Marja-Liisa 2009, Anna Sahlstén, piirustuksenopettaja ja empaattinen kansankuvaaja, julkaisussa Anna Sahlstén 1859–1931, toim. Paula Hyvönen, Mikkelin taidemuseo ja Varkauden taidemuseo.

Konttinen, Riitta 2006, Anna Sahlsten, Kansallisbiografia-verkkójulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden seura, URN:NBN:fi-fe20051410, viitattu 10.8.2016.

Kotikyliltä, Kauppi-Heikin muistoseminaarin 2000 satoa, Kauppi-Heikin seuran julkaisuja 1, Vieremä: Kauppi-Heikin seura.

Luttinen, Jaana 2006, Iisalmen historia 1970–2000, Iisalmen kaupunki.

Rausmaa, Pirkko-Liisa 1999, Eero Salmelainen, Kansallisbiografia-verkkójulkaisu, Suomalaisen Kirjallisuuden seura, URN:NBN:fi-fe20051410, viitattu 10.8.2016.

Porovesi

Ylimmäinen

Porovesi

Pöytäjärvi

Porovesi

*Iisalmen maaseudun kulttuuriympäristö
on muotoutunut satojen vuosien aikana kertoen
omalla tavallaan yläsavolaisten tarinaa.*

*Tutkija Jaana Luttinen nostaa esiin iisalmelaiselle maaseudulle
tyypillisiä historiallisia kerrostumia 1500-luvulta lähtien.*

Teema-artikkeleissa tiivistetään kehityksen pääpiirteitä.

*Esimerkit paikallisista kulttuuriympäristökohteista
havainnollistavat muutoksia aina nykypäivään saakka.*

Kirjassa on hyödynnetty monipuolisesti arkistojen kuvälähteitä.

*Pentti Koppisen akvarellit yhdistävät hienosti
menneen ja nykyajan. Iisalmen maaseudun
kulttuuriympäristön tarina jatkuu.*

